

Нұрпейісов Е.К.

МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ ТЕОРИЯСЫНЫҢ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Оқу құралы

Нурпеисов Е.К.

ПРОБЛЕМЫ ТЕОРИИ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА

Учебное пособие

Нұрпейісов Е.К.

**Мемлекет және құқық
теориясының проблемалары**

Оқу құралы

«ТҰРАН» УНИВЕРСИТЕТІНІҢ

ОҚУ ЗАЛЫ 00214758

Нурпеисов Е.К.

**Проблемы теории
государства и права**

Учебное пособие

Нұр-Сұлтан - 2019

Нур-Султан - 2019

УДК 340(075)
ББК67.0я73
Н 86

УДК 340(075)
ББК67.0я73
Н 86

Еуразия гуманитарлық институтының
Оқу-әдістемелік кеңесі баспаға ұсынған.

Рекомендовано к печати Учебно-
методическим советом Евразийского
гуманитарного института.

Сарапшылар: заң ғылымдарының докторы
А. А. Сман

Рецензенты: доктор юридических наук
Сман А. А.

Заң ғылымдарының кандидаты, доцент
Е.В. Крушинская

кандидат юридических наук, доцент
Крушинская Е.В.

Нұрпейісов Е.К.

Н 86 Мемлекет және құқық теориясының
проблемалары. Оқу құралы. – Нұр-Сұлтан,
2019.-220 б.

Нурпеисов Е.К.

Н 86 Проблемы теории государства и
права. Учебное пособие. – Нур-Султан,
2019.-220 с.

ISBN 978-601-326-325-0

ISBN 978-601-326-325-0

Оқу құралы заң факультеттері мен
жоғары оқу орындарының бітіруші кур-
старында оқытылатын осы аттас арнайы
курстың үлгілік бағдарламасына сәйкес
әзірленді. Онда мемлекет пен құқықтың
калыптасуы мен дамуының қоғамдық да-
мудың қазіргі жай-күйі мен болжанатын
келешегінің көзқарасы тұрғысынан құқық
ғылымында түрліше түсіндіріліп келген
кейбір теориялық мәселелері қысқа түр-
де берілген. Қазақстан мемлекеттілігінің
трансформациялану бастауынан бастап-
таяу болашақтағы ықтимал нұсқаларына
дейін түсіндіруге айрықша көңіл бөлінген.

Учебное пособие подготовлено в со-
ответствии с типовой программой однои-
менного спецкурса, изучаемого на выпуск-
ных курсах юридических факультетов и
вузов. В нем в сжатой форме освещаются
некоторые теоретические проблемы ста-
новления и развития государства и права,
не нашедшие однозначной трактовки в
правовой науке с точки зрения современ-
ного состояния и предполагаемых пер-
спектив общественного развития. Особое
внимание уделено разъяснению трансфор-
мации казахстанской государственности
от истоков до возможных вариантов в не-
далеком будущем.

Оқу құралы жоғары оқу орындары-
ның студенттеріне, магистранттарына,
докторанттарына және оқытушыларына
арналған.

Для студентов, магистрантов, доктор-
антов и преподавателей вузов и колледжей.

УДК 340(075)
ББК67.0я73

УДК 340(075)
ББК67.0я73

ISBN 978-601-326-325-0

ISBN 978-601-326-325-0

Алғысөз

Предисловие

Мемлекет пен құқық – өркениеттің аса зор жетістігі, оның адамзат тарихындағы мәні айрықша. Бұлардың ұлттық даму аясындағы сөзсіз біріктіргіштік құндылығы сонымен қатар халықаралық ауқымда бөлшектенудің қауіпті екендігін ішіне бүгіп келді. Өңірлердегі көптеген мемлекетаралық қақтығыстар мен дүниежүзілік соғыстар бұған мысал бола алады.

Мемлекет пен құқықтың басқарушы және реттеуші әлеуеті өз халқы үшін жасампаз күшке айналса, керісінше басқа елдер үшін қиратушы күшке айналуы мүмкін. Геосаясат тұрғысынан алғанда мемлекетаралық ынтымақтастық үрдісі басым болғанымен, кері іс-қимылдың болу мүмкіндігін ескермеуге болмайды.

Мемлекет және құқық мәселелеріне қатысты үнемі қолдау білдіретін теориялық және практикалық қызығушылық осы жағдайларға байланысты. Мұның үстіне, оларға жасалған ғылыми талдау, негізінен, қоғамның эволюциялық процесінде мемлекет пен құқықтың жалпы қалыптасу, жұмыс істеу, құрылымдық құрылу заңдылықтарын логикалық тұрғыдан түсіндіруді көздейді.

Олар тарихи дамып отыратын әлеуметтік құбылыстар бола отырып, зерттеушілердің алдына үнемі жинақтап, жаңа тұжырымдар мен ұғымдар түрінде ғылыми айналымға енгізу қажет теориялық білімді жаңа қырларынан ұсынады. Тіпті

Государство и право – это величайшие достижения цивилизации, имеющие уникальное значение в истории человечества. Их безусловная интегративная ценность в рамках национального развития таила одновременно опасность дезинтеграции в международном масштабе. Примером тому являются многочисленные региональные межгосударственные конфликты и мировые войны.

Управленческий и регулятивный потенциал государства и права становится созидательным для своего народа и одновременно, как это ни парадоксально, мог стать разрушительным для других стран. Хотя в геополитическом плане тенденция межгосударственного сотрудничества преобладает, нельзя упускать из вида возможность обратного движения.

Этими обстоятельствами обусловлен постоянно поддерживаемый теоретический и практический интерес к проблемам государства и права. При этом их научный анализ нацелен, главным образом, на логическое объяснение общих закономерностей формирования, функционирования, структурного строения государства и права в процессе эволюции общества.

Они, будучи исторически развивающимися социальными явлениями, предстают перед взором исследователей всегда новыми гранями, теоретические знания о которых необходимо накапливать и вводить в научный оборот в форме новых вы-

4-5 жылдың ішінде (Жоғарғы оқу орындарында) мемлекет пен құқық теориясы бұған дейін ғылыми жұртшылықтың игілігі болмаған жаңа біліммен толығыуы мүмкін. Бұл мемлекет пен құқықты трансформациялау процесінде туындайтын жаңа проблемаларға, сондай-ақ жылдан жылға жалпы көпшілік мойындайтын теорияға айнала алмайтын мәңгілік проблемаларға, мысалы, құқық түсінігі проблемасына қатысты.

Осыған байланысты отыз жылдан астам уақыттан бері заң факультеттері мен ЖОО үшін оқу пәндерінің тізбесіне енгізілген «Мемлекет пен құқық теориясының проблемалары» арнайы курсының айрықша рөлін атап өткен жөн. Бұл бітіруші курстар студенттерінің мемлекет теориясы бойынша білімін «жаңалауға» ғана емес, олардың назарын жақын арада шешілген және жай-күйі әлі де шешілмеген проблемаларға аударуға арналған. Олардың ішінде, мысалы, ұлттық принципке негізделген федерациялар перспективалары бар. Немесе жаһандану жағдайындағы құқықты қолдану проблемалары мен құқықтың орны мәселесі және т.б.

Қазіргі кезде Қазақстанның жоғарғы оқу орындарында «Мемлекет пен құқық теориясының проблемалары» арнайы курсы Ресей ғалымдарының (С.С. Алексеев, В.С. Нерсесянц, М.Н. Марченко) оқулықтары бойынша оқытылады. Бұл оқулықтардың құндылығына ешбір нұқсан келтірмей, сондай-ақ теориялық тұрғыдан тереңдігін растай

водов и понятий. Даже в пределах 4-5-летнего периода (срок обучения в вузе) теория государства и права может обогатиться новыми знаниями, которые до этого не были достоянием научной общественности. Это касается новых проблем, возникших в процессе трансформации государства и права, а также тех извечных проблем, которые из года в год не могут превратиться из гипотезы во всеми признаваемую теорию, например, проблема понятия права.

В связи с этим следует подчеркнуть особую роль спецкурса «Проблемы теории государства и права», введенного в перечень учебных дисциплин для юридических факультетов и вузов более тридцати лет тому назад. Он предназначен не столько «освежить» знания студентов выпускных курсов по теории государства, сколько акцентировать их внимание на решенные недавно и состояние разработки еще не решенных проблем. В их числе, к примеру, перспективы федераций, основанных на национальном принципе. Или же проблемы действия права в условиях глобализации и проблемы места права в ней и другие.

В современных условиях обучение по спецкурсу «Проблемы теории государства и права» в казахстанских вузах осуществляется по учебникам, подготовленным российскими учеными (С.С. Алексеев, В.С. Нерсесянц, М.Н. Марченко). Нисколько не умаляя, более того, подтверждая теоретическую глубину этих учебников, следует отметить, что они, так

отырып, олардың қалай болғанда да Ресейдің мемлекеттік-құқықтық болмысқа «байланғанын» айтып өткен жөн. Олардың мемлекет пен құқық туралы логикалық тұжырымдарында ұлттық, яғни ресейлік реңк жоқ. Бірақ қандай да бір теориялық ережені көрсету үшін мысалдар Ресей мемлекеттік-құқықтық құрылыс тәжірибесінен алынады. Ал ол бірқатар ұстанымдар бойынша Қазақстанның мемлекеттік құрылысынан өзгеше. Мысалы, Ресей – федеративті, Қазақстан – біртұтас. Ресейде федералды заңнамалар жүйесі мен федерация субъектілерінің заңнамалары қолданылса, Қазақстанда ол жоқ. Ресейде мемлекеттілік абсолюттілікке бейім монархия ретінде қалыптасса, Қазақстанда шектеулі хандық билікке негізделген монархия. Ресей Федерациясы аумағында мемлекеттік билікті бөлу қағидаты кеңес өкіметі жойылғаннан кейін ғана енгізіле бастады, ал Қазақ хандығында ол сұлтандар, бектер, рулық-тайпалық билеушілер басқарған атқарушы билікке абсолютті тәуелсіз дәстүрлі казак билер соты жұмыс істеген XV ғасырдың ортасынан басталған. Ресей және казак мемлекеттік-құқықтық болмысының арасындағы осы және басқа да айырмашылықтар кез келген мемлекетке ортақ иллюстративті баяндауға және іргелі проблемалар құқықтарына түрліше әсер етуі мүмкін. Осыны ескергендіктен, аталған оқу құралы Қазақстан материалына сүйене отырып дайындалды. Бұл Қазақстан ЖОО студенттерінің теориялық ережелерді меңгеруін жеңілдетеді.

или иначе «привязаны» к российской государственно-правовой действительности. Их логические выводы о государстве и праве, не имеют национального, то есть российского оттенка. Но примеры для иллюстрации того или иного теоретического положения берутся из российской практики государственно-правового строительства. А она по ряду позиций отличается от казахстанской. Например, Россия – федеративное государство, а Казахстан – унитарное. В России действует система федерального законодательства и законодательство субъектов федерации, а в Казахстане этого нет. Государственность в России сформировалось как монархия с тенденцией к абсолютизму, а в Казахстане – в форме монархии с ограниченной ханской властью. Принцип разделения государственной власти на территории Российской Федерации начал внедряться только лишь после ликвидации советской власти, а в Казахском ханстве он действовал еще с середины XV века, когда традиционный казахский суд биев обладал абсолютной независимостью от исполнительной власти, представленной султанами, беками, родоплеменными правителями. Эти и другие отличия между российской и казахской государственно-правовой действительностью по-разному могут влиять на иллюстративное изложение общих для любого государства и права фундаментальных проблем. Исходя из этих соображений данное учебное пособие подготовлено на казахстанском материале. Это суще-

Екі бағанға қазақ және орыс тілдеріндегі бірдей мәтін орналастырылған оқу құралының форматы студенттердің қазақ-орыс көстілділігін қалыптастыруға септігін тигізеді деген оймен таңдап алынды. Мәтінді осылай орналастырған кезде қазақ тілді оқырмандар заң терминологиясы мен орыс тіліндегі мәтінді, ал орыс тілді оқырмандар қазақ тіліндегі мәтінді меңгеруге мүмкіндік алады.

Аталған жұмысты басып шығару үшін ұйымдастыру жұмыстарын, оның ішінде қаржылық мәселелерді шешуді де өз міндетіне алған академик А.Х.Құсайыновқа зор алғысымды білдіремін. Оқу құралын жазуда ерекше рөл атқарған ғылыми-педагогикалық, сондай-ақ мемлекеттік қызметте - биліктің жоғарғы сатыларында (Сенат, Президент Әкімшілігі, Бас Прокуратура) тәжірибесі мол профессор Қ.Ә.Әбішевке айтар алғысым зор. Ұзақ әңгімелесу нәтижесінде ол мұндай оқу құралын дайындау қажеттігіне көзімді жеткізіп, осы жұмысты жазуыма ықпал етті.

Әріптестерім, гуманитарлық ғылымдар магистрлері А.М.Бәдиев пен К.Ф.Ақановқа қолжазбаны баспаға дайындауға байланысты техникалық проблемаларды шешуге көмек көрсеткені үшін ризашылығымды білдіремін.

Ственно облегчает усвоение теоретических положений студентами казахстанских вызов.

Формат учебного пособия, когда на одной странице в двух столбцах излагаются аутентичные тексты на казахском и русском языках, выбран исходя из соображения, оказать дополнительное содействие в формировании казахско-русского двуязычия у студентов. При таком расположении текстов казахско-язычные читатели получают возможность усвоить юридическую терминологию и смысл текста на русском языке, а русскоязычные читатели – на казахском языке.

Выражаю огромную благодарность академику Кусайнову А.Х., взявшему на себя бремя решения организационных вопросов издания данной работы, включая финансовые. Особую роль в написании учебного пособия отвожу профессору Абишеву Х.А., имеющему большой опыт научно-педагогической работы, а также опыт государственной деятельности в высших инстанциях власти (Сенат, Администрация Президента, Генеральная прокуратура). Именно он, в ходе многократных бесед, убедил меня в настоятельной необходимости подготовки такого учебного пособия и тем самым подтолкнул к работе над ним.

Премного благодарен своим коллегам магистрам гуманитарных наук Бадиеву А.М. и Аканову К.Г. за сильную помощь в решении технических проблем, связанных с подготовкой рукописи к печати.

Ұсынылған форматтағы оқу құралын дайындауға аудармашы Г.О.Әмірова тынымсыз еңбек етіп, ллесін қосты. Оған менен бөлек, студенттер, оқытушылар және басқа оқырмандар да риза болар деп ойлаймын.

Автор.

Подготовка учебного пособия в представленном формате стала возможной благодаря кропотливой работе переводчика Амировой Г.О., которой, надеюсь, кроме меня, будут благодарны студенты, преподаватели и другие читатели книги.

Автор.

1 Билік және мемлекет

Адамзат қоғамымен тығыз байланысты құбылыстардың қатарына әу баста билік, ал оның белгілі бір даму кезеңінен бастап мемлекет жағады. Мемлекет рөлінің күшеюі процесіндегі жеке және қоғамдық билік олардың реттегіш және мәжбүрлеушілік мәнін күшейте түсетін жаңа сапаға ие болады. Тарихи прогреске қарай кеңейе түскен мемлекет рөлінің күшеюі мемлекетті қоғамнан биік қойып, оны осы қоғамның ішінде іске асырылатын жария билікке айналдырады.

Жалпы биліктік қатынасты, атап айтқанда, мемлекеттік билікті қалыптастыру мен іске асыру процесінде туындайтын мәселелердің көптігінен қашан да бұл мәселелерге байланысты теориялық қызығушылық толастамайды.

1.1. Билік феномені

Билік ғылыми түсінік ретінде, сондай-ақ әлеуметтік құбылыс ретінде де үнемі зерттеушілер мен саясаткерлердің, сонымен қатар ғылым мен саяси қызметке қатысы жоқ адамдардың да назарын өзіне айрықша аударады. Мәселе бүгінгі күні биліктің теориялық түсінігі болмауында да, биліктің материалдандырылған түрлерінің болмауында да, тіпті, билікті жүзеге асыруда тарихи тәжірибенің болмауында да емес. Мұның бәрі де бар. Бірақ солай бола тұрса да, түрлі тарихи кезеңдерде билік қатынастары шеңберінің, олардың субъектілері мен объектілерінің, оны іске асы-

1 Власть и государство

К числу явлений, которые неразрывно связаны с человеческим обществом, изначально относится власть, а с определенной стадии его развития – государство. Индивидуальная и общественная власть в процессе этатизации приобретает новое качество, усиливающее их регулятивное и принудительное значение. По мере исторического прогресса, расширяющаяся этатизация власти возвышает государство над обществом и превращает его в публичную власть, реализуемую внутри этого общества.

Эти вопросы представляют неугасающий теоретический интерес ввиду неисчерпаемости проблем, возникающих в процессе формирования и реализации властных отношений вообще и государственной власти, в частности.

1.1. Феномен власти

Власть, как научное понятие и как социальное явление, всегда привлекает к себе повышенное внимание исследователей и политиков, а также людей, далеких от науки и политической деятельности. Дело не в том, что сегодня отсутствует теоретическое понимание власти, и не в том, что нет материализованных форм власти, и не в том, что нет исторического опыта реализации власти. Все это есть. Но вместе с тем интерес к ней не ослабевает, ввиду изменчивости круга властных отношений, их субъектов и объектов, способов реализации власти в разные исторические эпохи.

ру тәсілдерінің өзгергіштігіне орай билікке деген қызығушылық басылмайды. Бұған қоса, мұның себебі, сірә, адамның әлеуметтік дамуынан бөлек, оның жеке бостандығына деген табиғи ұмтылысының осы бостандықтың шекарасын ашық физикалық мәжбүрлеу немесе санаға әсер ету арқылы шектейтін құбылысқа итермелейтінде болса керек. Бұл құбылыстың аты - билік. Ол түрлі тарихи дәуірлер мен нақты өмірлік жағдайларда түрліше көрініс табады. Сол себепті билікке қызығушылық жоғары. Осыдан келіп мынадай табиғи сұрақтар туындайды: биліктің тарихи қажеттілігі қандай, билікті кеңейту немесе тарылтудың объективті үрдістері қандай, биліксіз қоғамның болуы мүмкін бе немесе билік әлеуметтік өмірдің имманентті атрибуты бола ала ма?

Билік мәселелері бойынша зерттеуге құштарлық пен қарапайым әуесқойлық қоғамды биліксіз және мемлекеттік билікті терістейтін анархизмнің радикалды идеяларын іске асыру әрекетінсіз ленинше түсінудің іргесі құлағаннан кейін жаңа күшпен бұрқ ете қалды.

Билік проблемасына теориялық талдау жасауды билік қалай пайда болады, оның қандай нысандары болады деген сұрақтарға жауап беруден бастау керектігін, содан кейін ғана болжамдық тәртіппен оның тарихи тағдырына болжам жасауға болатынын дәлелдеуге еш қажеттілік жоқ.¹

Адамның тіршілік етуінің бұлжымайтын шарты оның заттық қызметі болып табылады, тіршілік процесін-

Помимо этого причина здесь, видимо, в том, что по мере социального развития человека, его естественное стремление к индивидуальной свободе наталкивается на явление, ограничивающее границы этой свободы открытым физическим принуждением или воздействием на сознание. Этим явлением является власть. Она по-разному проявляет себя в различных исторических эпохах и конкретных жизненных ситуациях. Отсюда и повышенный интерес к ней. При этом возникают вполне естественные вопросы: какова историческая необходимость власти, каковы объективные тенденции расширения или сужения власти, возможно ли общество без власти или же власть является имманентным атрибутом социальной жизни?

Исследовательский пыл и обыденное любопытство по проблемам власти с новой силой вспыхнули после крушения фундамента по-ленински понимаемого общества без власти и попыток реализации радикальных идей анархизма, отрицающих государственную власть.

Нет нужды доказывать, что теоретический анализ проблемы власти следует начинать с ответа на вопрос: каким образом власть возникает, в каких формах она выступает и уже, затем в прогностическом порядке можно предположить ее историческую судьбу.¹

1 Халипов В.Ф. Введение в науку о власти. М.: Технологическая школа бизнеса, 1995, с. 16-17

де зат өзгереді, пайдаланылады, тұтынылады, бүлінеді, жаңғыртылады. Ол тұтынатын адамның, яғни субъектінің әсер етуі салдарынан объектіге айналатын әрекет етуші адамның оған қатынасы аясында жүзеге асырылады. Сонымен қатар бұл қызмет қызметке бастама жасаушы адамның өз мүдделерін немесе қызметке бастама жасаған адамның мүдделерін қанағаттандыру мақсатында ынтымақтастық тәртібінде біріншінің қызметіне белсенді әрі тең қатысу қабілетіне қарай субъект болып табылатын басқа адамға қатысы шегінде жүзеге асырылады. Бірыңғай қызметтің екі қатысушы да атқаратын қызметтеріне қарамастан, қарым-қатынастың екі тарапы, яғни субъектілері болып табылады. Қызмет процесінде Субъектілер жай ғана келіспеушіліктен бастап белсенді түрде қарсылық білдіруге дейін қарама-қайшы көзқараста болғанымен, бірыңғай мақсатқа жетуде бірігуі мүмкін.

Оны жүзеге асыру тәсілдері мен түпкілікті нәтижеге қатысты көзқарастар бірлігіне негізделген ынтымақтастық қызметте оны жүзеге асыру үшін айрықша мәселелер туындамайды әрі субъектілер арасындағы қатынастар үйлестіру кезінде қалыптасады. Бірақ егер қызметтің мақсатын түсіну, оған қол жеткізу тәсілдері,

Непреложным условием существования человека является его предметная деятельность, в процессе которой предмет преобразуется, используется, потребляется, разрушается, модернизируется. Она осуществляется в рамках отношения к нему действующего человека, то есть субъекта к предмету, становящемуся вследствие воздействия на него, объектом. Одновременно эта деятельность осуществляется в пределах отношения человека – инициатора деятельности к другому человеку, также являющемуся субъектом в силу его способности к активному и ожидаемому соучастию в деятельности первого в порядке сотрудничества в целях удовлетворения своих интересов, либо интересов инициатора деятельности. Оба участника единой, деятельности независимо от выполняемых ими функций, выступают двумя сторонами отношения, то есть субъектами. В процессе деятельности субъекты могут быть солидарными в достижении единой цели, могут находиться на противоречивых позициях, начиная от пассивного несогласия, заканчивая активным сопротивлением.

При солидарной деятельности, основанной на единстве взглядов на способы ее осуществления и конечный результат, особых проблем по ее осуществлению не возникает и отношения между субъектами строятся на началах координации. Но если возникают разногласия в понимании цели деятельности, способов

мүдделер бәсекелестігі мәселесінде алауыздық туындайтын болса, онда субъектілер арасында күрес басталады, мұнда әрқайсысы өзінің еркін басқаға таңу үшін басымдық алуға тырысады. Осы күрес – билік үшін күрес, мұнда жеңімпаз өзінің пікірін басқаға ашық немесе жасырын түрде таңуға, оның мінез-құлқын жеңімпаздың көзқарасы тұрғысынан дұрыс жолға салуға мүмкіндік алады. Субъектілердің арасындағы қатынастар субординациялық, яғни өктемдік сипат алады.

Әдетте билік белгілі бір мінез-құлыққа мәжбүрлеу, бөтеннің еркіне бағыну деп түсініледі². Мұнда билік түсінігі мазмұнының шекаралары шатысқаны соншалықты, кейде оны, былайша айтқанда, ерік-жігері жоқ, соған сәйкес өздігінен ештеңеге мәжбүрлей алмайтын табиғат құбылыстарының күші (қараңғылық билігі), киелі заттар (дүниеге табыну, байлық) деп түсінеді.

Билік деп көбінесе жануарлар әлеміндегі үйірдің басшысына сөзсіз бағынатын қарым-қатынасты сипаттайды. Мұнда өзара қарым-қатынас инстинктілерге негізделген, адамның саналы, күш-жігері белгілі бір мақсатқа бағытталған іс-әрекеті жоқ, бірақ бағынушылық көріністері бар. Осының өзі жануарлар әлемінде билік бар дегенді білдіреді. Бірақ бұл – әзірге зоологтар зерттеп жатқан, бірақ көзге көрінер нәтижесі жоқ үлкен мәселе. Олар үшін ең басты қиындық – инстинкт табиғатының және кейбір жануарлардың жасампаздық

ее достижения, конкуренция интересов, между субъектами начинается борьба, в процессе которой каждый из них старается занять доминирующее положение с тем, чтобы навязать свою волю другому. Эта борьба и есть борьба за власть, победитель в которой получает возможность в явной или скрытой форме навязать свою волю другому, направлять его поведение в нужном, с точки зрения победителя, русле. Отношения между субъектами получают субординированный, т.е. властный характер.

В обыденном понимании под властью подразумевается принуждение к определенному поведению, подчинение чужой воле.² При этом границы содержания понятия власти настолько размыты, что под ней подразумевают иной раз силы природных явлений (власть тьмы), фетишизируемых вещей (вещизм, богатство), которые, собственно говоря, волей не обладают и соответственно сами по себе ни к чему принудить не могут.

В качестве власти зачастую характеризуют отношения в животном мире, подразумевая при этом, например, неукоснительное подчинение стаи своему вожаку. Хотя здесь взаимоотношения основаны на инстинктах, нет осознанной волевой целенаправленности действий человека, все же проявление подчиненности есть. Это-то и позволяет полагать, что власть в животном мире есть. Но это большая проблема, которую, пока еще, без видимого результата, иссле-

² Философия власти: Гаджиев К.С., Ильин В.В., Панарин А.С., Рябов А.В. / под ред. В.В. Ильина.-М.: Изд-во ИГУ, 1993, с.11

қызметі негіздерінің жұмбағы.

Әлеуметтік аспектіде ғылыми талдау жасаған кезде қалай дегенде де билікті түсіну шекараларын адамның адамға қатынасы аясында шектеу мақсатты болып табылады. Сонда біз адамды «әлемнің билеушісі», «табиғатты бағындырушы», «інілердің қожайыны» деп қисынсыз атайтын негізсіз антропоцентризмнен құтыламыз.

Жалпы алғанда билік – бір субъектінің адамдық қарым-қатынаста өзінің еркін басқаға таңуы. Өзінің пікірін таңу қорқыту, нақты күш қолдану, тікелей зорлық-зомбылық жасап, мәжбүрлеу фактісі көрінбейтін үгіт, насихат, жарнама, сендіру, гипноз, иландыру арқылы ашық және жасырын психикалық қысым жасау арқылы жүзеге асырылуы мүмкін. Кез келген жағдайда билік берілген бағытта оны іске асыру талаптарының бірі ретінде пәндік-практикалық қызметте көрініс табады. Сондықтан билік - кара бастың қамы емес, билік етуші субъектіге қажетті қызмет нәтижесінің жетістігіне бағындырылған.

Осылайша, билік дегеніміз – адамның (социумның, ұйымның) белгілі бір жетістіктерге жету үшін өз еркін анық немесе жасырын жолмен басқа адамдарға, өзгелерге таңа білу қабілеті мен мүмкіндігі.

Өзіне бағынышты адамдарға бастапқыда қажет болып көрінбей-

дуют зоологи. Главная трудность для них – загадка природы инстинкта и оснований созидательной деятельности некоторых животных.

При научном анализе в социальном аспекте, видимо, все же целесообразно ограничить границы понимания власти рамками отношений человека к человеку. Тогда мы освободимся от необоснованного антропоцентризма, некорректно называя человека «властелином мира», «завоевателем природы», господином «младших братьев».

В самом общем виде власть – это навязывание своей воли одним субъектом человеческого отношения другому. Навязывание воли может осуществляться как явно, путем угрозы, или фактического применения физической силы, психического давления, так, и скрыто, посредством агитации, пропаганды, рекламы, внушения, гипноза, убеждения, где прямое насильственное принуждение отсутствует. В любом случае власть проявляется в предметно-практической деятельности, как одно из условий ее совершения в заданном направлении. Поэтому власть не является самоцелью, а подчинена достижению того результата деятельности, который необходим властвующему субъекту.

Таким образом, власть это способность и возможность путем явно-го или скрытого навязывания своей воли человеком (социумом, организацией) своей воли другому человеку, другим людям для достижения определенных целей.

О власти можно говорить только в

тін, олардың ниет-қалауынан тыс немесе ой-санасында мүлде болмаған нәрселерді орындауға (ынталандыру) мәжбүрлейтін әрекетті күштеп танған жағдайда ғана билік туралы айтуға болады.

Егер адамдардың қандай да бір қызметке байланысты ұстанымдары сәйкес келсе, уәждемелері бірдей болса, онда биліктің мазмұнында ең басты нәрсе – бір субъектінің еркін екінші субъектіге таңудың болмауына байланысты аясында осы қызмет жүзеге асырылып жатқан қоғамдық қатынастарды билік қатынастары деп атауға болмайды. Бұл жерде біз билік қатынастарынан гөрі даусыз жасампаздық күшке көбірек ие ниеттестік қатынастар туралы айтып отырмыз. Осыған байланысты билік қатынастары уақыт өте келе ниеттестік қатынастарға (саяси коалицияларға) өзгеруі мүмкін, бұл олардың кері перспективасының болуын жокқа шығармайды (мысалы, билікті тартып алу, оппозицияның туындауы).

Осылайша, билік ұстанымы әр түрлі адамдардың арасындағы қарым-қатынаста, яғни қоғамдық қатынастарда туындайды. Адамның кез келген қызметі басқа адамдармен қатынасы аясында жүзеге асатыны белгілі, тіпті ол абсолютті жеке болса да. Шығармашылық және ғылыми қызметте суретші мен ғалым идеялармен шабыттанып, ол идеяларын шеберханада немесе кабинетте, ешкіммен хабарласпай, тыныштықта отырып, картина немесе ғылыми

тех случаях, когда навязывание воли реально или потенциально приводит к деятельности, результат которой для подвластного изначально не представляется необходимым, либо не был желательным, либо вообще не охватывался его сознанием (мотивацией).

Если же по поводу какой-либо деятельности у людей были совпадающие позиции, одинаковые мотивы, то общественные отношения, в рамках которых осуществляется эта деятельность, нельзя назвать властными, так как отсутствует главное в содержании власти – навязывание воли одним субъектом другому. Здесь мы имеем дело с солидарными отношениями, которые обладают неоспоримо большей созидательной силой, чем властные. В связи с этим интересно отметить, что властные отношения со временем могут трансформироваться в солидарные (политические коалиции), что не исключает их обратной перспективы (например, узурпация власти, возникновение оппозиции).

Таким образом, власть возникает в отношениях между людьми, занимающими различные позиции, то есть в общественных отношениях. Известно, что любая деятельность человека осуществляется в рамках его отношений с другими людьми, даже если кажется, что она является абсолютно индивидуальной. В творческой и научной деятельности, казалось бы, художник и ученый озаряются идеями и реализуют их в виде картины или научной монографии в тиши мастер-

монография түрінде іске асырады. Бірақ солай бола тұрса да, еліміздің қоғамдық қатынастар жүйесіне сөзсіз ене отырып, жалпы алғанда, олар әлеуметтік болжамдарды, талаптарды, тыйымдарды, өз ортасының мүдделерін ескермей қоя алмайды. Мұсылман әлемінде суретші, мысалы, Мұхаммед пайғамбардың суретін немесе жалаңаш әйелдің суретін сала алмайды. Жазушы үшін егер қазіргі кезде оқырманы болмаса, болашақта да оның еңбегін оқитын жан болмаса, әдеби шығарма жазудың мән-мағынасы жоқ. Ғалым әлемнің құпиясы мен қоғамдық өмірдің заңдылықтарын тани отырып, ең алдымен, өзінің әуестігін қанағаттандырады. Бірақ таным процесінде ол алдыңғы зерттеушілердің тәжірибесін пайдалану арқылы қоғамдық қатынастар жүйесіне тартыла отырып, өз замандастары мен кейінгі буынның дүниетанымын кеңейтеді.

Адамзат қоғамында өмір сүргендіктен де адам басқа адамдармен мыңдаған нәзік жіптермен байланысқан, соның арқасында ол адам ретінде, әлеуметтік қатынастар субъектісі ретінде жеке даму үшін жағдай жасайды. Адам баласы сәби кезінен адамдардың ортасынан бөлініп қалып, табиғи күштердің ортасына түскен кезде дамуы кенжелеп, қамқорлығына алған аң-құсқа ұқсап, оны адамдарға қайта қосу үшін мақсатты түрде жұмыс жүргізгеніне қарамастан, көбінесе адам қалпына келе алмайтыны белгілі.

и кабинета, ни с кем не вступающая в контакт. Но при этом, будучи неизбежно включенным в систему общественных отношений страны в целом, они не могут не учитывать социальные ожидания, требования, запреты, интересы своего окружения. В мусульманском мире художник не может, например, написать портрет пророка Мухаммеда или картину с обнаженной женщиной. Писателю нет никакого смысла создавать литературное произведение, если нет в настоящем, и не будет в будущем читателя его труда. Ученый, познавая тайны мироздания и закономерности общественной жизни, удовлетворяет, в первую очередь, свое любопытство. Но в процессе познания он использует опыт предшествующих исследователей и одновременно расширяет кругозор своих современников и последующих поколений, вовлекаясь тем самым в систему общественных отношений.

Человек потому человек, что живя в человеческом обществе, он тысячами нитей связан с другими людьми, благодаря чему он обретает условия для индивидуального развития в качестве человека, субъекта социальных отношений. Ведь известны случаи, когда человеческое дитя, попавшее в природную стихию, оказавшееся вне человеческого общения, отстает в развитии и уподобляется представителем приютившей его стаи и зачастую не способен обрести человеческий облик, несмотря на целенаправленную работу по его очеловечиванию.

Осылайша, адамның рефлексстерін қоспағандағы кез келген іс-әрекеті сонымен қатар оның қоғамдық қатынастар жүйесіндегі орнын көрсететін қылығына, мінез-құлқына айналады. Адамның мұндай қылықтары мен мінез-құлқы, түптеп келгенде, биліктің оларды билік етуші тарап үшін өзгерту мақсатындағы объектілері болып табылады.

Билік – тараптар өзара билеуші, билікті тасымалдаушы, оның иесі және жалтақ субъектінің рөлі дайындалған бағынышты тараптардың (субъектілердің) қарым-қатынасы. Билік қарым-қатынастарының субъектілері жеке адам, әлеуметтік топ, саяси партиялар, қоғамдық бірлестіктер, муниципалдық білім беру мекемелері, мемлекет және оның органдары бола алады. Жағдайға байланысты олар билік етуші де, сондай-ақ бағынышты да бола алады. Мысалы, тіпті мемлекет секілді биліктің иесі де халықтың заңды жолмен білдірген еркіне бағына отырып, бағынышты болуы мүмкін. Түрлі субъектілердің билікті іске асыру тәсілдері өзінше бөлек, бұл олардың әлеуметтік және құқықтық мәртебесіне, мүмкіндіктерінің объективті шектеріне байланысты. Бейресми топтың көшбасшысының билігіне қарағанда отбасындағы әкенің билігі бөлек. Бір субъектінің өзі бағынышты субъектінің қасиеттеріне қарай билігін түрліше жүргізеді. Мысалы, сайлау науқына кезіндегі электоратқа қарағанда саяси партия өз мүшелеріне басқаша билік жүргізеді.

Таким образом, любое действие человека, за исключением его рефлексов, одновременно становится поступком, поведением, отражающими его место в системе общественных отношений. Эти поступки и поведение человека, в конечном счете, являются объектами власти с целью их изменения в стороны необходимую для властвующего субъекта.

Власть – это отношение, стороны (субъекты) которой связаны между собой в качестве властвующего, носителя, обладателя власти и подвластного, которому уготована роль подчиненного субъекта. Субъектами властных отношений могут быть отдельный человек, социальная группа, политические партии, общественные объединения, муниципальные образования, государство и его органы. В зависимости от ситуации они могут быть как властвующими, так и подвластными. К примеру, даже такой суверен власти как государство, может оказаться подвластным, подчиняясь воле народа, выраженной легитимным способом. Способы реализации власти у разных субъектов специфичны, что обусловлено их социальным и правовым статусом, объективными пределами их возможностей. Власть отца в семье осуществляется иначе, чем власть лидера в неформальной группе. Один и тот же субъект свою власть реализует по-разному в зависимости от свойств подвластного субъекта. Например, политическая партия в отношении своих членов властвует иначе, чем в отношении электората в период избирательной кампании.

Жеке билікті сендіру, физикалық және психологиялық қысым көрсетуді қоса алғанда, қатаң жаза қолдану, материалдық және рухани игіліктерді уәде ету, адастыру (алдау) және т.б. секілді түрлі тәсілдермен ұстап тұруға болады.

Адамзат тарихы мен оның қазіргі жай-күйі қоғамның ниеттестік қатынастары мен билік қатынастарының арқасында ғана біріктірілген біртұтас жүйе екенін растайды. Олардың түрлі дәуірлердегі және түрлі елдердегі арасалмағы айтарлықтай ерекшеленеді. Қаталдық пен зұлымдық орын алған қоғамда билік қатынасының салмағы басым болады. Алғашқы қауымдық демократия мен либералды саяси режим кезінде, керісінше, ниеттестік қатынастың меншікті салмағы артады. Кемелдік тұрғысынан алғанда, билік қатынастарына орын жоқ әрі адамның бүкіл әлеуметтік және жеке өмірі ниеттестік қатынастар аясында өтетін қоғам мінсіз болып табылады. Коммунистік жұмақ теориясын құрған кезде қоғамдық қатынастардың мұндай моделін маркстік-лениндік ілімнің негізін салушылар мен олардың ізбасарлары негіздеген болатын, мұнда альтруизм мемлекет пен құқықты пайдалана отырып шешу қажет болатын қайшылықтардың туындауына орын қалдырмай, өзіншілдікті толықтай ығыстырып шығарады.

Мұндай көзқарас, әрине, таңғажайып жұмақтың суретін айрықша еске салады, мұнда адамдар бір-бірі-

Поддерживать собственную власть можно разными способами: убеждением, внушением, суровым наказанием, включая физическое и психологическое давление, обещанием материальных и духовных благ, введением в заблуждение (обманом) и т.д.

История человечества и его современное состояние свидетельствуют о том, что общество выступает как интегрированное целое благодаря отношениям солидарности и отношениям власти. Их соотношение в разные эпохи и в разных странах существенно различаются. В условиях деспотии и тирании в обществе весомо представлены властные отношения. В периоды первобытной демократии и либеральных политических режимов, наоборот, повышается удельный вес отношений солидарности. Идеальным, с точки зрения совершенства, является общество, в котором нет места властным отношениям, и вся социальная и индивидуальная жизнь человека протекает в рамках солидарных отношений. Такая модель общественных отношений обосновывалась основоположниками марксизма-ленинизма и их последователями при построении теории коммунистического рая, в котором альтруизм полностью вытеснит эгоизм, не оставляя тем самым места для возникновения противоречий, которые нужно было решать используя государство и право.

Такая позиция, правда, сильно напоминает картину божественного рая, в котором также отсутствуют

не ықыласты болғандықтан, олардың арасында билік қатынастары қалыптаспаған. Алайда мұнда ең негізгі билік қатынасы сақталады, ол – жаппай өзінің құдайдың билігінде екенінді сөзсіз мойындау. Бірақ құрғақ қиялдап жазықты болмау үшін қоғамның біріктіруші негізі болып табылатын билік қатынастарының көз жетпес болашағына болжам жасаудан тартынған дұрыс. Бір нәрсе анық: таяу болашақта қоғамның моральдық, материалдық және интеллектуалдық даму деңгейі оның жеке алғанда тартымсыз, бірақ әлеуметтік тұрғыдан қажетті болып табылатын билік қатынастары жүйесінен босауына мүмкіндік бермейді.

властные отношения между людьми в силу их безусловной солидарности друг с другом. Но здесь сохраняется генеральное властное отношение – безусловное признание всеми власти бога над собой. Но, чтобы не быть обвиненным в утопизме, целесообразно воздержаться от прогнозов относительно отдаленной перспективы властных отношений, являющихся интегрирующей основой общества. Ясно одно, что в ближайшей перспективе уровень морального, материального и интеллектуального развития общества не дает ему шансов освободиться от системы индивидуально не привлекательных, но социально необходимых властных отношений.

Литература

1. Афанасьев В.Г. Человек в управлении обществом. – М., Политиздат, 1977. 382 с.
 2. Власть. – в кн.: Казахстанская политологическая энциклопедия. – Алматы, 1998, с. 49-51
 3. Власть. – в кн.: Политология: Энциклопедический словарь/ Общ. Ред. И сост.: Ю.И. Аверьянов – М.: Изд-во Моск. Коммерческого ун-та, 1993, с. 40-45
 4. Грин Роберт. 48 законов власти. / Пер. с англ. Е.Я. Негизовой – М.: Рипол классик, 2003. – 768с.
 5. Халипов В.Ф. М.: Технологическая школа бизнеса, 1995,-640с.
- Философия власти: Гаджиев К.С., Ильин В.В., Панарин А.С., Рябов А.В. / Под ред. В.В. Ильина.-М.: Изд-во МГУ, 1993. -271с.

1.2 Билікті күшейту

Адамдар қауымдастығының сандық жағынан өсуіне және соған орай элеуметтік байланыстардың қиындауына, еңсеру оңайға түспейтін алауыздықтар мен қайшылықтардың туындауына байланысты ортақ мүддені білдіре отырып, қоғамдық өмірді пәрменді түрде реттей алатын арнайы құрал әзірлеуге аса қажеттілік туады. Мұндай қажеттілік билік, ру ақсақалдары, тайпа көсемдері, әр түрлі билеушілер (князьдер, шахтар, әмірлер, сұлтандар, герцогтар және т.б.) ретіндегі бұрынғы реттегіштер қол астындағыларының қоғамдық өмірін реттеу міндеттерін атқара алмай, оларды жат халықтың қолсұғушылығынан қорғай алмайтын жағдай туған кезде және жерде пайда болады. Қоғамда бірте-бірте басқарудың ескі нысандарын оның өмірін жаңа қағидаларға сәйкес ұйымдастыруға қабілетті, түбегейлі жаңа органмен ауыстыру қажеттігі туралы түсінік пісіп-жетіледі. Мұның үстіне ол барлығын да қанағаттандыруы тиіс және оны барлығы сақтауы қажет. Ал оны сақтаудан бас тартқан жағдайда бұл орган оны күш қолдану арқылы сақтауға қол жеткізе алады. Қауымның аумақтық шекараларының кеңеюіне және санының өсуіне байланысты князьдар, шахтың нөкерлеріне бұл міндетті атқару оңайға соқпады.

Тарихи алаңдағы мұндай жағдайларда түрлі халықтарда түрлі уақытта мемлекет секілді осын-

1.2 Этатизация власти

По мере численного разрастания человеческой общности и следующего за этим усложнения социальных связей, возникновения трудно преодолеваемых разногласий и противоречий, возникает острая необходимость в создании специфического инструмента, который, выражая общий интерес, мог бы действительно урегулировать общественную жизнь. Такая необходимость возникает там и тогда, где и когда прежние регуляторы в виде власти родовых старейшин, племенных вождей, всевозможных правителей (князей, шахов, эмиров, султанов, герцогов и т.д.) перестают справляться со своими задачами упорядочения общественной жизни своих подданных и эффективно защищать их от посягательств иноземных народов. В обществе постепенно вызревает понимание необходимости замены прежних форм правления, принципиально новым органом, способным организовать его жизнь по новым правилам. При чем по правилам, которые устроили бы всех и соблюдались бы всеми. А в случаях отказа от их соблюдения этот орган мог бы добиться их соблюдения путем применения силы. По мере расширения территориальных границ общины и возрастания ее численности дружины князя, нукеры шаха с трудом справлялись с этой задачей.

При таких условиях на исторической арене, у разных народов в разное время, возникает такая соци-

дай әлеуметтік-саяси ұйым пайда болады. Ол дамудың тиісті сатысының жемісі бола отырып, қоғамда арнайы белгілі бір тәртіп орнатуға, қайшылықтар мен қақтығыстарды реттеуге, өздері тықпалайтын қағидаларды сақтауға күшпен көндіруге, қоғамдық мұқтаждықтарға, оның ішінде осы органдарды қамтамасыз етуге, халықтың тұрып жатқан аумағын күзетуді қамтамасыз ету үшін қаражат өндіріп алуға арналған органдардың тармақталған жүйесі ретінде сипатталады.

Тікелей іске асырылатын қоғамдық билік дәрменсіз болды, сондықтан жалпы қоғамның өмір сүру қажеттілігі қысымымен оны мемлекеттік билікке өзгерту мақсаты қойылды. Ол ру-тайпалық ұйымдар деңгейлерінде ерекшеленетін түрлі халықтарда түрліше жүзеге асырылды. Бірақ сонымен бірге қоғамды мемлекеттік басқару жүйесіне көшірудің жалпы заңдылығы пайда болды. Осылайша қоғамдық биліктің рөлі күшейтілді, яғни ол мемлекеттендірілді. Бұл процесс «озбырлық саясаты мен тәжірибесін және мемлекеттің қоғамның экономикалық, әлеуметтік, мәдени өміріне, ғылыми және басқа қызметіне шексіз араласуын, мықты мемлекеттің жоғары құндылығын және қоғамдық даму мақсатының тар екенін мойындауды» білдіреді.³

Қоғамдық өмірді күшейтуде алуан түрлі этносаралық, конфессияаралық, тапаралық және өзге де әле-

ально-политическая организация как государство. Оно, являясь порождением общества на соответствующей ступени развития, характеризуется разветвленной системой органов, специально предназначенной для установления определенного порядка в обществе, регулирования противоречий и конфликтов, силового принуждения к соблюдению диктуемых им правил, взимания средств на общественные нужды, в том числе на содержание этих органов, обеспечения охраны территории обитания населения.

Непосредственно реализуемая общественная власть оказалась несостоятельной и предстояла ее трансформация в государственную, под давлением необходимости выживания общества в целом. Она осуществлялась неодинаково у разных народов, находящихся на отличающихся уровнях родо-племенной организации. Но вместе с тем проявилась общая закономерность перехода к системе государственного управления обществом. Происходила, таким образом, этатизация общественной власти, то есть ее огосударствление. Этот процесс означает «политику и практику засилья и неограниченного вмешательства государства в экономическую, социальную, культурную жизнь общества, в научную и др. деятельности, признания сильного государства высшей ценностью и самоцелью общественного развития».³

Ключевую роль в этатизации общественной жизни играют разнообразные межэтнические, межкон-

уметтік қайшылықтар негізгі рөлге ие. Осыдан мемлекет нысанындағы жария биліктің шығу теориясының әралуандығы келіп шығады. Сөйтіп, шарттық теорияға сәйкес, адамдар қоғамда өз мүдделерін келісу және қорғау үшін қажетті құрал ретінде мемлекет құру туралы келіседі. Патриархалдық теория мемлекетті адамдардың көзі үйренген үлкен патриархалдық отбасының өмір сүру салтынан алып шығады, ал мемлекет осы отбасының басшысына, патриархқа ұқсайды. Маркстік теория мемлекеттің шығу тәркінін таптарды ұстап тұруды қажет ететін ымырасыз карама-қайшылығымен түсіндіреді. Психологиялық теория мемлекет адамға тән бағынышты болу мен күштінің қорғауына ұмтылыстан туындайтынын айтады.

Осы және басқа теориялардың қай-қайсысы да бірегей әрі әмбебап бола алмайды. Бірақ жинақтап алғанда биліктің рөлін күшейту себептерінің әралуандығын және ең басты мәселені түсінуге көмектеседі, барлық себептер белгілі бір немесе мемлекет құрушы этностың даму ерекшеліктеріне байланысты.

Басқарудың кез келген түрі адамдар қауымдастығы шеңберінде ғана қажет әрі мүмкін болады. Тарихи тұрғыдан алғанда ол – ру, тайпа, ұлыс. Ру ақсақалының немесе тайпа көсемінің билігі бастапқыда белгіленбейді, оны туыстар мен аталастар мойындап, таниды. Билеушілер жеке басының қасиеттерінің

ффециональные, межклассовые и иные социальные противоречия. Отсюда и многообразие теорий происхождения публичной власти в форме государства. Так, согласно договорной теории люди в обществе договариваются о создании государства, как инструмента необходимого для согласования и защиты их интересов. Патриархальная теория выводит государство из привычного для людей образа жизни в большой патриархальной семье, а государство уподобляется главе этой семьи, патриарху. Марксистская теория объясняет происхождение государства антагонизмом классов, который необходимо сдерживать. Психологическая теория утверждает, что государство возникает из присущего человеку стремления к подчинению и защите со стороны сильного.

Ни одна из этих и других теорий не может претендовать на уникальность и универсальность. Но взятые в совокупности способствуют пониманию многообразия причин этатизации власти и главного, что все причины кроются в особенностях развития того или государствообразующего этноса.

Любое правление необходимо и возможно только в рамках человеческой общности. В историческом плане – это род, племя, этнос. Власть старейшины рода или вождя племени первоначально не учреждается, а признается сородичами или соплеменниками. Правители обретают право властвования благодаря своим

арқасында билеу құқығына ие болады және тоқырап, басқару қызметіне ақыл-ой немесе физикалық тұрғыдан қабілетсіз болған жағдайда билікті жоғалтуы мүмкін. Қызметті әу бастан өзінің руы мен тайпасының игілігіне бағыттау, әсіресе олардың саны аз болған жағдайда, сөзсіз әрі жаппай қолдау алып отырды, сол арқылы ру және тайпа басшылары билігінің халық билігімен сәйкестігін қамтамасыз етті. Шағын қауымдастықтар мен халқы аз қалаларда мәселе оңай шешілді – тұрғындардың тікелей еріктерін білдіру арқылы. Сонымен қатар, халық билігінің ең күрделі мәселелерінің бірі – халықтың бірыңғай ортақ мүддесі мен жалпыға бірдей еркін қалыптастыру және білдіру туралы мәселе ешбір қиындықсыз шешілді.

Ру, тайпа, ұлыс өкілдерінің бір жерде, барлығына ортақ шаруашылық құрылыста, ешбір қысымсыз өмірдің материалдық қамтамасыз етілуін жақсартуға ұмтыла отырып, бірлесіп тұрумен байланысты бірлігі оларды алуан түрлі критерийлері: жасы, өндірістік қызметі, әл-ауқаты, дін ұстануы және т.б. бойынша құрылымдауды теріске шығармайды. Бұл айырмашылықтар жалпы алғанда, қоғамның мүдделерімен сәйкес келмейтін топтық мүдделермен шарттасады, өз кезегінде, әлеуметтік байланыстардың күрделенуіне алып келеді. Нәтижесінде осы қоғамның ішінде бүткіл қоғам болып өктем шешім қабылдау қиындайды. Техникалық жағынан бөлек, мұндай шешім қабылдау мүдделер мен көзқарастар-

личным качествам и могут утратить ее в случае деградации, умственной или физической неспособности к управленческой деятельности. Исходная направленность деятельности на благо своего рода и племени, особенно в условиях их малочисленности, получала безусловную и поголовную поддержку, обеспечивая тем самым совпадение власти родовых и племенных правителей с властью народа. В условиях малых общин и малочисленных городов вопрос решался просто – непосредственным волеизъявлением жителей. Тем самым, относительно беспрепятственно решался один из самых сложных вопросов народовластия – вопрос о формировании и выражения единого общего интереса и всеобщей воли народа.

Единство рода, племени, этноса, обусловленное совместным проживанием их представителей в одной местности, общим для всех укладом хозяйствования, стремлением к улучшению материальной обеспеченности жизни без притеснений, не отрицает их структурирования по различным критериям: возраст, производственная деятельность, благосостояние, религиозность и т.д. Эти различия обуславливают групповые интересы, не совпадающие с интересами общества в целом, ведут, в свою очередь, к усложнению социальных связей. В результате затрудняется принятие властного решения всем обществом внутри этого же общества. Помимо технической стороны, принятие такого решения осложня-

дың көпқырлылығын білдіретін қоғамның әлеуметтік құрылымымен күрделене түседі.

Осылайша, адамзат өркениетінің ерте кезеңдерінде өзін тиімді саяси қағидат ретінде көрсеткен тікелей демократияның (халық билігінің) оның неғұрлым кейінгі кезеңдері үшін аса жарамды болмай қалды. «Тікелей демократияның нысандарын кеңінен түсіндіруді тар әлеуметтік кеңістікте ғана іске асыруға болады»¹.

Нағыз демократияның жойылуы ру-тайпалық басқарушыларды дәріптеумен байланысты жүріп отырды. Олардың билігі демократияны ығыстыра отырып, ұйымдасқан түрде жүрді. Ол бірте-бірте егемендік, жария билік, аумақтық басқару ұйымы секілді мемлекеттік атрибуттармен күшейе түсті. Нәтижесінде бұл жалғыз мемлекетті қоспағанда (Ежелгі Греция – республика), монархия үстемдік құрған мемлекеттердің пайда болуына алып келді. Осылайша, мемлекет бұрынғы билеушілерімен ру-тайпалық ұйым өзін құртып тынған монархия түріндегі және биліктің полистік жүйесі қалалық (полистік) өзін-өзі басқару міндеттерін атқара алмаған аристократтық республикалар түріндегі қоғамға байланып қалды. Екі жағдайда да қоғамды басқарудың тарихи жаңа институтының қалыптасу мәселелерін, құрылымын, қызмет аясын қарапайым халық шешкен жоқ. Мемлекеттің қызметімен байланысты осы және басқа мәселелерді бұрынғы билеушілер, олардың айналасы, ықпал

етса социальной структурой общества, отражающей многополярные интересы и точки зрения.

Таким образом, непосредственная демократия (народовластие), проявившая себя эффективным политическим принципом на ранних стадиях человеческой цивилизации, оказалась мало пригодна для ее более поздних этапов. «В широкой трактовке формы непосредственной демократии реализуемы на крайне узком социальном пространстве»¹.

Отмирание непосредственной демократии сопровождалось процессом возвышения родоплеменных правителей. Их власть укреплялась организационно, вытесняя демократию. Она постепенно обростала государственными атрибутами, такими как суверенитет, публичная власть, территориальная организация управления. В итоге это привело к возникновению государств, за редким исключением (Древняя Греция - республика) преимущественно в форме монархий. Государство, таким образом, оказалось навязанным обществу прежними правителями, в форме монархий там, где родоплеменная организация изживала себя, и в форме аристократических республик там, где полисная система власти не справлялась с задачами городского (полисного) самоуправления. В обоих случаях не простой народ решал вопросы формирования, структуры и сфер деятельности исторически

^{1 3} Дмитриев Ю.А. Соотношение понятий политической и государственной власти в условиях формирования гражданского общества. – Журнал: Государство и право, 1994, № 7, с. 90-91

ды шонжарлар, аксүйектер шешіп отырды. Олар өздерінің ой-пиғылдарын мемлекеттік билік арқылы жүзеге асырды.

Ал халыққа олардың мүдделерін мемлекеттік қорғау деген желеумен ой-пікірін тікелей білдіруге іс жүзінде рұқсат бермеді. Қоғамдық санаға ашық немесе жасырын түрде бір қытай ойшылының «Билеуші халыққа қызмет етеді, ал халық оған бағынады» деген ойы тықпаланып, сіңірілді. Ғасырлар бойы мемлекеттің қызметі осы ғабраттан ауытқымады. Халық билеушілерге бағынып қана қойған жоқ, кейбір жағдайларда мемлекетке белсенді түрде қолдау көрсетті (елді қорғау, басқыншылық соғыстар, халық жауларымен күрес).

Десек те «мемлекет-қоғам» ара қатысы, шынтуайтына келгенде, халықтың белгілі бір төзім шегіне дейін мемлекетке бағынуына және мемлекеттің өз басқаруындағы халықтан барынша алшақтап, рөлі төмендеген жағдайында халықтың табиғи, ажырамас құқығын пайдалануына әкеп саяды. Көптеген бүліктер, көтерілістер, төңкерістер – осының мысалы.

Бұл құқық мына себептен табиғи болып табылады: адамзат өркениеті шеңберінде қандай да бір қоғам дамуының белгілі бір күйінде ол объективті түрде биліктің рөлін күшейтуге мұқтаж болады, демек, қоғамның

нового института управления обществом. Эти и другие вопросы, связанные с деятельностью государства решались прежними правителями, их окружением, влиятельной знатью, аристократией. Им удалось свою волю превратить в государственную власть.

Народу, под лозунгом государственной защиты его интересов, фактически было отказано в непосредственном выражении своей воли. В явной или скрытой форме в общественное сознание внедрялась мысль одного китайского мыслителя: «Правитель служит народу, а народ подчиняется ему». На протяжении веков деятельность государства неуклонно соответствовала этой сентенции. Народ не только подчинялся правителям, но в исключительных случаях (защита страны, захватнические войны, борьба с врагами народа) активно поддерживал государство.

Но все, же отношение «государство-общество» было объективно сведено к подчинению населения государству до определенных пределов терпения и естественному, следовательно, неотъемлемому праву народа на снижение роли государства в случаях его предельно допустимого отчуждения от подвластных. Многочисленные бунты, восстания, революции тому наглядный пример.

Естественным это право является потому, что на определенной стадии развития того или иного общества в рамках человеческой цивилизации, оно объективно нуждается в этатизации власти, следовательно,

ішкі өмірін реттеу және сыртқы талаптардан қорғау арқылы осы қоғамды қорғайтын мемлекетте мұқтаж болады⁵.

Егер әлеуметтік билік немесе төңкеріс бірте-бірте өзгеріске ұшыраған жағдайда тарихи майданда халықтың болжалдарына, үмітіне жауап беретін мемлекет пайда болады, ондай жағдайда халықтың еркін іске асыру, соған сәйкес, халық билігінің көрінісі ретіндегі демократия туралы айтуға болады. Ол халықтың жалпыға бірдей еркін тұтастай алғанда қоғамға, оның институттарына, жеке адамға таңуға міндеттенеді. Мемлекет мемлекеттік билікке айналатын халық билігінің қаруына, құралы мен тасымалдаушысына айналады.

Бұл сапада ол қоғамдық биліктің бұрынғы тиімсіз түрлерін ығыстырып шығарады немесе шектейді. Кейбір жағдайларда оларға мемлекеттік билік түрін бере отырып, оларды жұтып қояды. Түрлі салалардағы қоғамдық қатынастардың тініне өріле отырып, мемлекет оларға өз көзқарасы тұрғысынан оңтайлы болып табылатын адамдардың өзара қарым-қатынастарының қағидаларын белгілейді. Осындай жолмен басталған биліктің күшеюі тарихи даму шамасына қарай өсіп отыратын үрдіс бойынша қоғамдық қатынастарды қамтиды.

Ол қоғамдық бақылау арқылы іске асырылатын кезге дейін қоғамның өсіп-өркендеуіне ықпал етеді, оны ішкі және сыртқы қатерлерден қорғайды, бұл билік қоғаммен келісіп жұмыс жасайды. Қоғам мен

в государстве, призванном защищать это общество посредством регулирования его внутренней жизни и защиты от внешних притязаний⁵

Если в результате постепенной трансформации социальной власти или революции на исторической арене возникает государство, отвечающее ожиданиями народа, то можно говорить о реализации воли народа, следовательно, о демократии как проявлении власти народа. Оно обязывается навязывать всеобщую волю народа к обществу в целом, его институтам, отдельному человеку. Государство становится орудием, средством, носителем народной власти, которая в силу этого превращается в государственную власть.

В этом качестве оно вытесняет или ограничивает прежние не эффективные виды общественной власти. В некоторых случаях поглощает их, придавая им вид государственной власти. Вплетаясь в ткань общественных отношений различных сфер государство, устанавливает в них те правила взаимодействия людей, которые представляются оптимальными с его точки зрения. Начатая таким путем этатизация по мере исторического развития охватывает общественные отношения по нарастающей тенденции.

До тех пор пока она реализуется под общественным контролем, способствует процветанию общества, оберегает его от внешних и внутренних угроз, эта власть функционирует в согласии с обществом. Такая идил-

мемлекеттің қарым-қатынасындағы мұндай идиллия тек Инжіл патшасы Сүлейменнің патшалық құрған кезеңімен және кейбір дереккөздер бойынша Қазақ хандығының «алтын ғасыры» аталған Тәуке ханның басқарған кезеңімен көрсетілуі мүмкін.

Әдетте, қоғам мен мемлекеттің қарым-қатынастарындағы идиллия – қол жеткізу мүлдем қиын болатын дүние, өйткені көз жетер келешекте мемлекеттің қоғамнан айырылуы екіталай. Оның себебі көп әрі бұл осы құбылыстың көпқырлылығына, құрылымының күрделілігіне, қарқынына байланысты, өйткені бұл құбылыстардың адамдарға, олардың қызығушылықтары мен сұраныстарына, жеке және қоғамдық саналарының салаларына тең күшпен әсер етпейді және ықпалы да әр түрлі.

Мемлекет жалпыға бірдей биліктің қаруы мен құралы ретінде белгілі бір елдің аясында дін, партиялар, қаржы және өнеркәсіптік магнаттар, бюрократтар, сондай-ақ жай ғана билік сүйгіш адам үшін тартымды бола бастайды. Бұлардың қайсысы мемлекетке басқару режимін таңа алуына байланысты ол өзінің демократиялық сипатын жоғалта отырып, теократиялық, бір партия үстемдік құрған кезде партократиялық, олигархтық, бюрократтық, авторитарлық және т.б. айналады. Бұл кезде қоғамдық өмірдің түрлі сегменттеріндегі қарым-қатынастардың кең көлемін қамтитын билік рөлінің күшеюі еселене түседі.

лия в отношениях общества и государства может быть проиллюстрирована разве лишь периодом царствования библейского царя Соломона и временем правления Тауке хана, которое по некоторым источникам, называется «золотым веком» Казахского ханства.

Как правило, идиллия в отношениях общества и государства – вещь труднодостижимая вовсе, потому что тенденцию отчуждения государства от общества отменить в обозримом будущем вряд ли будет возможно. Причин тому много и кроются они в многоликости, сложноструктурности, динамичности, где эти явления неравнозначной силой и влиянием на людей, на их интересы и запросы, сфер их индивидуального и общественного сознания.

Государство, как средство и инструмент всеобщей власти, в рамках той или иной страны становится привлекательным для религий, партий, финансовых и промышленных магнатов, бюрократов и просто властолюбивого человека. В зависимости от того кому из них удастся навязать государству режим правления, оно соответственно становится теократическим, партократическим при монополии одной партии, олигархическим, бюрократическим, авторитарным и т.д., утрачивая свой демократический характер. При этом усиливается этатизация власти, охватывающая более широкий круг отношений в различных сегментах общественной жизни.

Халық саяси билік субъектісінен мемлекеттік билік көзінің мәртебесін жоғалта отырып, оның объектісіне айналады. Соған сәйкес, бұрын бүкіл халықтың билігі дегенді білдіретін «жария билік» ұғымының мазмұны да өзгереді, қазіргі кезде ол халықтың алдында тұрған билік деп түсініледі.

Демократия жалпыға бірдей ерікті, соған сәйкес, жалпыға бірдей билікті егжей-тегжейлі анықтау үшін шешуі қиын міндеттерге үнемі алаңдаушылық танытатын, құрылымдануы мен ұтқырлығы мейлінше аз құбылыс ретінде мемлекет үшін шайқаста жиі жеңіліс тауып отырды. Ғасырдың ортасында болған төңкерістер кезінде осылай болды. Халық қолымен деспоттық режимді құлатудың өзі демократиялық режимді орната алмаған бұрынғы ғасырларда да солай болды. Таяу арадағы тарихта болған Кеңес билігінің жеңісі партократиялық мемлекетті құруға алып келді.

Мемлекет өз халқына шамадан тыс қысым жасаған кезде, халық тек демократиялық режим орнатамын (Париж Коммунасы) деген үмітпен құлатты, бірақ мемлекеттік билікті қолында ұзақ ұстап тұруға шамалары жетпеді. Мұндай әрекеттер нағыз демократияның орнына өкілді демократияның қағидағтары енгізіле бастамайынша осы кезге дейін сәтті болмады. Олардың мәні мемлекетте айқындаушы рөлге саяси партияларға біріккен халықтың өкілдері және саяси партияларға біріккен басқа бірлестіктер мен өзге де бірлестіктер ие

Народ из субъекта политической власти превращается в ее объект, одновременно утратив статус источника государственной власти. Соответственно этому меняется и содержание понятия «публичная власть», означавшее ранее власть всего народа, в современном мире понимается уже как власть, стоящая над народом.

Демократия как наименее мобильное и структурированное явление, всегда озабоченная трудноразрешимой задачей определения всеобщей воли в деталях, следовательно, и всеобщей власти, часто проигрывала битву за государство. Так было в период революций в середине века. Так было в ранние века, когда свержение деспотических режимов руками народа не приводило к установлению демократических режимов. Так произошло в недавней истории, когда победа Советской власти обернулась установлением партократического государства.

При чрезмерном давлении государства на собственный народ, он свергал его в надежде установить режим непосредственной демократии (Парижская Коммуна), но долго удерживать государственную власть не удавалось. Такие попытки терпели неудачу до тех пор, пока вместо непосредственной демократии не стали внедряться принципы представительной демократии. Их суть состоит в том, что определяющую роль в государстве должны играть представители народа, объединенные в политические партии и другие

болуы тиіс екендігінде. Дұрысында, түрлі жіктер мен халықтың әр алуан топтарының мүдделерін білдіретін бұл өкілдер секілді ешкім де халықтың жалпыға бірдей мүдделерін тұжырымдауға және соған сәйкес, мемлекеттің қызметін бағыттауға қабілетті емес деп болжанды.

Түрлі елдердің саяси тәжірибесіндегі қоғам мен мемлекеттің арасындағы тиісті өзара қарым-қатынастың бұл мінсіз әрі әмбебап теориялық сызбасы үнемі толық және бірдей болып іске асырылған жоқ. Шаруашылық жүргізудің қалыптасқан тұрмыс салтынан (көшпелі мал шаруашылығы, отырықшылық, қолөнер, сауда және т.б.) бастап мемлекетке дейінгі және мемлекеттік басқарудың тарихи тәжірибесіне, қалыптасқан әрі қолданыстағы мінез-құлық нормаларына (діни, дәстүрлі, мемлекеттік және адамгершілік) дейін оның көптеген себептері болды. Халықтың түрлі мүдделерін білдіретін өкілді мекемелер атымен болмаған абсолютті монархия үстемдік құрған кезде де билеушілер өздерінің династиялық биліктерін құдайдай көріп, өз халқының игілігі мен бақыты үшін жұмыс істеп жатырмыз деп салтанатты түрде ресми мәлімдеді. Осы игілік пен бақыттың кейінге ысырылғаны соншалықты, ол сағымға айналып, оларды тіпті толғандырмады да. Ең басты мақсат – мемлекеттік биліктің объектісі – халықты өзінің уысында ұстау болды. Ондай үстемдік болмаса, биліктің өзі де болмас еді.

Монархия тұсында пайда болып,

общественные объединения, Предполагалось в идеале, что эти представители, выражающие интересы различных слоев и групп населения, как никто другой способны сформулировать всеобщие интересы народа и направить деятельность государства, в соответствии с ними.

Эта идеальная и универсальная теоретическая схема должных взаимоотношений между обществом и государством в политической практике различных стран реализовывалась не всегда в полной мере и не одинаково. Причин тому множество, начиная от сложившегося уклада хозяйствования (кочевое скотоводство, оседлое земледелие, ремесла, торговля и др.) и до исторического опыта догосударственного и государственного правления, сложившихся и действующих норм поведения (религиозных, традиционных, государственных и нравственных). Интересно отметить, что даже в периоды действия абсолютных монархий, при которых и в помине не было представительных учреждений, выражающих разноплановые интересы народа, правители, обожествляя свою династийную власть, торжественно декларировали, что они действуют во имя блага и счастья своего народа. То, что это благо и счастье были отложенными настолько далеко, что превращались в мираж, их особенно не волновало. Главным было удержать под своим господством то, что представляет объект государственной власти - народ. Ибо без него нет и самой власти.

Представительные учреждения,

бастапқыда кеңес беруші және ұсыныстық рөл атқарған кеңестер, алқалар, хан сарайы өкілді мекемелер бірге-бірте Құрылтай жиналыстары, парламенттер секілді өз алдына дербес органдарға айналды. Олар монархпен келісім бойынша немесе оның келісімінсіз де (әр елде әр түрлі) мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатын айқындайды, сонымен бірге халықтың жалпыға бірдей еркін білдірушісіне айналады. Олардың рөлі әсіресе демократиялық республика жағдайында маңызға ие болады. Қоғам жалпыға бірдей ерікті заңды түрде білдіру мәселелерін шешу, соған сәйкес, қоғамдық өмірдің рөлін күшейтудің ақылға сыйымды шектерін анықтау үшін мүмкіндік алады.

Бірақ бұл да өкілдік демократияның өз халқын түрлі радикал немесе керітартпа күштердің, қаржылық немесе діншіл әлеуетті топтардың, этникалық және дәстүрлі танымдық көзқарастардың, түрлі таптар мен өзге де таптық бөліктердің, партиялар мен қозғалыстардың ықпалынан қорғауға кепілдік бере алмауы себепті бірқатар мемлекеттердің басынан өткерген тағдыры іспеттес мінсіз нұсқа. Олардың жалпыхалықтық игілік туралы сөз жүзінде ғана қам жеген еліктігер ұрандары өздерінің белсенді авторлары мен жақтастарының өкілді органдарға сайлануын қамтамасыз етті, бірақ олардың шынайы ниеттері жария және жаппай декламацияланған іс-әрекеттерімен үнемі (немесе үнемі дерлік) сәйкес келіп отырған жоқ. Нәтижесін-

возникающие при монархиях вначале в форме Советов, коллегий, царского двора и выполняющие совещательную и рекомендательную роль, со временем вырастают в самостоятельные органы в виде Учредительных собраний, парламентов. Они по согласованию с монархом или без этого (в разных странах по-разному) определяют внутреннюю и внешнюю политику государства, становясь тем самым выразителем всеобщей воли народа. Особенно значимой их роль становится в условиях демократической республики. Общество позволяет возможность для решения проблемы законодательного выражения всеобщей воли и, следовательно, для определения разумных пределов этатизации общественной жизни.

Но это опять же идеальный вариант, по которому сложилась судьба всех государств по той простой причине, что представительная демократия не гарантировала народу свободу от влияния различных радикальных или консервативных сил, финансово или религиозно могущественных слоев, этнических и традиционных взглядов, классов и иных социальных слоев, партий и движений. Их привлекательные лозунги, радеющие на словах о всенародном благе, обеспечивали избрание в представительные органы своих активных авторов и сторонников, в то время как их истинные намерения не всегда (или почти всегда) не совпадали с тем, что декламировалось публично и повсеместно. В результате народ лишался фактической власти и удовлетво-

де халық нақты биліктен айрылып, айлы-шарғыны шеберлікпен қолданған жағдайда мемлекеттің өкілді органдарының құрамындағы саяси құрылымдардың нағыз шынайы мақсаттарын бүркемелеген өкілді демократияны ғана місе тұтты. Ал мемлекет, тұтастай алғанда, оны басқа саяси партиялардан түбегейлі ерекшелеп тұратын егемендік секілді басты сапасына, негізгі белгісіне барынша көрінбейтін өзгеріске түсіретін әсерді басынан өткізді. Нәтижесінде мемлекеттік билік өзінің ел ішіндегі үстемдігі мен сыртқы қатынастардағы тәуелсіздігін жоғалтады. Қызметтің негізгі бағыттарын, оның әдістері мен тәсілдерін, мәні мен шектерін, әлеуметтік бағдары мен басқа да параметрлерін жоғарыда аталған және халықтан билікті тартып алған басқа қоғамдық-саяси институттар белгілейді. Мұндай жағдайларда рөлі күшейген билік өзінің шынайы мәнін жоғалтып, жеке-дара көшбасшы (авторитаризм) партиясының (партократия), экономикалық қуатты адамдар тобының (олигархат), белгілі бір конфессияның (теократия) билікті іске асыру құралына айналды.

Биліктің рөлін ақылға қонатындай шекте күшейту – қоғамдық қажеттілік. Барлық мәселе осы шектерді белгілеуде. Заңнамалық функцияларды жүзеге асыратын өкілді органдар ғана емес, сонымен қатар заңға тәуелді құқықтық актілерді қабылдайтын барлық мемлекеттік органдардың ең басты міндеттердің бірі осында.

вался представительной демократией, которая при умелом манипулировании становилась хорошей маскировкой подлинных целей политических структур, вошедших в представительные органы государства. А государство в целом испытывало всячески скрываемое деформирующее воздействие на такое его главное качество, главный признак, принципиально отличающий его от других политических институтов, как суверенитет. В результате государственная власть теряет свое верховенство внутри страны и независимость во внешних сношениях. Основные направления деятельности, ее методы и способы, предмет и пределы, социальная ориентированность и другие ее параметры задаются вышеназванными и другими общественно-политическими институтами, перехватившими власть у народа. В таких случаях этатизированная власть утрачивает свой подлинный смысл и превращается в средство реализации власти партии (партократия) единичного лидера (авторитаризма), экономически могущественной группы людей (олигархат), той или иной конфессий (теократия).

Этатизация в разумных пределах – это общественная необходимость. Вся проблема состоит в установлении этих пределов. В этом одна из главных задач не только представительных органов, осуществляющих законодательные функции, но и всех государственных органов, принимающих подзаконные правовые акты.

Литература

1. Баймаханов М. Проблемы этатизма и ориентация на преимущественной использование правовых ценностей // Правовая реформа в Казахстане. 1999, – № 3, с. 5-8
2. Вайсберг Л.М. Идея правового государства и проблемы этатизма// Известия Академии наук Каз.ССР. Серия общественных наук.- № 1989, № 5, с. 20-26
3. Гегель. Политические произведения. М.: Изд-во «Наука», 1978 – 438с.
4. Нерсесянц В.С. Философия права. – М. : Издат. группа Норма-инфра. М. – 1998-310с.
5. Поппер Карл Раймунд. Открытое общество и его враги. Т.2 Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы. / Перевод с англ. языка под общей редакцией В.Н. Садовского. – М.: Феникс, международный фонд «Культурная инициатива», 1992 – 528 с.
6. Скрынникова Т.Д. Харизма и власть в эпоху Чингиз-хана. Издание 2-ое переработанное, дополненное и исправленное – СЧПб: Евразия, 2013. – 384с.
7. Таукелев А.Н., Сапарғалиев Г.С. Государственно-правовые взгляды аль-Фараби. Алма-Ата, Изд-во «Наука» Казахской ССР, 1975. – 102с.
8. Этатизм. – Казахстанская политологическая энциклопедия. – Алматы, 1998, с. 394-395
9. Этатизации. – Политология: Энциклопедический словарь (Общ. Ред. И сос.: Ю.И. Аверьянов. – М.: Изд-во Московского коммерческого университета. 1993. С. 405-408

2. Қоғам мен мемлекет

Қоғам мен мемлекеттің өзара қарым-қатынастарының дамуы процесіндегі олардың бір-бірінен алшақтау үрдісінің нәтижесінде қоғам мен мемлекеттің бастапқы салыстырмалы түрде алғандағы қайшылықты дамуы біртіндеп ығыстырыла бастайды. Мұндай алшақтауға мемлекет ашық немесе жасырын түрде бастамашы болып табылады. Оның қоғамды менсінбей, биіктен қарауы көбінесе соңғысының объективті уағдаласылған мүдделеріне қарамастан, қоғамға жаппай үстемдік етуге ұмтылуынан байқала бастайды. Құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамның идеялары мен қағидаттары осы үрдісті еңсеруге бағытталған. Бұл әлеуметтік институттар дамып келе жатқан демократия жағдайында мемлекет пен қоғамның бір-бірінен алшақтау үрдісінің жағымсыз салдарларын толық көлемде жоймаса да, азайтады.

2.1. Мемлекеттің қоғамнан алшақтауы.

Қоғамдық санада, әсіресе оның әдеттегі деңгейінде мемлекет қашан да қоғамның үстінде тұрған институт болып табылады. Мемлекеттің өзі күнделікті қызметінде өзінің рөлі туралы осы бір бұрыс түсінікке мақсатты түрде немесе саналы түрде ойланбастан, байқамай қолдау көрсетеді. Әсіресе мұнда монархиялық және авторитарлық басқару режимін ұстанған мемлекеттер табысқа же-

1. Общество и государство

В процессе эволюции взаимоотношений общества и государства их первоначальное относительное противоречивое развитие постепенно вытесняется нарастающей тенденцией отчуждения друг от друга. В явной или скрытой форме инициатором такого отчуждения выступает государство. Его высокомерное отношение к обществу начинает проявляться в стремлении к тотальному господству над обществом, зачастую вопреки объективно обусловленным интересам последнего. На преодоление этой тенденции направлены идеи и принципы правового государства и гражданского общества. Эти социальные институты в условиях развивающейся демократии снижают негативные последствия тенденции отчуждения государства и общества, хотя и не предотвращают их в полном объеме.

2.1. Отчуждение государства от общества.

В общественном сознании, особенно на его обыденном уровне, государство всегда предстает как институт, стоящий над обществом. Само государство своей повседневной деятельностью целенаправленно или неосознанно поддерживает это неверное представление о своей роли. Особенно преуспевают в этом государства с монархическим и авторитарным режимами правления. А между тем объективно государству

теді. Ал осы кезде қоғамдағы мемлекетке объективті түрде халық агентінің ролі, қоғамдағы биліктің шынайы көзі – халық қолындағы құралдың ролі бөлінген.

Алайда пайда болған мемлекет өзі бұл рөлге әрең ене отырып, одан бөлініп шығуға, бастапқыда салыстырмалы түрде, ал кейін мүлдем дербес болуға ұмтылады. Бұған оның бастапқы мақсаты итермелейді, ол дегеніміз – тініне мемлекет қоса өрілген немесе құрылуы қажет болып табылатын қоғамдық жүйені сақтау. Ал қоғамдық өмір қашан да қозғалыста, онда және мемлекеттің өзінде қандай да бір өзгерістер болып жатады, бұл өзгерістер олардың реформаларына сәйкес келуді талап етеді. Бұл мемлекет қоғамдағы аз ғана өзгерістерге өзінің органдарын іштей қайта құру және қызметінің бағыттары мен әдістерін қайта құру арқылы жауап беруі тиіс. Бірақ бұл объективті қажетті процесс мемлекеттің қалыптасып үлгерген құрылымдарының, оларда жұмыс істейтін қызметкерлердің қарсылық көрсетуіне байланысты тежелі бастайды. Бұқараның мемлекетке тигізетін ауытқу ықпалы болмашы болған жағдайда, ол өзін-өзі сақтау мақсатында (ал бұл дегеніміз – ұмтылыс, әрине, тек мемлекет үшін ғана емес, сонымен қатар кез келген биологиялық және әлеуметтік жүйелер үшін) өзінің әлеуметтік негізі – халықтан алшақтай бастағанын байқап, қоғамға сақтағыш ықпалын тигізе отырып, оған жоғарыдан қарай бастайды. Мұндай мемлекеттік менмендік әсіресе Еуропада шығыстың

в обществе отведена роль агента народа, роль инструмента руках подлинного источника власти в обществе – народа.

Однако, возникшее государство, едва войдя в эту роль, старается вырваться из неё, стать вначале относительно, а впоследствии абсолютно самостоятельным. Подталкивает к этому его изначальное предназначение – сохранение общественной системы, в ткань которой государство вплетено или той, которую предстоит создать. А общественная жизнь всегда подвижна, в ней постоянно происходят какие-то изменения, требующие соответствующих им реформ и в самом государстве. Это означает, что на малейшие изменения в обществе государство должно реагировать внутренней реорганизацией своих органов и перестройкой направлений и методов деятельности. Но этот объективно необходимый процесс начинает тормозиться сопротивлением уже сложившихся структур государства, работающих в них служащих. И там, где возмущающее воздействие масс на государство незначительно, оно в целях самосохранения (а это стремление, естественно, не только для государства, но и для любых биологических и социальных систем начинает обнаруживать тенденцию отчуждения от своей социальной базы – народа и начинает возвышаться над ним, оказывая на общество консервирующее воздействие. Такое государственное высокомерие особенно ярко проявлялось в периоды восточных деспотий и феодального абсолютизма в Европе. Да и современный мир знает

катал озбырлығы мен феодалдық абсолюттік кезеңдерінде айқын байқалды. Қазіргі әлем де мемлекеттің қоғамға қатысты демократияға қарсы авторитарлық және тоталитарлық жүйелер кезінде таралған мұндай қарым-қатынасының мысалдарын көптеп біледі.

Өз дамуының белгілі бір сатысындағы қоғамның өнімі ретіндегі мемлекет қалыптасқан немесе дамушы қоғамдық қатынастар жүйесіне сәйкес қалыптасады. Бұл қатынастар жүйесі мемлекеттік биліктің шарты және сонымен бірге объектісі болып табылады. Ол мемлекеттің жұмыс істеуі үшін қажет. Бұл мағынада мемлекет бүтіннің, яғни қоғамның бөлшегі болып табылады. Бұл тұрғыда оның біртұтас әлеуметтік организмнің бөлігі ретінде өзін-өзі дамыту немесе өзін-өзі қирату үшін ішкі импульсы жоқ. Бұл заңдылық өзін-өзі реттейтін биологиялық жүйелер үшін де тән. Тірі организмнің кез келген органы өмір сүреді және биологиялық біртұтас организмнің тіршілік ету процесіне қатыса отырып, өзін шыңдайды.

Мемлекет қоғамның төл туындысы болып табылатындықтан, қоғамның өзі оның дамуына немесе жойылуына түрткі болады. Сондықтан қоғам өзінің демократиялық әлеуетінің арқасында мемлекетке үздіксіз және нәтижелі ықпал ету мүмкіндігін сақтап қалатын жерде ол өзінің ішкі құрылымын, нормативтік негіздерін, бүкіл басқару қызметінің бағыттары мен тәсілдерін жүйелі түрде жаңартуға, өзгертуге мәжбүр. Қоғам

немало примеров такого отношения государства к обществу, распространенных при антидемократических авторитарных и тоталитарных режимах.

Государство, как продукт общества на определенной стадии его развития, формируется соответствующим системе сложившихся или развивающихся общественных отношений. Эта система отношений является условием и одновременно объектом государственной власти. Она необходима для функционирования государства. В этом смысле государство является частью целого, то есть общества. В этом качестве оно, как часть целостного социального организма, не содержит в себе внутренних импульсов для саморазвития или саморазрушения. Эта закономерность характерна и для саморегулирующихся биологических систем. Любой орган живого организма существует и проявляет себя, будучи включенным в процесс жизнедеятельности биологического целого.

В связи с тем, что государство является производным от общества, оно получает от него стимул к развитию или ниспровергается им. Поэтому там, где общество в силу своего демократического потенциала сохраняет возможность регулярного и результативного воздействия на государство, оно вынуждено систематически обновлять, изменять свою внутреннюю структуру, нормативные основания, направления и способы всей управленческой деятель-

өзінің дамымауының, бөлшек-бөлшек болған қайшылықтарының салдарынан бұдан айрылған жерде қисынға қайшы келетін «мемлекет – қоғам» қатынасының орын алуы сөзсіз. «Қоғамда саяси алшақтаудың белгілі бір деңгейінің орын алуы табиғи әрі сөзсіз. Саясаттығы алшақтаудың байқалуын мейлінше азайтуға ғана болады, бірақ оны мүлдем жоқ етуге болмайды».⁶ Сондықтан бұл алшақтау идеологиялық және ұйымдастырушылық тұрғыдан жасырылып, бүркемеленеді.

Мұндай бүркемелеудің феодалдық монархия жағдайында мүлдем қажеті болмады. Ол кезде қоғамдық сананың дамымауы адамдардың мемлекеттің агент ретіндегі шынайы рөлін түсінуіне мүмкіндік бермеді, сондықтан қоғамның мемлекетке тигізетін жағымды ауытқуының ықпалы болмашы ғана болды.

Мемлекеттің қоғамда атқаратын шынайы рөлін кеңінен түсінген сайын қалыптасып отырған мемлекеттің халықтан алшақтау процесін еңсеру және оны қоғамдық прогрестің қисыны бойынша өзіне ұйғарылған орынға қайтып алып келу талабы өсе түсуде. Мұндай жағдайларда басқарушы топ пайда болады, мемлекеттік идеология мемлекеттің қоғамдық базадан алшақтауының қалыптасқан немесе оған айналатын фактісін бүркемелеуді ойлап алаңдайды. Бірақ жасырып, бүркемелеу дегеніміз әлі де болса алшақтауды жеңу дегенді білдірмейді.

Мемлекеттің қоғамнан алшақта-

ности. Там, где общество в силу своей неразвитости, раздираемых противоречий, лишено этого, то неизбежно возникновение противоречащий в логике отношения «государство – общество». «Определенная степень политического отчуждения в обществе естественна и неизбежна. Проявление отчуждения в политике можно лишь минимизировать, но их нельзя свести на нет».⁶ Поэтому идеологически и организационно это отчуждение маскируется.

Такая маскировка была абсолютно не нужна в условиях феодальных монархий. Там неразвитость общественного сознания не позволяла людям понять истинную роль государства как агента, инструмента общества и поэтому позитивное возмущающее воздействие общество на государство было ничтожным. Тем более когда власть монарха повсеместно обожествлялась.

По мере широкого понимания подлинной роли государства в обществе, нарастают требования преодолеть сложившееся отчуждение государства от народа и вернуть его на то место, которое предписано ему логикой общественного прогресса. В подобных случаях правящая верхушка, государственная идеология озабочены необходимостью завуалировать состоявшийся или становящийся факт отчуждения государства от общественной базы. Но завуалировать еще не означает преодолеть это отчуждение.

Некоторые формы отчуждения государства от общества верно отмечены

уының кейбір формаларын С.Ф. Ударцев дұрыс атап көрсеткен. Бұлар мыналар – 1) «Адамдардың елеулі бөлігінің мемлекеттік билікпен, оның саясатымен арадағы қақтығыстарының және саяси шиеленісінің өсуі; 2) қоғамдық пікірдің билікке қатысты жағымды пікірден жағымсызға айтарлықтай ығысқан көзқарасын бағалау шкаласы бойынша қоғамдық сананың өзгеруі; 3) жұмыс істеп жатқан саяси және мемлекеттік институттарға күн санап өсіп отырған өзгерістерді күтумен бірге халық наразылығының өсуі; 4) пісіп-жетілген саяси-құқықтық проблемалардың ұзақ уақыт бойы шешілмеуіне ықпалы тиюі мүмкін шегі жоқ тұрақсыздық және біршама кешіккен саяси-құқықтық шараларды мәжбүрліктен қабылдау; 5) мемлекеттік биліктің заңдылығындағы халыққа қарсы тұру әрекеттерінен байқалатын оқиғалардың, қақтығыстардың, коррупциялық және өзге жанжалдардың тұтас серияларымен байланысты дамып отырған дағдарыс (бейбіт шеруге митингілерге шыққандарды қатаң жасазау, қоғамдық маңызы зор мәселелер бойынша жұртшылықпен байыпты сұхбат құрудан бас тарту және т.б.).¹

Диктаторлық режим үстемдік құрған елдердің мысалдарына қарасақ, қоғамға және халыққа қарсы қолданылған мемлекеттік билік өзінің әлеуметтік негізіне ойсырата соққы беретінін көруге болады, бұл

¹ Ударцев С.Ф. Конституция и эволюция общества (вопросы теории и философии права) - СПб: Университетский издательский консорциум, 2015, с. 167-168

С.Ф. Ударцевым. Это – 1) «Наращение политической напряженности и конфликтов значительных групп людей с государственной властью, ее политикой; 2) изменение общественного сознания, значительно смещенного по шкале оценок отношения к власти общественного мнения от позитивного к негативному; 3) рост недовольства населения существующими политическими и государственными институтами в сочетании с нарастающим ожиданием перемен; 4) затянущаяся нестабильность, которой могут способствовать нерешаемость длительное время назревших политико-правовых проблем и вынужденное принятие несколько запоздалых политико-правовых мер; 5) развивающийся кризис легитимности государственной власти, связанный с целой серией событий, конфликтов, коррупционных и иных скандалов, в которых проявляется ее противостояние народу (жесткая расправа над мирными демонстрантами, митингующими, отказ от разумного диалога с общественностью в общественно значимых вопросах и т.д.).⁴

Примеры стран с диктаторскими режимами показывают, что государственная власть, использованная в антиобщественных и антинародных целях, наносит такой сокрушительный удар по своему социальному основанию, что приводит порой к невосполнимым потерям экономических, политических и духовных ценностей. Но, невзирая на это, ав-

кейде экономикалық, саяси және рухани құндылықтардың орны толмас шығынға ұшырауына алып келеді. Бірақ, бұған қарамастан, авторитарлық және тоталитарлық режим қашан да атқарушы билікті нығайтуға, қоғамдық процестерді қатаң шеңберге қоюға, ал демократия, керісінше, осы билікті қоғамның қазіргі жай-күйіне даму келешегіне сәйкес реформалауға ұмтылады.

Атқарушы билік екі диаметрлі қарама-қарсы бағыттарда іске асырылуы мүмкін әлеуетті ішінде сақтайды. Ол бұзып – қиратушы күш те болуы мүмкін, сондай-ақ жасампаз күш те болуы мүмкін. Оның бәрі де атқарушы билік қай мемлекеттің жүйесінде және қандай қоғамдық-саяси жүйенің аясында іске асырылатынына байланысты.

Сондықтан қоғамдық санада биліктің бөліну идеясы кездейсоқ туындамайды, оның практикалық мәні мемлекеттің халықтан алшақтау фактісіне айналған мемлекет пен қоғамның бөлшектенуіне қарсы бағытталуында. Биліктің бөліну мәселелеріне көп көңіл бөлген Монтескье, біртұтас мемлекеттік биліктің үш тармаққа бөлінуі мемлекеттің қоғамға тұтастай билік жүргізуіне тосқауыл қояды деп болжады. Белгілі бір жағдайларда билікті бөлудегі сөзсіз сақталатын қағидат мемлекеттік биліктің қоғамнан алшақтау үрдісі жолында айтарлықтай кедергі болуы мүмкін екенін қоса айтсақ та болады. Мұның үстіне биліктің заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтары бұл үрдіске әрқалай ықпал етеді.

торитаризм и тоталитаризм всегда стремятся укрепить исполнительную власть и поставить общественные процессы в жесткие рамки, а демократия, напротив, стремятся эту власть реформировать в соответствии с нынешним состоянием и перспективами развития общества.

Исполнительная власть таит в себе потенцию, которая может быть реализована в двух диаметрально противоположных направлениях. Она может оказать силой разрушительной и может стать силой созидательной. Все зависит от того, в системе какого государства и в рамках какой общественно-политической системы исполнительная власть будет реализована.

Поэтому не случайно в общественном сознании возникает идея разделения властей, практическое значение которой состоит в её направленности против дезинтеграции государства и общества, против ставшего фактом, отчуждения государства от народа. Монтескье, уделявший много внимания проблемам разделения властей, полагал, что разделение единой государственной власти на три ветви предотвратит безраздельное господство государства над обществом. Добавим, что при определенных условиях неукоснительно соблюдаемый принцип разделения власти, может оказаться серьезным препятствием на пути тенденции отчуждения государственной власти от общества. При этом законодательная, исполнительная и судебная ветви власти по разному влияют

Мейлінше ашық, адамдардың көңіл-күйлері мен үміттерімен тығыз байланысты билік тармағы – заң билігі, оның ішінде – парламент. Парламентті тікелей немесе белгілі бір деңгейде жанама түрде халық құрайды, осы тұрғыдан алғанда, ол халықтың мүддесін білдіреді. Осыған байланысты Парламент өзінің заң шығару қызметінде сайлаушылардың өзіне үнемі қызығушылықпен қарайтынын сезінеді. Сондықтан олар қабылдайтын заңдарда қашан да қоғамдық сананың болжалдары мен талаптары көрініс табады. Бұл жағдай кейде популистік сипат алады. Сол кезде шынайы, объективті мұқтаждықтарға қарамастан, бір сәттік сұраныстарды қанағаттандыратын, бірақ қоғамның нақты перспективаларына қарамастан қолданылатын жағдаяттық заңдар қабылдануы мүмкін.

Бірақ кез келген жағдайда парламенттің объективті рөлі мемлекеттің қоғамнан алшақтауы үрдісіне қарсы тұруда. Әрине, парламенттің қызметі қоғамның ғылыми тұрғыдан танылған объективті заңнамаларына негізделуі тиіс. Әйтпесе қандай жағдай болмасын қоғамдағы барлық таралып жатқан тілектерді, түрлі жіктердің ұсынатын талаптарын ескеруге қатысты әрекеттер заң шығармашылығы саласында бейберекеттікке, ауқымды заңнамалық массивті құруға, бір-біріне қайшы келетін нормативтік актілердің параллель іс-қимылына алып келеді. Сондықтан қоғамдық өмірдің түрлі

на эту тенденцию.

Наиболее открытой, относительно тесно связанной с настроениями и ожиданиями людей, оказывается законодательная власть в лице парламента. Парламент непосредственно, либо в той или иной мере опосредованно формируется населением и в этом смысле представляет его интересы. В связи с этим в своей законотворческой деятельности он постоянно ощущает заинтересованное отношение к нему избирателей. Поэтому в принимаемых ими законах всегда отражаются ожидания и требования общественного сознания. Это обстоятельство порой приобретает популистский характер. И тогда вопреки действительным, объективным нуждам может быть принят ситуативный закон, удовлетворяющий сиюминутные запросы, но действующие вопреки реальным перспективам общества.

Но в любом случае объективно роль парламента состоит в противостоянии тенденции отчуждения государства от общества. Конечно, деятельность парламента должна быть основана на научно познанных объективных закономерностях общества. Иначе попытки во чтобы ни стало учесть все раздающиеся в обществе пожелания, все выдвигаемые различными слоями требования приведут к хаосу в законотворческой сфере, созданию громоздкого законодательного массива, параллельному действию противоречащих друг другу нормативных актов. Поэтому нужен профессиональный парламент, состоящий не просто из освобожденных

салаларындағы ерікті мамандардан ғана тұрмайтын кәсіби парламент қажет. Мұндай депутаттық корпус қоғамның түрлі топтарының әлеуметтік талпыныстары мен мүдделерін зерттей отырып, оларды салыстырып көрау арқылы оларға барабар заңдарды қабылдай алар еді.

Парламентарийлер қызметінің мерзімдік сипаты (яғни белгілі бір мерзімге сайлау) оларда корпоративтік немесе «цехтық» мүдделердің пайда болуына кедергі келтіреді. Олар үшін, түптеп келгенде, қызметтері мемлекеттің қоғамнан алшақтауына қарсы бағытталатындай жағдайлар жасалған. Кертартпалық пен соқыр тәуекелшілдік парламент қызметінен де орын алуы мүмкін. Бірақ бұл парламентке тән заңдылық емес, парламенттің сапалық құрамымен, сайлаушылардың қоғамдық санасы мен саяси мәдениетінің деңгейімен түсіндірілетін ерекше жағдай. Демократиялық институттар дамымаған, акпараттық алаң тежелген, тоқыраған, бұқара саяси енжер болған жағдайларда депутаттардың өзімшілдік мүдделері мен партиялардың әділетсіз бұрмалаушылықтары парламенттің шынайы мақсаттары мен міндеттерін екінші орынға – кейінге ысырып тастауы мүмкін.

Биліктің келесі тармағы, сот билігі, халықпен біршама өзгеше тікелей қарым-қатынаста болады. Сот органдарының негізгі міндеті – түрлі әлеуметтік субъектілер (адамдар, ұйымдар, мекемелер және т.б.) арасындағы дау-дамайларды заң негізінде шешу. Құқықтық дауларды қарай

специалистов в различных областях общественной жизни. Такой депутатский корпус, изучив социальные притязания и интересы различных слоев общества, мог бы, соразмеряя их, принимать адекватные им законы.

Срочный характер деятельности парламентариев (т.е. избрание на определенный срок) препятствует возникновению у них корпоративных или «цеховых» интересов. Они поставлены в такие условия, чтобы их деятельность, в конечном счете, была направлена против отчуждения государства от общества. Консерватизм и авантюризм могут иметь место и в деятельности парламента. Но это не закономерность, имманентная парламенту, а исключение, объясняющееся качественным составом парламента, уровнем общественного сознания и политической культуры избирателей. При неразвитых демократических институтах, свернутом информационном поле, политической пассивности масс, эгоистические интересы депутатов и партийные пристрастия могут отодвинуть на второй план подлинные цели и задачи парламента.

Другая ветвь власти, судебная, состоит в несколько иных непосредственных отношениях с населением. Основная задача судебных органов – решать конфликты между различными социальными субъектами (люди, организации, учреждения и т.д.) на основе закона. Рассматривая правовые споры,

отырып, ал бұл процесс қашан да дау-дамай тараптарының қатысуымен өтеді, сот өз қызметін бақыланатын өтеді, сот өз қызметтің өзінің мақсаты – субъектілердің мүдделерін қорғау, Істі алаламай, әділ қарау, түптеп келгенде, тапталған құқықты қалпына келтіруге және қысым көрген мүддені қанағаттандыруға алып келеді. Сот процесі тікелей, ашық әрі тартысты өтетіндіктен, соттың субъектілердің құқықтары мен мүдделерін елеп-ескермеуге тырысуы бірден айқын болады. Онсыз сот болмайды. Егер заңдық дау-дамай өзге қағидаттар бойынша қаралатын болса, онда бұл сот қарауы, сот немесе сот билігі емес.

Осылайша, мемлекеттік биліктің осы тармағының халықтан алшақтау үрдісі ең болмағанда осы себептерге байланысты дамуды үйрете алмайды. Оның үстіне сот тек өзіне бағынатын мәжбүрлеу аппаратына иелік етпейді. Оның халыққа жүргізетін мәжбүрлеу ықпалы тек шешім қабылдаумен шектеледі.

Әрине, әңгіме биліктің бөліну мәні мен рухына папа-пар келетін нағыз сот билігі мен нағыз сот жүйесі туралы болып отыр. Сот атаған және сырттай жұмыс істейтін сотты еске түсіретін, ал іс жүзінде авторитарлық мемлекеттік режимнің қолшоқпары немесе құралы болып табылатын органның сот деп аталуы мүмкін емес, мұндай бассыздыққа жол беретін «соттың» ең дәл атауы – репрессия құралы.

Қалыпты сотты жалған сотқа айналдыру мынадай екі жағдай сәй-

а этот процесс всегда идет с участием сторон конфликта, суд делает свою деятельность подконтрольной. Сама эта деятельность имеет своей целью защиту интересов субъектов. Беспристрастное рассмотрение дела, в конечном счете, приводит к восстановлению поправленного права и к удовлетворению ущемленного интереса. Попытка суда пренебречь правами и интересами субъектов сразу же становится очевидной в силу непосредственности, открытости и состязательности судебного процесса. Без этого нет суда. Если юридический спор рассматривается на иных принципах, то это уже не судебное рассмотрение, не суд, не судебная власть.

Таким образом, хотя бы в силу этих причин тенденция отчуждения этой ветви государственной власти от народа не может подучить развития. К тому же суд не обладает подчиненным только ему аппаратом принуждения. Его принудительное воздействие на население ограничивается лишь принятием решения.

Разумеется, здесь речь идет о подлинной судебной власти и судебной системе, которые адекватны смыслу и духу принципа разделения властей. Орган, именуемый судом и внешне напоминающий действительный суд, а на деле являющийся придатком или орудием авторитарного государственного режима, не может быть назван судом и самое точное наименование такому «суду», санкционирующему произвол, – это репрессивный инструмент.

Превращение нормального суда в псевдосуд возможно при совпадении

кес келген кезде: мемлекеттік режим осыны талап еткенде, ал халық, процеске қатысушы, сот билігінің осындай құбылуымен үнсіз келісіп, жым-жырт қалғанда мүмкін болады. Мұндай жағдайда сот билігі әлсіреп, КСРО кезіндегідей, атқарушы биліктің бір түріне айналады.

Сөйтіп, мемлекеттік биліктің екі тармағы – заң шығарушы және сот билігі мемлекеттің халықтан алшақтауы үрдісі аясында өзін әлсіз етіп көрсетеді, яғни ол бұл үрдіске мейлінше аз ұшырайды. Бұл оған өзінің ұйымдастырушылық табиғатына, қызметінің сипатына қарай біршама бақылауда болатын халықпен тығыз байланысты талаптардың қойылуымен байланысты.

Атқарушы билік бұл орайда, мемлекет басшысы болсын немесе үкімет басшысы болсын – кім басқарса да, бәрібір, басқа жағдайда болады. Оның бірде-бір органы халықтың тікелей бақылауында болмайды. Бұл – объективті шартталған факт. Орындалатын жұмыстардың көлемі, олардың бағыты, нысаны, әдістері соншалықты, адамдарға тек атқарушы биліктің жұмысының нәтижелері ғана белгілі болады. Бұл жерде басқаша болуы мүмкін емес. Қоғамдық өмірдің түрлі талаптарының өзекті мәселелеріне жасалатын алдын ала талдау, заңдарды орындау үшін басқару шешімдерін дайындап, қабылдау, нақты шаралар қабылдау және оларды орындау бойынша іс-шараларды іске асыру – ұйымдастыру қызметінің осы барлық ком-

двух обстоятельств: когда государственный режим требует этого, а народ, участник процесса, безмолвствует, молчаливо соглашаясь с такой метаморфозой судебной власти. В таком случае происходит угасание судебной власти и её превращение в одну из разновидностей исполнительной власти, что имело место в СССР.

Итак, две ветви государственной власти законодательная и судебная – в рамках тенденции отчуждения государства от народа проявляют себя слабо, то есть менее подвержены этой тенденции. Это обусловлено тем, что по своей организационной природе, характеру деятельности они поставлены в такие условия, что тесно связаны с населением со значительной долей подконтрольности.

Исполнительная власть в этом отношении, неважно, кем она возглавляется – главой государства или главой правительства, находится в другом положении. Ни один ее орган под непосредственным контролем народа не находится. Это объективно обусловленный факт. Объем выполняемых работ, их направление, форма, методы таковы, что людям становятся известны только лишь результаты деятельности исполнительной власти. Иначе здесь быть не может. Предварительный анализ актуальных вопросов различных сторон общественной жизни, подготовка и принятие управленческих решений во исполнение законов, разработка конкретных мер и реализация мероприятий по их выполнению – все эти компоненты организаторской деятельности должны осуществляться квалифицированными

поненттерін білікті мамандар жүзеге асыруы тиіс. Бұл жерде халықпен үнқатысу, қоғамдық пікірге сауалнама жүргізу орынсыз, өйткені үйреншікті сана мамандарға пайдалы қызмет көрсете алмайды.

Халықтан бұлайша оқшау, қашықта болу атқарушы биліктің табиғатында халықтан алшақтау үрдісін туғызады. Атқарушы билік тағы да бір қуатты құралға ие, мұны ол осы үрдісті күшейту үшін пайдалануы мүмкін. Әңгіме атқарушы органдардың нормативтік актілер шығару құқығы туралы болып отыр. Алшақтау үрдісінің өсуі атқару аппаратының санының артуымен және төрешілдікпен сөзсіз қатар жүреді. Бұл - барынша түсінікті жайт.

Жоғарыда айтылып кеткендей, сонымен қатар, атқарушы биліктің жұмысы қоғамдық бақылаудан жабық болған және бұқаралық ақпарат құралдарында пікірлерді ашық түрде елемеген жағдайларда, биліктің өзінің негізгі көзінен алшақтау процесі оны халық мүддесіне бүкіл әлем болып қамқорлық жасау туралы ұрандармен бүркемелеу қажеттігін тудырады.

Тікелей халық осындай жағымсыз жағдайлардың барлығының да алдын алып немесе жоя алмайды.

Сондықтан бұл мәселені шешуде парламент маңызды рөл атқарады. Парламент атқарушы биліктің аясын заңдарды орындау қажеттілігімен шектейді. Атқарушы органдардың қызметін жүргізу және оның бағыттарының мәні қолданыстағы заңдардың жиынтығымен анықталады және

специалистами. Здесь неуместны диалоги с населением, опросы общественного мнения, так как обыденное сознание не может оказать полезную услугу специалистам.

Эта автономность, дистанцированность от народа порождает в недрах исполнительной власти тенденцию отчуждения от него. Исполнительная власть обладает еще одним мощным инструментом, который может быть использован ею для усиления этой тенденции. Речь идет о праве исполнительных органов издавать нормативные акты. Нарастание тенденции отчуждения неминуемо сопровождается разбуханием и бюрократизацией исполнительного аппарата. Это вполне понятно.

Как уже было отмечено, процесс отчуждения власти от ее подлинного источника вызывает необходимость ее маскировки лозунгами о всемирной заботе об интересах народа, при одновременной закрытости деятельности исполнительной власти от общественного контроля и откровенном игнорировании мнений в средствах массовой информации.

Все эти негативные явления не могут быть предотвращены или устранены непосредственно населением.

Поэтому в решении этой проблемы важная роль принадлежит парламенту. Последний ограничивает сферу исполнительной власти необходимостью исполнения законов. Предметы ведения и направления деятельности исполнительных органов определяются совокупностью действующих законов и за

оның аясынан шығуға құқығы жоқ.

Атқарушы биліктің жоғарғы органы парламенттің бақылауында болуы тиіс. Оның үстіне бақылау процесінің өзі атқарушы органдардың күнделікті жедел-басқару қызметіне нұқсан келтіріп, бұзбауы тиіс. Бақылау атқарушы биліктің салыстырмалы түрдегі дербестігін бұзуды білдірмейді, керісінше, билік тармақтарының арасындағы тежеу және тепе-теңдік жүйесінің элементі болып табылады. Сондықтан ол: біріншіден, атқарушы органдардың қызметінің заңдарға сәйкестігі; екіншіден, бұл органдардың заңдардың орындалу барысын қамтамасыз етуі арқылы жүзеге асырылады.

Мұнда сонымен қатар мынаны да атап өту қажет: парламент қабылдағаннан кейін заңдар өз өмірімен өмір сүре, яғни парламентке тәуелсіз өмір сүре бастайды. Оларды жүзеге асыруға жауапкершілік атқарушы биліктің міндетіне толықтай өтеді. Сондықтан заң шығарушы орган тарапынан белгілі бір құқық субъектілерінің заңдарды орындауына қатысты тікелей бақылау емес, тұтастай алғанда, атқарушы биліктің қызметіне парламенттік бақылау жүргізілуі тиіс.

Конституциялық негізде қолданылатын парламенттің тепе-теңдігі атқарушы биліктің қоғамнан алшақтау үрдісін тежейтін фактор болып табылады.

Бұл үрдіске қарсы тұра алатын тағы бір фактор сот билігі болып табылады. Сот органдары атқарушы құрылымдардың заңсыз шешім-

их пределы выходить не имеют права.

Высший орган исполнительной власти должен быть подконтролен парламенту. При этом сам процесс контроля не должен нарушать повседневную оперативную-управленческую деятельность исполнительных органов. Контроль не означает нарушения относительной самостоятельности исполнительной власти, а является элементом системы сдержек и противовесов между ветвями власти. Поэтому он осуществляется с точки зрения, во-первых, соответствия деятельности исполнительных органов законам, во-вторых, обеспечения этими органами хода реализации законов.

Здесь попутно нужно отметить, что законы, после принятия их парламентом, начинают жить собственной жизнью, то есть жизнью, независимой от парламента. Ответственность за их осуществление полностью ложится на исполнительную власть. Поэтому со стороны законодательного органа должен проводиться не непосредственный контроль за исполнением законов теми или иными субъектами права, а парламентский контроль за деятельностью исполнительной власти в целом.

Парламентский противовес, используемый на конституционной основе, является фактором, сдерживающим тенденцию отчуждения исполнительной власти от общества.

Еще одним фактором, противостоящим этой тенденции, является судебная власть. Судебные органы, отменяя незаконные решения исполнительных

дерін жоя отырып, жиналып келгенде, мемлекеттің қоғамнан алшақтау үрдісінің дамуы үшін нақты база құруы мүмкін жағымсыз фактілерді болдырмайды.

Тұрақты саяси-құқықтық және экономикалық жағдай орныққан қоғамда атқарушы билік өзіне заң шығарушы және сот билігі белгілеп берген шектеулер аясында жақсы жұмыс істей алады.

Қоғамдық өмір өткір саяси және әлеуметтік-экономикалық қайшылықтармен өзгеріске түскен жағдайда, тұрақсыздандырушы факторлардың табиғаты мен мөлшері баршаға түсінікті болған жағдайда іс басқа. Бұл жағдайларда атқарушы билік өндірістік және өзге қатынастарда қарапайым тәртіп орнықтыру, азаматтардың құқықтарын қорғау, олардың мүдделерін қамтамасыз ету, қоғамдағы құқықтық тәртіпті қолдау үшін бұл қаншалықты қажет болса, соншалықты бекуі тиіс.

структур, пресекают негативные факты, которые в совокупности могли создать реальную базу для развития тенденции отчуждения государства от общества.

В обществе со стабильной политико-правовой и экономической ситуацией исполнительная власть может прекрасно функционировать, в рамках тех ограничений, которые устанавливаются ей со стороны законодательной и судебной властей.

Иное дело, когда общественная жизнь деформируется острыми политическими и социально-экономическими противоречиями, когда не всем понятна природа и размеры дестабилизирующих факторов. В этих условиях исполнительная власть должна быть укреплена настолько, насколько это необходимо для установления элементарного порядка в производственных и иных отношениях, для защиты прав граждан, обеспечения их интересов, для поддержания правопорядка в обществе.

Литература

1. Колесников А.В. Политическое отчуждение, политика, и государство // Политические проблемы теории государства.-М, 1993, с. 86-96
2. Отчуждение. – В кн.: Политология: Энциклопедический словарь/ Общ.ред. и сост.: Ю.И. Аверьянов.-М.: Изд-во Моск.коммерч. ун-та, 1993, с. 234-235
3. Отчуждение. – В кн.: Казахстанская политическая энциклопедия.- Алматы, 1998, с. 239-240
4. Ударцев С.Ф. Конституция и эволюция общества (вопросы теории и философии права) – СПб.: Университетский издательский консорциум, 2015. -388 с.
5. Шихлинский С.О. Отчуждение государственных служащих: причины, специфика и пути преодоления.// Автореферат кан. Дисс. –М., 1997

2.2. ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТ, НАРЫҚТЫҚ ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМ

Аристотельден бастау алған құқықтық мемлекет идеясы XVIII ғасырдың ортасынан бастап өзекті бола бастады. Бұл кезде саяси ой-пікір мен қоғамдық даму тәжірибесі азаматтық қоғам орнықтыру мәселелерін өзектендіреді. Капиталистік типтегі жаңа экономикалық қатынастар феодалдық өндірістік қатынастардың тар шеңберін бұзып-жара отырып, шамамен осы тарихи кезеңде қалыптасып келе жатқан нағыз шынайы өндірістік қатынастар арнасына шығады.

Нарықтық қатынастар элементтері дамымаған нысанда кез келген тауар өндірісінен көрінеді, яғни тауарлар жеке тұтынудан бөлек, сату үшін де өндіріледі. Бірақ өндірушінің әлеуеті өзінен жоғары тұрған сословиелер, таптар өкілдерінің еркінен тыс толық деңгейде ашылмайды. Нарық тұтыну конъюктурасын ескере отырып, өзінің шешімі бойынша нені, қашан және қанша көлемде өндіру және сату керек екенін анықтайтын ерікті қызметкер мен кәсіпкерді талап етеді.

Мұндай экономикалық еркіндік құқықтық мемлекетке заңнамалық қолдау көрсеткен жағдайда ойдағыдай жүзеге асуы мүмкін. Құқықтық емес мемлекет мұны қамтамасыз ете алмайды. Құқықтық мемлекет, өз кезегінде, мәртебесін тек егер

2.2. ПРАВОВОЕ ГОСУДАРСТВО, РЫНОЧНАЯ ЭКОНОМИКА И ГРАЖДАНСКОЕ ОБЩЕСТВО

Идея правового государства, входящая еще к Аристотелю, приобретает свою практическую актуальность в середине XVIII века. К этому же времени политическая мысль и практика общественного развития актуализируют вопросы установления гражданского общества. Новые экономические отношения капиталистического типа, разрывая узкие рамки феодальных производственных отношений, выходят на арену формирующихся подлинно рыночных отношений примерно в этот же исторический период.

В неразвитой форме элементы рыночных отношений проявляются при любом товарном производстве в том смысле, что товары производятся помимо личного потребления и для продажи. Но потенциал производителя не раскрывается в полной мере из-за его зависимости от воли представителей сословий, классов, стоявших над ним. Рынок требует свободного работника и предпринимателя, который по своему усмотрению с учетом конъюнктуры потребления определяет что, когда, в каком объеме производить и продавать.

Такая экономическая свобода может быть успешно реализуема при законодательной поддержке правового государства. Не правовое государство этого обеспечить не может. Правовое государство, в свою очередь, может сформироваться и со-

ол азаматтық қоғамның күшімен құрылған жағдайда ғана қалыптастырып, сактап қала алады. Ал азаматтық қоғам өзіне тән ерекшеліктерге ие бола отырып, экономикадың тыс мәжбүрлеу мен командалық әкімшілік етуді, яғни нарықтық қатынастарды сезінбейтін ерікті адамдардың экономикалық қатынастарына тәуелді болады.

Осылайша, белгілі бір тарихи кезеңде қоғамдық-саяси және әлеуметтік-экономикалық аренада тарихи процестердің объективті даму барысы оларды бір-біріне қарсы итеретін үш әлеуметтік феномен пайда болады. Ақырында олар тура және кері байланыс бағыттарында жұмыс істейтін «нарықтық қатынастар – азаматтық қоғам – құқықтық мемлекет» тұйық шеңберін құрады. Барлық шеңберлердегі секілді бұл жерде бастапқы буынның қайда екенін іздеудің мәні жоқ. Идея нысанындағы бұл элементтердің кез келгені дамыған елдерде хронологиялық тұрғыдан әр мезгілде және басқа құбылыстармен байланысыз, өз бетімен пайда болуы мүмкін. Осылайша, құқықтық мемлекет идеясын әу баста Аристотель (б.э.д. IV ғ.) ойлап тапты. Ежелгі Греция мен антик дәуіріндегі Римде (Цицерон) пайда болған азаматтық қоғам идеясы қоғамды сословиге бөлуге және әділетсіз сословиелік артықшылықтарға қарсы күрестің басталуын жүз жылға басып озды. Өндірістік күштердің дамуын тежейтін капиталистік дәуірге дейінгі өндірістік қатынастар шеңберін бұзу қажеттілігін еуропаның ұлы ойшылда-

хранить свой статус только лишь при условии, если оно создано усилиями гражданского общества. А гражданское общество, с его характерными особенностями, зависимо от экономических отношений свободных людей, которые не испытывают внеэкономического принуждения и командного администрирования, то есть от рыночных отношений.

Таким образом, в определенный исторический период на общественно-политической и социально-экономической арене возникают три социальных феномена, которых объективный ход развития исторических процессов с необходимостью толкает навстречу друг другу. В итоге они образуют замкнутый круг «рыночные отношения – гражданское общество – правовое государство» с прямо и обратно направленными связями. Как во всяком круге, здесь искать первоначальное звено бессмысленно. Любой из этих элементов, в форме идеи, в развитых странах может хронологически возникать в разное время и вне связи с другими явлениями. Так, идея правового государства вынашивалась еще Аристотелем (IV в. до н.э.) Идея гражданского общества, возникшая еще в Древней Греции и античном Риме (Цицерон), на столетия опережала начало борьбы против сословного деления общества и несправедливых сословных привилегий. Необходимость ломки рамок докапиталистических производственных отношений, сдерживающих развитие производительных сил, осмысливались великими евро-

ры әлдеқашан нарықтық экономиканы құрмас бұрын зерделеп, түсінген.

Сонымен, нарықтық экономика, құқықтық мемлекет және азаматтық қоғамның бірін-бірі тартатын күші неде? Бұл мәселені түсіндіру үшін олардың әрқайсысына қысқаша сипаттама беру қажет.

Құқықтық мемлекет мыналармен:

- мемлекеттік биліктің жоғарғы органдарының қызметін ұйымдастырудың демократиялық нысандарымен; мемлекеттің, оның органдары мен лауазымды тұлғаларының, сондай-ақ азаматтар мен олардың бірлестіктерінің заңдарға сөзсіз бағынуын білдіретін заңның үстемдігімен;

- адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етумен; мемлекеттік органдар тарапынан азаматтың құқықтары бұзылған жағдайларда мемлекеттің азамат алдындағы жауапкершілігімен;

- азамат құқық бұзушылықтар жасаған жағдайларда оның мемлекет алдындағы жауапкершілігімен; біртұтас мемлекеттік биліктің үш – заң шығарушылық, атқарушы және сот – тәуелсіз тармаққа бөлінуімен сипатталады.

Азаматтық қоғамға мыналар: сөловиелік, таптық, этникалық, діни және өзге тиесілілікке негізделген артықшылықтардың болмауы; қоғам өмірінің саяси және экономикалық салаларындағы өз мақсаттары мен әлеуметтік бағдарларын таңдауда азаматтардың әу баста тең құқылы деп танылған жеке басының бостандығы; ой-пікір білдіру мен адамдар-

пейскими мыслителями задолго до построения рыночной экономики.

Так в чем же притягательная сила друг для друга рыночной экономики, правового государства и гражданского общества? Для уяснения этого вопроса необходимо дать краткую характеристику каждому из них.

Правовое государство характеризуется:

- демократическими формами организации и деятельности высших органов государственной власти; верховенством закона, означающим безусловное подчинение государства, его органов и должностных лиц, а также граждан и их объединений законом;

обеспечением прав и свобод человека и гражданина; ответственностью государства перед гражданином в случае нарушения его прав со стороны государственных органов;

ответственностью гражданина перед государством в случае совершения им правонарушения; разделением единой государственной власти на три относительно независимые ветви – законодательную, исполнительную и судебную.

Гражданскому обществу характерно: отсутствие привилегий, основанных на сословной, классовой, этнической, религиозной и иной принадлежности; индивидуальной свободой граждан, изначально признаваемых равноправными, в выборе своих целей и социальных ориентации в политической и экономической сферах жизни общества; развитыми

дың (саяси партиялардың, қоғамдық қозғалыстардың және т.б.) мүдделерін қорғаудың мемлекеттік емес дамыған нысандары; мемлекеттің азаматтар мен қоғамды қорғауы; идеологиялық әралуандық және ақпарат бостандығы; халықтың аумақтық өзін-өзі басқаруының дамуы тән.

Нарықтық экономика мыналармен: тауар өндірушілердің экономикалық тәуелсіздігімен және дербестігімен; қызметкерлердің айналысатын істері мен кәсіптерін таңдаудағы еркіндігімен; мемлекеттің жеке кәсіпкерлік қызметке араласуына жол бермейтін бизнестің тұрақты заңнамалық негізімен; тұтынушыларға ұсынатын тауарлар мен қызметтердің бәсекесімен сипатталады.

Бұл қысқаша сипаттамалар капиталистік қатынастардың қалыптасу және қарқынды даму кезеңінде құқықтық мемлекет, азаматтық қоғам және нарықтық қатынастар негізден кәдет болды дегенді түсіндіреді. Олар феодалдық қоғамның қойнауынан шыққан елдердің экономикалық және саяси дамудың сапалық тұрғыдан жаңа деңгейіне көшу үшін берік негіз қалауының қажетті шарты болып табылды. Әлемдік тәжірибе қаншалықты айналып өткісі келсе де (КСРО) капиталистік даму жолынан қазіргі дамыған және дамушы елдердің бірде-бірі қашып құтыла алмағанын көрсетеді. Тарихи заңдылық осындай, онымен санасуға тура келеді.

Кездейсоқтық емес, сондықтан да Кеңес одағының шекпенінен шыққан

негосударственными формами выражения и защиты интересов людей (политические партии, общественные движения и др.); защищенность граждан и общества государством; идеологическое многообразие и свобода информации; развитое территориальное самоуправление населения.

Рыночная экономика – характеризуется: экономической независимостью и самостоятельностью товаропроизводителей; свободой работников в выборе рода занятий и профессии; стабильной законодательной основой бизнеса, исключающей вмешательство государства в частную предпринимательскую деятельность; конкуренцией товаров и услуг, предлагаемых потребителям.

Эти краткие характеристики объясняют то, почему правовое государство, гражданское общество и рыночные отношения стали востребованными в период становления и бурного развития капиталистических отношений. Они явились необходимым условием, при котором страны, выходящие из недр феодального общества, получили надежную основу для перехода на качественно новый уровень экономического и политического развития. Мировой опыт показывает, что капиталистический путь развития, несмотря на попытки его миновать (СССР), никому из современных развитых и развивающихся стран, избежать не удалось. Такова историческая закономерность, с ней приходится считаться.

Не случайно, поэтому все союзные республики, вышедшие из недр

мемлекеттік меншікті бір қолға шоғырландырған әкімшілік-командалық экономикаға ие, егемендігінен айрылған партократтық мемлекеті және үстем коммунистік идеологиясы бар ерікті емес қоғамы бар барлық одақтас республикалар нарықтық қатынастарға негізделген құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамды құруға бағыт алды. Бұның қарапайым мысалы Қазақстан болып табылады.

Қазақстанның бұл тарихи, саяси, экономикалық және гуманитарлық таңдауы тек әлемдік қоғамдастық үшін мәлімделген жоқ, ол республикалық референдумда Қазақстан халқы қабылдаған Конституциядан орын алғандықтан, барлық қазақстандықтар, мемлекет пен оның органдары үшін міндетті болып табылады. Негізгі Заңның баптарында Қазақстанның тарихи таңдауының мәні мен мазмұны егжей-тегжейлі толық ашылып, аталған әлеуметтік институттардың жұмыс істеу тәртібі жалпы регламенттеледі.

Қазақстанның тарихи таңдауын барынша айқын, дәл көрсететін Конституцияның 1-тармағы болып табылады: «Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары». Бұл шағын тұжырымдамада Қазақстан халқының тарихи таңдауының әлеуметтік-саяси аспектісі бекітілген, атап айтқанда: демократиялық, құқықтық және әлеуметтік

Советского союза с его административно-командной экономикой при монополии государственной собственности, партократического государства, лишённого суверенитета, и не свободного общества с господствующей коммунистической идеологией, взяли курс на формирование правового государства и гражданского общества на основе рыночных отношений. Типичным в отношении является пример Казахстана.

Этот исторический, политический, экономический и гуманитарный выбор Казахстана не только заявлен для мирового сообщества, но он является обязательным для всех казахстанцев, государства и его органов, поскольку он отражен в Конституции, принятой народом Казахстана на республиканском референдуме. В статьях Основного закона подробно раскрываются смысл и содержание исторического выбора Казахстана и в общем виде регламентируется порядок функционирования данных социальных институтов.

Пожалуй, самой яркой, четко отражающей исторический выбор Казахстана, является статья 1 Конституции: «Республика Казахстан утверждает себя демократическим, светским, правовым и социальным государством, высшими ценностями которого являются человек, его жизнь, права и свободы». В этой емкой формулировке зафиксирован социально-политический аспект исторического выбора народа Казахстана, а именно: демократическое, правовое и социальное государство. Эта иде-

мемлекет. Қазақстан халқының басым көпшілігі сөзсіз қолдайтын бұл идеологиялық айқындама берік іргетас және республикадағы жаңа конституциялық-құқықтық реттеу үшін негізгі пункт болып табылды.

Сонымен, Конституцияның 3-бабына сәйкес, «Мемлекеттік биліктің бірден-бір бастауы – халық». Осылайша, мемлекет осы биліктің тек агенті, тасымалдаушысы болып, халық әзірге оған осы билікті беріп, оны жүзеге асыру құқығын берген кезде мемлекеттің нағыз құқықтық сипаты анықталады (3-б.). Билікті заңсыз басып алу, оны мемлекеттің тартып алуы конституция аясынан шығып кетуге алып келеді әрі ол құқықтық болып табылмайды. Бұл Конституцияда қаралған: «Билікті иемденіп кетушілік заң бойынша қудаланады (3-б.).»

Қазақстан халқының жалпыға бірдей еркі, яғни оның жалпыға бірдей міндеттілігі референдумдар мен ерікті сайлаулар арқылы осы билікті тұтастай алғанда мемлекетке, жеке-леп алғанда, оның органдарына табыстаудан көрінеді. Осы кезден бастап халық билігі, тұтастай алғанда, оның елге жасайтын тарихи уағдаласылған ерік-күші (үстемдігі) басқару және мәжбүрлеу құралдарымен қаруланған мемлекеттік билікке айналады. Халық билігі мемлекеттік билікке айналып, институционалдық нысанды қабылдайды, соның арқасында оның бұйрық беруші, жалпыға бірдей міндетті сипаты күшейеді.

Мемлекеттік биліктің өзінің ин-

ологическая платформа, безусловно поддерживаемая подавляющим большинством населения Казахстана, явилась прочным фундаментом и, одновременно; исходным пунктом для нового конституционно-правового регулирования в республике.

Так, согласно ст. 3 Конституции «Единственным источником государственной власти является народ». Тем самым определяется подлинно правовой характер государства, когда государство является лишь агентом, носителем этой власти, пока народ наделяет его этой властью и делегирует право ее осуществления (ст. 3). Незаконный захват власти, ее узурпация государством выводит его за пределы конституционного поля и делает неправовым. Это прямо предусмотрено Конституцией: «Присвоение власти преследуется по закону (ст.3).

Всеобщая воля народа Казахстана, то есть ее всеобщая обязательность, проявляется через референдумы и свободные выборы, и делегирование этой власти государству в целом и его органам, в частности. С этого времени власть народа, как его историческая обусловленная воля (господство) над страной в целом, превращается в государственную власть, снабженную средствами управления и принуждения. Власть народа огосударвляется, принимает институциональную форму, благодаря чему усиливается ее императивный, общеобязательный характер.

Государственная власть без ее

ституционалдық және функционалдық ұйымдасқан құрылымы болмаса, бір жағынан, ол қоғамнан алшақтай отырып, қоғамға бақылаусыз өктемдік жүргізу, екінші жағынан, осы билікті ыдырату мен құлату қаупін туғызады. Мемлекеттік билікті ұйымдастыруда болуы мүмкін осындай жағымсыз үрдістерді болдырмау үшін конституция мынаны белгілейді: «Республикада мемлекеттік билік біртұтас, ол Конституция мен заңдар негізінде заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтарына бөліну, олардың тежемелік әрі тепе-теңдік жүйесін пайдалану арқылы, өзара іс-қимыл жасау принципіне сәйкес жүзеге асырылады».

Осылайша, Конституция Қазақстан құрамын деп шешкен құқықтық мемлекеттің барлық параметрлерін қамтиды. Құқықтық мемлекеттің Конституцияда көрсетілген басты өлшемдері саяси және заң ғылымдарында оларға берілген түсінікпен сәйкес келеді. «Құқықтық мемлекет» түсінігінің ауқымында ол білдіретін құбылыстың (мемлекеттің) белгілері барынша жеткілікті және мейлінше толық болғандықтан, оны әркілы мағынада түсінуге жол берілмейді. Сондықтан Конституцияда «құқықтық мемлекет» ұғымын әр түрлі оқылады деп қауіптенбей, пайдалануға толық болады әрі ол орынды.

Азаматтық қоғаммен және нарықтық экономикамен байланысты мәселе басқаша, бұлар - Конституцияда терминологиялық тұрғыда

институционально и функционально организованной структуры таит в себе, с одной стороны, угрозу бесконтрольного возвышения над обществом с тенденцией отчуждения от него, а с другой – разложения и развала этой власти. С целью предотвратить такие возможные негативные тенденции в организации государственной власти, конституция устанавливает: «Государственная власть в Республике едина, осуществляется на основе Конституции и Законов в соответствии принципом ее разделения на законодательную, исполнительную и судебную ветви и взаимодействия между собой с использованием системы сдержек и противовесов».

Таким образом, Конституция содержит главные параметры правового государства, которое Казахстан решил построить у себя. Критерии правового государства, представленные в Конституции, совпадают с их пониманием в политической и юридической науках. Объем понятия «правовое государство» настолько достаточно и исчерпывающе насыщен признаками отражаемого им явления (государство), что не допускает его многозначного толкования. И поэтому использование понятия «правовое государство» в Конституции было вполне допустимо и оправданно, без опасений его разночтения.

Совсем иначе обстоит дело с гражданским обществом и рыночной экономикой, понятия, о которых в Конституции терминологически не

қолданылмаған ұғымдар. Бұл Конституция құқықтық мемлекетке қарағанда бұларға айтарлықтай маңыз берген жоқ дегенді білдіре ме? Бұл Қазақстанның қоғамның осы институттарын құқықтық мемлекетпен қатар таңдауын әлсіретпей ме?

Бұл мәселелер Конституциямен атүсті, мәтінге көз жүгіртіп танысқан кезде туындайды. Бірақ оның ережелеріне жасалған қисынды талдау Конституцияда құқықтық мемлекетке қарағанда азаматтық қоғам мен экономикалық қатынастарға аз көңіл бөлінбегенін көрсетеді.

Заңнамалық техника қағидалары бойынша нормативтік құқықтық актілер мәтінінің ережелері мейлінше қысқа, мағынасы екіұдай түсінбейтіндей, дәл, нақты болуы тиіс. Көнерген және көп мағыналы терминдерді қолдануға жол берілмейді («Нормативтік құқықтық актілер туралы» ҚР Заңы 19-б., 3-т.). Бұл талапқа «азаматтық қоғам» және «нарықтық экономика» терминдері сәйкес келмейді. Оның мәнін бірізді түсінген жағдайда, аталған терминдермен белгіленетін ұғымдар бірқатар жағдайларда тым кең мағынада, ал кейде тіпті тар мағынада түсініледі.

Тіпті салалық энциклопедиялық сөздіктерде де азаматтық қоғам мен нарықтық экономика белгілерінің түпкілікті, жалпы мойындаған тізбесі жоқ. Мысалы, «Саясаттану. Энциклопедиялық сөздігінде» (1993 ж.) «Азаматтық қоғам» мақаласы кең форматты үш жарым бетке берілген. Қазақ саясаттану сөздігінде (1998 ж.)

употреблены. Означает ли это, что Конституция придавала им второстепенное значение по сравнению с правовым государством? Не ослабляет ли она выбор Казахстаном этих институтов общества наравне с правовым государством?

Эти вопросы возникают при поверхностном, текстуальном ознакомлении с Конституцией. Но логический анализ ее положений показывает, что в Конституции внимание гражданскому обществу и экономическим отношениям уделено не меньше, чем к правовому государству.

По правилам законодательной техники положения текста нормативных правовых актов должны быть предельно краткими, содержащими четкий, не подлежащий различному толкованию, смысл. Не допускается употребление устаревших и многозначных терминов (п.3, ст. 19 Закона РК «О нормативных правовых актов»). Этому требованию не соответствуют термины «гражданское общество» и «рыночная экономика». При однозначном понимании сути, в ряде случаев понятия, обозначаемые данными терминами, толкуются то слишком широко, а иной раз не оправданно узко.

Даже в отраслевых энциклопедических словарях нет исчерпывающего, всеми признанного перечня признаков гражданского общества и рыночной экономики. Например, в Политологическом энциклопедическом словаре (1993 г.) статья «Гражданское общество» развернуто на трех с половиной широкоформатных

осыған ұқсас мақаланы неғұрлым жинақы, конспект түрінде берген, бірақ азаматтық қоғамның кейбір маңызды сипаттамалары, мысалы, жергілікті өзін-өзі басқару түсіп қалған. Заңтану үлкен энциклопедиялық сөздігінде осы тектес мақала бұдан да гөрі қысқартылып берілген. (2005 ж.).

Осыған ұқсас жағдай нарықтық экономика ұғымына байланысты да қалыптасқан. Мұнда сонымен қатар нарықта тауарлар мен қызметті ұсынумен байланысты нарықтық, кез келген қатынастар ретінде танудан бастап тауар өндірушінің еркіндігі мен бәсекеге дейінгі көптеген шашырап жатқан пікірлер орын алған.

Осы жағдайларға байланысты Конституцияда «Азаматтық қоғам» және «Нарықтық экономика» терминдері қолданылмайды. Мұның орнына ол логикалық тұрғыдан осы ұғымдардың нақты мазмұны туралы түсінік беретін нормаларды белгілейді. Сөйтіп, Қазақстан Республикасы өзін әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтыратыны туралы конституциялық ереже оның басым мақсаттары адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары болып табылатынын айғақтайды. Ал, бұл дегеніңіз – азаматтық қоғамның өзегі.

Азаматтық қоғамның келесі маңызды белгісі – «қоғамдық келісім мен саяси тұрақтылық», барша халықтың игілігі үшін экономикалық даму. Бұл Конституцияның 1-бабының 2-тармағында көрініс тапқан. Азаматтық қоғамның сөзсіз жетістігі

страницах. Казахская политологическая энциклопедия (1998 г.) публикует аналогичную статью в более сжатой, конспективной форме, упуская при этом некоторые важные характеристики гражданского общества, например, местное самоуправление. Еще более сжато, подобная статья изложена в Большом юридическом энциклопедическом словаре (2005 г.).

Примерная такая же ситуация сложилась с понятием рыночной экономики. Здесь также имеет место большой разброс мнений - от признания в качестве рыночных, любых отношений, связанных с предложением товаров и услуг на рынке, до свободы товаропроизводителя и конкуренции.

Из-за этих обстоятельств в Конституции не употребляются термины «Гражданское общество» и «рыночная экономика». Вместо этого она устанавливает нормы, логическое толкование которых дает представление о реальном содержании этих понятий. Так, конституционное положение о том, что Республика Казахстан утверждает себя социальным государством, свидетельствует о том, что его приоритетными целями являются человек, его жизнь, права и свобода. А это есть сердцевина гражданского общества.

Следующей важнейшей чертой гражданского общества является «общественное согласие и политическая стабильность», экономическое развитие на благо всего народа, что нашло отражение в п. 2 ст. 1 Конституции. Безусловным достижением

идеологиялық және саяси әралуандық болып табылады. Бұл әлеуметтік жеңіс Конституцияның 5-бабының 1-тармағында танылады. Нағыз пікір әралуандығы өзінің қажетті шарты ретінде сөз және шығармашылық бостандығын, ақпаратты алу және тарату бостандығын талап етеді. Сондықтан Конституция осы бостандықтарды қарастыра отырып, цензураның тыйым салып, кепілдік ететіні кездейсоқ емес (20-б., 1-т.).

Азаматтық қоғам жағдайында халықтың әлеуметтік белсенділік танытуының бір түрі бейбіт әрі қарусыз жиналу, жиналыстар, митингілер, демонстрациялар, шерулер өткізу, тосқауылдарға тұру мүмкіндігі болып табылады. Бұл мүмкіндік конституциялық құқық дәрежесіне көтеріледі (32-б.). Жөнсіздіктің алдын алу мақсатында мемлекет тарапынан да, сондай-ақ азаматтар тарапынан да «бұл құқықты пайдалану мемлекеттік қауіпсіздік, қоғамдық тәртіп, денсаулық қорғау, басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау мүдделері үшін заңмен шектелуі мүмкін» (32-б.). Мұның үстіне, Конституция қоғамдық бірлестіктерге заң алдындағы теңдікті және мемлекеттің олардың ісіне араласпауына (5-б., 2-т.), сонымен қатар адамдардың бірлесу бостандығына кепілдік береді (23-б., 1-т.).

Конституцияда азаматтық қоғамның аса ірі жетістігі көрініс тапқанын ерекше атап өткен жөн, ол – адамның табиғи, сондықтан да тартып алынбайтын құқықтары мен оның осы мемлекетке тиесілілігіне (азамат-

гражданского общества являются идеологическое и политическое многообразие. Это социальное завоевание признается п. 1 ст.5 Конституции. Подлинный плюрализм мнений в качестве своего необходимого условия предполагает свободу слова и творчества, свободу получать и распространять информацию. Неслучайно поэтому Конституция, предусматривая эти свободы, гарантирует их запретом цензуры (п. 1 ст. 20).

Одной из форм проявления социальной активности населения в условиях гражданского общества является возможность мирно и без оружия собираться, проводить собрания, митинги и демонстрации, шествия и пикетирование. Эта возможность возведена в ранг конституционного права (ст.32). В целях предотвращения произвола, как со стороны государства, так и со стороны граждан «пользования этим правом может ограничиваться законом в интересах государственной безопасности, общественного порядка, охраны здоровья, защиты прав и свобод других лиц» (ст. 32). Более того Конституция гарантирует общественным объединениям равенство перед законом и невмешательство государства в их деятельность (п. 2, ст. 5), а также право граждан на свободу объединений (п. 1, ст. 23).

Особо следует отметить, что в Конституции нашло отражение величайшее достижение гражданского общества – это признание естественных, потому и неотчуждаемых, прав человека и приобретаемых прав

тығына) сәйкес пайда болатын жүре пайда болған құқықтары (12-б., 2,3-тт.). Мұның үстіне, осы құқыққа ие болғандардың барлығы заң алдында тең. Әсіресе «Тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне байланысты немесе кез келген өзге жағдаяттар бойынша ешкімді ешқандай кемсітуге болмайтынын» атап өту маңызды (14-б.).

Сонымен, Конституцияның нормалары қоғамдық өмірдің түрлі салаларындағы адамдардың қарым-қатынастарын реттей отырып, Қазақстанда құрылатын азаматтық қоғамның бет-бейнесін барынша нақты айқындайды. Оның қалыптасу процесі – бір сәттік акт емес, ол уақытты қажет етеді. Қоғамның тоталитарлық режим белгілеп, орнықтырған еріксіз ахуалдан сапалық тұрғыдан азаматтық қоғамның жаңа, ізгілікке бағдар ұстаған ахуалына бір сағатта көшуі мүмкін емес екені анық. Көріп отырғанымыздай, Қазақстанда азаматтық қоғамның дамуында оның Конституциясының үлкен рөл атқаруы тиіс.

Қазақстан үшін өзінің тарихи даму жолын таңдау кезінде ең қиыны, абзалы, өз экономикалық стратегиясын әзірлеу болды. Ғылыми зерттеулерді жандандырудың, өткір саяси пікірсайыстардың арқасында Қазақстан халқы кәсіпкерліктің еркіндігі мен жалдамалы жұмысшылардың бостандығы өзегі болып та-

гражданина, возникающих у него в силу принадлежности данному государству (гражданства) (п. 2, 3 ст. 12). При этом все, обладающие этими правами, равны перед законом. Особенно важно подчеркнуть, что «Никто не может подвергаться какой-либо дискриминации по мотивам происхождения, социального, должностного и имущественного положения, пола, расы, национальности, языка, отношение к религии, убеждений, местожительства или по любым иным обстоятельствам» (ст. 14).

Таким образом, нормы Конституции регулируя отношения людей в разных сферах общественной жизни, одновременно достаточно четко определяют облик гражданского общества, которое будет построено в Казахстане. Процесс его формирования – это не одномоментный акт, он потребует времени. Ясно, что переход общества из несвободного состояния, установленного и поддерживаемого тоталитарным режимом, в качественно новое, гуманитарноориентированное состояние гражданского общества в одночасье не возможен. Как видим, большую роль в развитии гражданского общества в Казахстане призвана сыграть его Конституция.

При выборе своего исторического пути развития для Казахстана, пожалуй, самым сложным было определение своей экономической стратегии. Благодаря активизации научных исследований, острым политическим дебатам народу Казахстана удалось принять непростое решение следовать курсам рыночной экономики,

былатын нарықтық экономика бағытын ұстану бұралы күрделі шешім қабылдай білді. Бұл еркіндіктер жеке меншік жағдайында толық көлемде іске асырылуы мүмкін болғандықтан, Конституция «Қазақстан Республикасында мемлекеттік меншік пен жеке меншік танылатынын және бірдей қорғалатынын» (6-б.1-т.) жариялады.

70 жылдан артық монополиялық түрде тек мемлекеттік меншік өмір сүрген елде бұл шаруашылық жүргізудің социалистік тәсілінің түбегейлі қирауының және нарықтық экономикаға көшудің басталғанын білдірді. Меншік иесінің эгоистік жөнсіздігінің алдын алу мақсатында Конституция «Меншік міндет жүктейтінін, оны пайдалану сонымен қатар қоғам игілігіне де қызмет етуге тиіс екенін» белгілейді (6-б., 2-т.). Бұл - әсіресе, меншік иесі үшін, егер меншігінің әлеуметтік құндылығы болған және оны пайдаланған кезде қоғамның әл-ауқаты көбейетін жағдайда ол жеке басына (жеке меншік) пайда әкелетінін сезінсе, өте маңызды және принциптік мәні бар ереже. Сондықтан меншікке ұмтылу, сонымен қатар меншік иесінің өкілеттілігін жүзеге асыру шектері қоғамның даму деңгейімен, оның осы тауарға қажеттіліктерімен байланысты болуы тиіс.

Меншік иесінің бұл шарттастықты бағалауы қиын, тіпті оған нигеті де болмайды. Соған байланысты Конституция «Меншік субъектілері мен объектілері, меншік иелерінің

стержнем которой является свобода предпринимательства и свобода наемных работников. Поскольку эти свободы в полной мере могут быть реализованы в условиях частной собственности, Конституция провозгласила, что «в Республике Казахстан признаются и равным образом защищаются государственная и частная собственность» (п.1, ст. 6).

В стране, где в течение более 70 лет монополично существовала только государственная собственность, это означало начало коренной ломки социалистического способа хозяйствования и переход к рыночной экономике. В целях предотвращения эгоистического своеволия собственника Конституция устанавливает, что «собственность обязывает, пользование его должно одновременно служить общественному благу» (п.2, ст. 6). Это очень важное и принципиальное положение, особенно, для частного собственника, которому нужно осознать, что его собственность приносит ему личную (частную) выгоду при условии, что она имеет социальную ценность и при ее использовании умножается благосостояние общества. Поэтому притязания на собственность, а также пределы осуществления правомочий собственника должны быть обусловлены уровнем развития общества, его потребностями в данном товаре.

Собственнику трудно оценить эту обусловленность, а порой и нет желания этого делать. В связи с этим Конституция устанавливает, что «Субъекты и объекты собственно-

өз құқықтарын жүзеге асыру көлемі мен шектері, оларды қорғау кепілдіктері заңмен белгіленетінін» белгілейді (6-б., 2-т.).

Нарықтық экономиканың негізгі белгісі – кәсіпкерлік қызмет еркіндігі өз бейнесін Конституцияның арнайы бабынан тапқаны ескерерлік: «Әркімнің кәсіпкерлік қызмет еркіндігіне, өз мүлкін кез келген заңды кәсіпкерлік қызмет үшін еркін пайдалануға құқығы бар» (26-б., 4-т.). Кәсіпкерлік қызмет еркіндігінің экономикалық негізі жеке меншікті құрайды. Сондықтан Конституцияда «Қазақстан Республикасының азаматтары заңды түрде алған қандай да болсын мүлкін жеке меншігінде ұстай алады» деп белгіленген (26-б., 1-т.). Бұл құқық «Соттың шешімінсіз ешкімді де өз мүлкінен айыруға болмайтынымен, заңмен көзделген ерекше жағдайларда мемлекет мұқтажы үшін мүліктен күштеп айыру оның құны тең бағамен өтелген кезде жүргізілуі мүмкін екендігімен» сенімді кепілдендіріледі (26-б., 3-т.).

Нарықтық экономика жағдайында өндіріс құралдарының, тауарлар мен қызметтердің меншік иесі болып табылатын кәсіпкерлер ғана емес, сонымен қатар оларды жасайтын жалдамалы қызметкерлер де ерікті болуы тиіс. Мәжбүрлі еңбек кәсіпкерлердің тауар өндірісін ұйымдастыруға қатысты барлық ынта-жігерін нөлге теңестіруге қабілетті болғандықтан,

сти, объем и пределы осуществления собственниками своих прав, гарантии их защиты определяются законом» (п.2, ст. 6).

Примечательно, что основной признак рыночной экономики – свобода предпринимательства нашел свое отражение в специальной статье Конституции: «каждый имеет право на свободу предпринимательское деятельности, свободное использование своего имущества для любой законной предпринимательской деятельности» (п.4, ст. 26). Экономическую основу свободного предпринимательства составляет частная собственность. Поэтому в Конституции установлено, что «Граждане Республики Казахстан могут иметь в частной собственности любое, законно приобретенное имущество» (п. 1, ст. 26). Это право надежно гарантируется тем, что «никто не может быть лишен своего имущества, иначе как по решению суда. Принудительное отчуждение имущества для государственных нужд в исключительных случаях предусмотренных законом, может быть произведено при условии его равноценного возмещения» (п. 3, ст. 26).

В условиях рыночной экономики свободными должны быть не только предприниматели, являющиеся собственниками средств производства и товаров и услуг, но производящие их наемные работники. Подневольный труд не вписывается в систему рыночных отношений, так как он способен свести к нулю все старания предпринимателей по организа-

ол нарықтық қатынастар жүйесіне кірікпейді. Осыған байланысты Конституция «Әркімнің еңбек ету бо-стандығына, қызмет пен кәсіп түрін еркін таңдауына құқығы бар» екенін белгілейді (24-б., 1-т.). Осы еңбек үшін «нендей де бір кемсітусіз» сый-ақы алуы тиіс болатыны (24-б., 2-т.) бұл норманы маңызды әрі орынды толықтыру болып табылады.

Сонымен, Конституция, құқықтық мемлекеттің, азаматтық қоғамның және нарықтық экономиканың негізгі параметрлерін бекіте отырып, Қазақстанның саяси, экономикалық және әлеуметтік тұрғыдан орнығуының бастауларын да белгілеп береді. Мемлекеттің тарихи дамуының белгілі бір үзініндегі негізгі заң ретінде Конституция олардың мүмкін болатын даму жолдарын есепке ала отырып, қалыптасқан жағдайларды көрсетеді. Егер Конституцияның реттеуші рөлі шындыққа барабар болуы мүмкін болса, онда оның болжамды рөлі туралы бұлай айтуға болмайды. Конституциялық тұрғыдан реттеуге жататын оқиғалардың туындау мүмкіндігін болжау өте қиын, сондықтан кез келген Конституцияны әзірлеген кезде оның авторлары тек жағымды аспектілерімен қатар жағымсыз аспектілері де болуы мүмкін нақты әрі объективті қалыптасатын қарым-қатынастарға сүйенеді.

Сөйтіп, мысалы, конституциялық тұрғыдан мойындалатын құқықтық мемлекеттің артықшылықтары көп болғанымен, әлемдік тәжірибе шеше алмаған бірқатар жағымсыз сәттері бар. Олардың қатарына демокра-

ции товарного производства. В связи с этим Конституция устанавливает: «каждый имеет право на свободу труда, свободный выбор рода деятельности и профессии» (п. 1, ст. 24). Существенным и логическим дополнением к этой норме является, то, что за этот труд должно быть вознаграждение «без какой-либо дискриминации» (п.2, ст. 24).

Таким образом, Конституция, закрепляя основные параметры правового государства, гражданского общества и рыночной экономики, определяют отправные начала политического, экономического и социального обустройства Казахстана. Как основной закон государства на определенном отрезке его исторического развития, Конституция отражает сложившиеся обстоятельства с учетом возможных путей их развития. Если регулятивная роль Конституции может быть адекватна реальности, то этого нельзя сказать о ее прогностической роли. Предусмотреть вероятность возникновения событий, подлежащих конституционному регулированию весьма сложно, поэтому при создании любой Конституции, ее авторы исходят из реально и объективно складывающихся отношений, которые помимо позитивных могут иметь и негативные аспекты.

Так, например, конституционно признаваемое правовое государство, при всех его достоинствах, имеет ряд неразрешенных мировой практикой, отрицательных моментов. К их числу относятся изъяны демокра-

тияның кемшін тұстары жатады, ол көпшіліктің жаппай азшылыққа бағынуы қағидатында көрініс тапқан. Ал егер азшылық дұрыс, сындарлы ұстанымды ұстанса ше? Өкілді демократия жүйесі сайлаушылардың еркін әдейі немесе ойланбай бұрмалау мүмкіндігі сақталатын болғандықтан, халық мүдделеріне барабар өкілдікке кепілдік бермейді.

Дамудың түрлі сатыларында әр түрлі топтасу деңгейімен ерекшеленетін азаматтық қоғам өзінің шексіз белсенділігі, бастама жасайтын немесе арандататын жекелеген институттары арқылы оны объективті түрде уағдаласқан жолдан тайдыратын тұрақсыздандырушы фактор ролін атқаруы мүмкін. Азаматтық қоғамның шексіз еркіндігі өзінің әлі пісіп-жетілмеген қалыптасу кезеңінде қажетті заңнамалық шектеулерді белгілемей, деструктивті факторға айналады.

Гуманитарлық көзқарас тұрғысынан бұдан да көп жағымсыз факторлардың бірі – нарықтық қатынастар. Меншік иелері мен жалданатын ерікті қызметкерлердің өндірістік қатынастары олардың әрқайсысының жеке мүдделері негізінде қалыптасады. Меншік иелерінің мүдделері – пайда табу, қызметкерлердің мүдделері – өмір сүріп, тіршілік ету үшін материалдық жағдай жасау. Халық игілігі үшін адал еңбек ету психологиялық тұрғыдан да, идеологиялық тұрғыдан да олардың қызметін ынталандырушы фактор болып табылады. Өндірістік қызметке қатысушы-

тии, проявляющие себя в принципе повсеместного подчинения большинства меньшинству. А что если меньшинство занимает правильную, конструктивную позицию? Система представительной демократии, не гарантирует адекватного представительства интересов населения, так как сохраняется возможность намеренного или необдуманного искажения воли избирателей.

Гражданское общество, отличающееся разной степенью сплоченности на разных этапах развития, своей безграничной активностью, иницируемой или провоцируемой отдельными институтами, может сыграть роль дестабилизирующего фактора, уводящего его от объективно обусловленного пути. Беспредельная свобода гражданского общества в период его становления, слабой зрелости, без установления необходимых законодательных рамок, может окаяться деструктивным фактором.

Еще больше негативных с гуманитарной точки зрения факторов, содержат в себе рыночные отношения. Производственные отношения собственников и свободных работников по найму складываются на основе частных интересов каждого из них. Интересы собственников состоят в извлечении прибыли, а у работников – в создании материальных условий существования. Бескорыстный труд на благо общества ни на психологическом, ни на идеологическом уровне не является мотивирующим фактором их деятельности. Исходным мотивом всех участников произ-

лардың барлығының бастапқы себепі - материалдық игілікке ұмтылу, олардың мүдделерін оятағын күш бір-біріне сәйкес келеді.

Меншік иесі мен жалдамалы қызметкер өндірісте түрлі рөл атқарып, соған сәйкес, түрлі табыс тапса да, серіктестер, өндіріс агенттері ретінде әрекет етеді. «Капитализм – тең мүмкіндіктер қоғамы» деген идеологиялық ұран ерікті қоғамда әркім меншік иесі болу, соған сәйкес, өндірістің жетекші агенті болу мүмкіндігіне ие екендігімен өндірілген өнімді иемдену проблемасының өткірлігін жұмсартады. Бұл гипотезалық мүмкіндік адамды материалдық баю жолдарын іздеуге ұмтылдыратын жеке басының мінез-құлқын ынталандыратын факторға айналады.

Бұл жолда адам жеке басының өз мақсаттарына қол жеткізуіне жол бермейтін көптеген әлеуметтік шектеулерден ерікті болуға тиіс екенін түсінеді. Жеке бастың баюына себеп индивидуализм секілді қоғамдық маңызы бар әрі жеке адамға қатысты феноменді туғыза отырып, қалыптан тыс ұлғаяды. Ол тарихи тұрғыдан үрдістер мен дін қолдау көрсететін туыстық және рухани қарым-қатынастар екі ахуалдың тарихи өту барысында әлсіреп, бұзыла бастаған кезеңде нығаяды.

Ислам (сүнниттер мен шииттер) мен христиан діні (католицизм және

родственной деятельности является стремление к индивидуальному материальному благополучию, побуждающая сила их интересов совпадает.

Собственник и наемный работник выступают как партнеры, агенты производства, хотя играют в производстве различные роли и, следовательно, получают разные доходы. Идеологический лозунг: «капитализм – это общество равных возможностей» смягчает остроту проблемы присвоения произведенной продукции тем, что в свободном обществе каждый имеет возможность стать собственником, следовательно, ведущим агентом производства. Эта гипотетическая возможность превращается в мотивирующий фактор индивидуального поведения, побуждающего человека к поиску путей материального обогащения.

На этом пути человек понимает, что он должен быть индивидуально свободен от многих социальных ограничений, которые могут отдалить от достижения собственных целей. Мотив личного обогащения гипертрофируется, порождая такой общественно значимый и личностно ориентированный феномен, как индивидуализм. Его укрепление, в историческом разрезе, происходит в тот период, когда родственные или духовные отношения, поддерживаемые тенденциями и религиями, начали ослабевать и разрушаться при историческом стечении двух обстоятельств.

Внутренние расколы, происшедшие в таких традиционных ре-

православие) секілді дәстүрлі діндерде болып жатқан іштей жіктелу олардың қоғамдағы бұрынғы рухани біріктіруші рөлін әлсіретіп, беделін түсіреді. Бұл, бір жағынан. Екінші жағынан, нарықтық экономика үшін соншалықты қажет жеке бас бостандығының идеологиясы азаматтардың субъективті құқығы мен бостандықтары түрінде заңдық тұрғыдан ресімделе бастады. Бұл жағдай капиталистік елдерде индивидуализм психологиясының тасқын секілді таралуына мықты түрткі болды.

Қазақстанда орныққан капитализмнің отыз жылға жуық тарихы индивидуализм тасқынының шекараларына дейін жеткенін көрсетеді. Туыстық қатынастардың бұрынғы нысандарының әлсіреуі, жақын туыстардың арасында мүліктік даулардың орын алуы, табыскер балалары бола тұра карттар үйлерінің толығуы, ауыздықтауға көнбейтін жемқорлық, бюджет қаражатын жымқыру, жақын адамдарға қатысты алаяқтық фактілері – индивидуализмнің жағымсыз салдарларының толық емес тізбесі.

Индивидуализмнің ең шектен шыққан түрі өзгелердің мүдделерін ашықтан-ашық немесе жасырын түрде елемей, өз мүдделерінің қамын шамадан тыс ойлау екені белгілі. Адалдық, ар-ұяттылық, қайырымдылық және басқа осындай қасиеттер бастапқы ізгілікті мәнін жойып, баюға жету максаты жолындағы рухани кедергілер ретінде қарастырылады. Адамның капитализм әкелген моральдық азуы гуманитарлық,

лигиях как ислам (сунниты и шииты) и христианство (католицизм и православие), снижали авторитет и ослабляли их былую духовно консолидирующую роль в обществе. Это с одной стороны. С другой стороны, идеология индивидуальной свободы, так необходимая для рыночной экономики, стала получать законодательное оформление, в виде субъективных прав и свобод граждан. Это обстоятельство дало мощный толчок к лавинообразному распространению психологии индивидуализма в капиталистических странах.

Почти тридцатилетняя история капитализма в Казахстане показывает, что лавина индивидуализма дошла и до его границ. Ослабление прежних форм родственных отношений, возникновение имущественных споров среди ближайших родственников, пополнение домов престарелых при преуспевающих детях, не устранимая коррупция, хищение бюджетных средств, факты мошенничества в отношении близких людей – вот далеко не полный перечень негативных последствий индивидуализма.

Известно, что крайней формой индивидуализма является гипертрофированная забота о своем интересе при явном или скрытом, пренебрежении интересами других. На таком фоне понятия честности, порядочности, отзывчивости и других положительных качеств утрачивает первоначальный гуманитарный смысл, и рассматриваются как духовные препятствия на пути достижения цели обогащения. Моральная деградация

қоғамдық, мәдени және адамгершілік құндылықтарды өзектендіру мен қолдау бойынша тиімді шараларды, оның ішінде мемлекеттік шараларды қолданбаса, қоғамның бет-бейнесін өзгертуге қабілетті.

Нарықтық экономиканың осы уақытқа дейін еңсерілмеген жағымсыз аспектілерінің тағы біреуі – оның өзегін солқылдататын дағдарыстар: артық өндіру дағдарысы, инфляция және девальвация. Әзірге әлемдік экономика өзінің мемлекеттік аумақтары бойынша бытырап тұрған кезде, және осы дербес тұрғанында, оларды болдырмау теориялық жағынан мүмкін болса да, практикалық жағынан мүмкін емес.

Мұндай дағдарысты жағдайда, нарық еркіндігі мәжбүрлі түрде тарылса да, экономикаға мемлекет араласады. Елдің экономикалық дамуының белгілі бір тұрақты кезеңдеріндегі мемлекеттің рөлін терістеу оның экономикаға белсенді араласуының қажеттігін танумен алмасады. Мұндағы қиындық ерікті нарықтық қатынастарды мемлекеттің қамқорлығымен іске асырылатын экономикалық қатынастардан бөліп тұратын шекарадан өтіп кетпеуде.

Осылайша, Республика Конституциясы құқықтық мемлекеттің, азаматтық қоғам мен нарықтық экономиканың келтірілген әдеттен тыс, ерекше аспектілеріне қарамастан, оларды қазақстандық қоғамның негізін салушы институттар ретінде

человека, которую несет с собой капитализм, способна изменить облик общества, если не предпринимать эффективные меры, в том числе государственные, по актуализации и поддержанию гуманитарных общественных, культурных и нравственных ценностей.

Еще один, не преодоленный до сих пор, негативный аспект рыночной экономики – это сотрясающие ее кризисы: кризис перепроизводства, инфляция и девальвация. Пока мировая экономика рассредоточена по своим государственным территориям и, в этом смысле, автономизирована, предотвратить их, видимо, практически невозможно, хотя теоретически – вероятно.

В такие кризисные ситуации в экономику вмешивается государство, хотя свобода рынка в этом случае вынужденно суживается. Отрицание роли государства в экономическом развитии страны в относительно стабильные ее периоды, сменяется признанием необходимости его активного вмешательства в экономику. Трудность здесь в том, чтобы не перейти грань отделяющую свободные рыночные отношения от экономических отношений, реализуемых под патронажем государства.

Таким образом, Конституция Республики, несмотря на приведенные необычные, неординарные аспекты правового государства, гражданского общества и рыночной экономики, выбрала их в качестве основополагающих институтов казахстанского

таңдап алды. Әлемдік дамудың теориясы да, тәжірибесі де қоғамдық өмірді құрудың барынша жетілген және сынақтан өткен нысандарын ұсына алған жоқ. Конституция сондықтан да қоғам дамуының осы заманғы өркеніетті бағытын қабылдады.

общества. Ни теория, ни практика мирового развития не предложили более совершенных и апробированных форм устройства общественной жизни. Конституция поэтому **вос**приняла этот современный цивилизованный вектор развития общества.

Литература

1. Амрекулов Н., Масанов Н. Казахстан между прошлым и будущим,- Алматы: МГП « Берен», 1994.-206с.
2. Досмухамет Нур-Ахмет. Государство и нация (к вопросу о национальном строительстве): монография – М.,: Инфра-М, 2016-147 с.
3. Гражданское общество. – В кн.: Казахстанская политологическая энциклопедия. – Алматы, 1998, с.76-77
4. Коганов М.Ш. Республика Казахстан как правовое государство // Право и государство, 2012, №1(54), с.30-33.
5. Нурпеисов Е.К. Местная государственная власть и рыночные отношения. В сб.: Административный район и рыночные отношения. Алма0Ата, 1992, с. 141-143
- Понкин И.В. Сильное государство.//Право и государство, 2018, № 1-2(78-79), с. 53-70.
6. Правовое государство. – В кн.: Румянцев О.Г. Додонов В.Н. Юридический энциклопедический словарь. – М.: Инфра-М.,1996, с. 238.
7. Рынок. – В кн. : Словарь-справочник менеджера / Под ред. М.Г. Лапусты. – М.: Инфра-М, 1996, с. 414-415
8. Черниловский З.М. Правовое государство: на перекреске мнений. – В кн.: Право и власть. – М. Прогресс, 1990. С. 41-63.
9. Шакенов М.А. Научная конструкция правового, социального, демократического государства. // Право и государство, 2015, № 2(67), с. 17-19
10. Яруллин Р.Н. Трансформация государственной власти в эволюции политической системы. – Алматы, 1996. – 53с.
11. Энтин Л.М. Разделение властей: опыт современных государств. – М.: Юрид. Лит., 1995. –176 с.
12. Ударцев С.Ф. Сильное правовое государство и новые вызовы безопасности: вопросы теории. // Право и государство, 2018, № 1-2 (78-79) , с. 4-22

3. Мемлекеттік билікті ұйымдастыру

Түрлі елдер ғасырлар бойында мемлекеттік билікті ұйымдастыру бойынша өз тәжірибелерін жинақтады. Әр елдің тәжірибесінің өзіндік ерекшелігі өздерінде қалыптасқан саяси және экономикалық жүйелермен, қоғамның этникалық және діне ерекшеліктерімен, олардың алып жатқан аумақтарымен, қоғамдық сананың ахуалымен байланысты болды. Оның үстіне барлық елдер үшін негізгі және ортақ мәселе – осы аумақта қоғамды басқаратын өзара байланысты мемлекеттік органдар жүйесін стихиялы түрде қалыптастыру немесе мақсатты құрылымдау мәселелері болды. Ол құрылымдық және аумақтық тұрғыдан этнос өмірінің сыртқы және ішкі талаптарына сәйкес болуы тиіс болды. Мемлекеттік органдардың әлеуметтік болмысқа бейімделу процесіндегі бұл гуманитарлық қажеттілікті қоғамның саяси күштері көбінесе елемеді және мемлекеттің өзінің әлеуметтік негізінен алшақтауын еселей түсті.

3.1. Билікті құрылымдық тұрғыдан ұйымдастыру.

Бірыңғай мемлекеттік билікті біртұтас органдар жүйесі іске асырады. Жиынтық мемлекеттік қызметке олар өз қызметінің ерекше міндеттерімен, бағыттарымен және әдістерімен кіреді. Бірыңғай мемлекеттік қызмет жалпыұлттық ауқымда

3. Организация государственной власти.

На протяжении веков разные страны накопили свой опыт организации государственной власти. Своеобразие опыта каждой страны было обусловлено сложившимся в них политической и экономической системами, этническими и религиозными особенностями общества, занимаемой им территории, уровнем культурного развития, состоянием общественного сознания. При этом главным и общим для всех стран были вопросы стихийного формирования или целенаправленного конструирования системы взаимосвязанных государственных органов, осуществляющих управление обществом на данной территории. Она в структурном и территориальном плане должна была соответствовать внешним и внутренним условиям жизни этноса. Эта гуманитарная необходимость в процессе адаптации государственных органов к социальной действительности зачастую игнорировалась политическими силами общества и вводило государство на путь отчуждения от собственной социальной базы.

3.1. Структурная организация власти.

Единая государственная власть реализуется целой системой органов. В совокупную государственную деятельность они входят со своими специфическими задачами, направлениями и методами деятельности. Единая государственная деятельность фраг-

тығыз байланыстарды сақтап қалатын арнайы бекітілген билік институттарымен фрагменттеліп, жүзеге асырылады.

Қоғамдық қайшылықтарды шешудің құралы ретінде тарихи пайда болған мемлекет бұл міндетті түрлі тәсілдер арқылы орындайды. Бұл орайда мыналар жетекші болып табылады: жалпыға бірдей міндетті мінез-құлық ережелерін әзірлеу; қоғамдық өмірдің түрлі салаларындағы тікелей басқару қызметі; адамдар арасындағы дау-дамайларды шешу.

Мемлекеттің дамуының ерте кезеңдерінде қоғамға ықпал етудің бұл тәсілдері синкретті, яғни бөлшектенбеген түрде қолданылды. Бұл әсіресе адамдар қандай ережелер бойынша өмір сүруі; кім мұрагер болуы және ол қол астындағыларын қалай басқаруы тиіс; кімді дарға асу, ал кімге рақымшылық жасау керек екенін билеуші жеке-дара шешетін монархиялық мемлекеттерге тән. Бұған XV ғасырдың ортасында пайда болған Қазақ хандығы жатпайды, мұнда мемлекеттік (хандық) билік үш дербес институтқа – дала аксүйектерінің өкілдерінен құралған кеңеске, өз ру-тайпаларын басқарған сұлтандар мен бектерге және халықтың заңдары мен дәстүрлері, ханның нормативтік заңдары бойынша сот төрелігін жүзеге асыратын билерге сүйенді. Бұл – демократияның өзіндік бір тіреуіші болды, соның арқасында қазақ қоғамы шиеленісті, кең ауқымдағы ішкі қанды қақтығыстарсыз үш жүз жылды өмір сүрді.

ментирруется и осуществляется специально учрежденными институтами власти, сохраняющими неразрывные связи в общенациональном масштабе.

Государство, исторически возникнув как инструмент разрешения общественных противоречий, выполняет эту задачу разными способами. При этом ведущими являются: создание общеобязательных правил поведения; непосредственная управленческая деятельность в различных сферах общественной жизни; разрешение конфликтов между людьми.

На ранних стадиях развития государства эти способы его воздействия на общество использовались в синкретическом, то есть нерасчленённом виде. Особенно характерно это было для монархических государств, когда правитель единолично решал: по каким правилам людям жить; кому быть его наследником и как ему управлять подвластными; кого казнить, а кого помиловать. Здесь исключение, пожалуй, составляет Казахское ханство, в котором возникшая в середине XV века единая государственная (ханская) власть опиралась на три относительно автономных института – совет из представителей степной знати, султаны и беки, правящие в своих племенах, и бии, осуществляющие правосудие по законам и традициям народа и нормативным установлениям хана. Это было проявлением своеобразной стеной демократии, благодаря которой казахское общество практически три столетия провело без острых, широкомасштабных, кровавых внутренних конфликтов.

Бірақ басқа монархиялық мемлекеттерде, әсіресе, монарх абсолютті билікке ие болған жерлерде мемлекеттік биліктің синкретизмі мемлекеттің қоғамнан алшақтау үрдісін күшейтті. Айтқандай, Кенес өкіметі кезінде коммунистік партия орнатқан мемлекеттік билікті бір орталыққа бағындыру да мемлекеттің қоғамнан алшақтауына алып келді, бұл ақырында мемлекетті құлатып тынды.

Қоғамдық санада либерализм құндылықтарының нығаюына қарай мемлекеттің қоғамнан алшақтау үрдісін еңсеру мәселесі өзекті бола бастайды. Мұнда, орта ғасыр ғалымдарының пікірлері бойынша, бірыңғай мемлекеттік билікті өз алдына дербес үш билік тармағына бөлу қағидаты маңызды рөл атқаруы тиіс болды. Бұл идеяны теориялық деңгейде ағылшынның материалист философы Дж. Локк (1632 – 1704) өзінің «Мемлекеттік басқару туралы екі трактат» атты (1690ж.) басты еңбегінде негіздеді. Бұдан кейін оны француз ағартушысы және философы Ш. Монтескье «Заңдардың рухы туралы» (1748ж.) өзінің негізгі еңбегінде баяндалған ойларымен шығармашылық тұрғыдан толықтырды.

Соның арасында, әлем әдебиетінде еуропаның ұлы ойшылдары мемлекеттік құрылысты теориялық тұрғыдан негіздемес бұрын екі жүз жылдан артық уақыт бұрын пайда болған қазақ хандығындағы биліктің бөліну қағидатының нақты іске асырылу фактісі еленбей қалды.

Но в других монархических государствах, особенно там, где власть монарха была абсолютной, синкретизм государственной власти усиливал тенденцию отчуждения государства от общества. Кстати сказать, в условиях советской власти, насаждаемое компартией централизованное единство государственной власти, также привело к отчуждению государства от общества, что в итоге привело к распаду государства.

По мере укрепления в общественном сознании ценностей либерализма становятся актуальными проблемы преодоления тенденции отчуждения государства от общества. В этом, по мысли творцов средневековья, существенную роль должен был сыграть принцип разделения единой государственной власти на три относительно самостоятельные ветви власти. Эта идея на теоретическом уровне была обоснована английским философом материалистом Дж. Локком (1632 – 1704) в его главном труде «Два трактата о государственном правлении» (1690 г.). В дальнейшем она была творчески дополнена французским просветителем и философом Ш. Монтескье размышлениями, изложенными в его основной работе «О духе законов» (1748 г.).

Между тем, в мировой литературе о государственном строительстве остался незамеченным факт практической реализации принципа разделения властей в казахском ханстве, более чем за двести лет до его теоретического обоснования великими европейскими мыслителями.

Бірыңғай мемлекеттік билікті үш тармаққа бөлудің мәні заң шығарушы, атқарушы және сот билігін бір-бірінен айтарлықтай ерекшелеу және оларды халыққа өз дегенінше үстемдік етуден тежеу болды. Осылайша, өткен ғасырлардағы ойшылдардың пікірінше, мемлекеттің қоғамнан алшақтауын тежеу мақсатына қол жеткізілді. Мұндай ұстаным демократияға бет бұрған елдердің қазіргі заманғы мемлекеттік құрылыс тәжірибесімен үндес болып келеді. Бұл ретте осы қағидатты теориялық, саяси жағынан түсіндіру мен заңнамалық тұрғыдан бекітудің оның негізінде жатқан түпкі мәнін өзгертпейтін ерекше реңктері болуы мүмкін екенін есте ұстаған жөн.

Бұл реңктер биліктің үш тармағын билік ету өкілеттігінің көлемі, олардың қалыптасу тәсіліне қарай биліктің белгілі бір тасымалдағышының түрі болып табылатын органдарының саны бойынша мемлекеттік билік органдарының иерархиясындағы олардың маңыздылық деңгейіне қарай саралауға ұмтылудан көрінуі мүмкін. Бірақ мұндай әрекеттердің табысты болуы неғайбыл, өйткені билікті бөлу қағидатының мәні олардың тігінен иерархиялық-субординациялық емес, керісінше мемлекеттік билік жүйесінде көлденеңінен Сондықтан оларды ерекше мемлекеттік органдардың тасымалдаушысы болып табылатын биліктің үш тармағы ретінде қарастыру қажет. Олар барлығы бірге жиналып емес, бір жүйе ішінде болу арқылы мемлекет деп ата-

Суть принципа разделения единой государственной власти на три ветви состояла в относительном обособлении друг от друга законодательной, исполнительной и судебной власти и их взаимном сдерживании от своеговольного господства над населением. Тем самым, по мнению мыслителей прошлого, достигалась цель сдерживания отчуждения государства от общества. Такая позиция созвучна с современной практикой государственного строительства в демократически ориентированных странах. При этом следует иметь в виду, что теоретическая, политическая интерпретация и законодательное закрепление этого принципа могут иметь отличающиеся оттенки, не меняющие его основополагающую суть.

Эти оттенки могут выражаться в попытках ранжировки трех ветвей власти по степени их значимости в иерархии органов государственной власти по объему их властных полномочий, количеству органов – носителя того или иного вида власти, по способу их формирования. Но такие попытки вряд ли будут успешными, так как смысл принципа разделения власти состоит как раз в том, что ветви власти располагаются не в иерархически-субординированной, а в горизонтально взаимосвязанной системе государственной власти. Поэтому их нужно рассматривать в этой плоскости в качестве трех видов власти, носителями которых выступают специфические государственные органы. Они, взятые в системе, а не в совокупности, составляют об-

латын қоғамдық-саяси институтты құрайды. Оның үстіне биліктің бұл түрлері арасындағы тепе-теңдік пен тежемелік жүйесі мемлекеттік биліктің пәрменділігін камтамасыз ететін қажетті қрал болып табылады.

Билікті бөлу қағидаты конституциялық дәрежеге шығарылған немесе мемлекетті ұйымдастыру мен оның қызметінің негізі тарихи қалыптасқан және қоғам таныған елдерде заң шығарушы биліктің тасымалдаушысы Парламент немесе заң шығарушы функцияларды жүзеге асыратын өкілді орган болып табылады. Мұнда бұл функцияның мазмұны мемлекет басшысының жарлықтарын, үкімет пен басқа органдардың нормативтік актілерін камтитын бүкіл заңнамалық жиынтықты емес, тек заңдарды қабылдау болып табылатынына ерекше назар аудару қажет. Сонымен бірге заң шығару билігін жүргізушінің хронологиялық тұрғыдан алғашқы болып пайда болуының айрықша маңызы жоқ. Мысалы, конституциялық монархия үстемдік құрған елдерде атқарушы билік органдары алғашқы, ал өкілді органдар кейін құрылды. Библиялық кезеңде, Қазақстанның хандық дәуіріне дейін, сот билігі биліктің басқа тармақтарынан бұрын пайда болды. Ресейдің империялық кезеңнен кейінгі кезеңінде алдымен атқарушы билікті жүргізуші ретінде Уақытша үкімет пайда болды, ал заң шығарушылық жиналыстың нысанын Құрылтай жиналысы белгілеуі тиіс болды.

щественно-политический институт, именуемый государством. При этом система сдержек и противовесов между этими видами власти является необходимым инструментом, обеспечивающим действенность государственной власти.

В тех странах, где принцип разделения властей возведен в конституционный ранг или же исторически сложившейся и общественно признанной основой организации и деятельности государства, носителем законодательной власти является Парламент или иной представительный орган, осуществляющий законодательные функции. Здесь следует обратить особое внимание на то, что содержанием этой функции является принятие только лишь законов, а не всего законодательного массива, охватывающего указы главы государства, нормативные акты правительства и других органов. При этом хронологическая первичность возникновения носителя законодательной власти не имеет особого значения. Например, в странах с конституционной монархией первичным было возникновение органов исполнительной власти, а представительные органы были сформированы позже. В библейские времена, как и в доханский период Казахстана, судебная власть возникла раньше других ветвей власти. В постимперской России вначале возникло Временное правительство, как носитель исполнительной власти, а форму законодательного собрания должно было определить Учредительное собрание.

Заң шығарушы билікті жүргізушінің қызметіндегі басты мәселе - ел Конституциясын және қоғамдық өмірдің түрлі салалары бойынша оған сәйкес келетін заңдарды қабылдау болып табылады. Осылайша, заң шығарушы билік қоғамдық және мемлекеттік құрылыстың құқықтық негіздерін құрады. Заң шығарушы биліктің өкілеттігі жоғары өкілді органның, яғни, Парламенттің сайланбалылығымен камтамасыз етіледі, ол көптеген елдердің (Албания, Испания, Қазақтан, Румыния, Словакия) заңнамалары бойынша заң шығару қызметін жүзеге асыратын жоғары өкілді орган немесе жалғыз (Польша, Чехия, Эстония және т.б.) заң шығарушы орган болып танылады.

Сонымен, заң шығару билігін бірден-бір жүзеге асырушы - Парламент. Оның құрылымдық құрылысы елдің аумақтық бөлінісіне байланысты. Этникалық немесе дәстүрлі тарихи фактілерге сүйене отырып құрылған федеративтік мемлекетте әдетте, екі палаталы парламент (РФ, АҚШ, ГФР) құрылады. Мұнда жоғарғы палата федерация субъектілерінің мүдделерін, ал төменгі палата - елдің бүкіл халқының мүдделерін білдіреді. Бірақ бұл ереженің бір ескертпесі бар.

Екі палаталы парламенттер өзінің құрамында ұлттық және аумақтық бірліктері бар, біршама дербестікке ие, бірақ мемлекеттік құрылым болып табылмайтын, сондықтан федерация субъектісі мәртебесі жоқ біртұтас мемлекеттерде (Грузия,

Главным в деятельности носителя законодательной власти является принятие Конституции страны и соответствующих ей законов по разным сферам общественной жизни. Тем самым законодательная власть создает правовые основы общественного и государственного устройства. Легитимность законодательной власти обеспечивается выборностью высшего представительного органа, то есть Парламента, признаваемого по законодательству многих стран высшим представительным органом, осуществляющим законодательные функции (Албания, Испания, Казахстан, Румыния, Словакия), либо же единственным законодательным органом (Польша, Чехия, Эстония и др.).

Таким образом, единственным носителем законодательной власти является Парламент. Его структурное строение зависит от территориального деления страны. Там, где, исходя из этнических или традиционных исторических факторов, учреждено федеративное государство, формируется, как правило, двухпалатный парламент (РФ, США, ФРГ). При этом верхняя палата представляет интересы субъектов федерации, а нижняя палата – интересы всего населения страны. Но из этого правила имеется одно исключение.

Двухпалатные парламенты действуют в унитарных государствах, имеющих в своем составе национальные или территориальные единицы, обладающих относительной самостоятельностью, но не являющихся государственными образова-

Италия, Испания, Польша, Румыния, Чехия) жұмыс істейді. Басқа негіздер бойынша, екі палаталы Парламент Қазақстанда да бекітілді⁵.

Басқа біртұтас мемлекеттерге тарихи дәстүрлер мен мемлекеттік құрылыс қисыны бойынша бір палаталы парламент тән. XX ғасырдың токсаныншы жылдарының басындағы төңкеріс әкелген өзгерістерден кейін Грузия Республикасы мен Қазақстан Республикасынан басқа посткеңестік республикалардың барлығы осы жолмен жүрді.

Сөйтіп, заң шығару билігі кез келген елде өзінен төмен тұрған бағынышты органы жоқ бірден-бір орган – жоғары өкілді органның қолына жинақталған.

Зандарды өмірге ендірумен айналысатын атқарушы билікпен мәселе басқаша. Оны жүргізуші қоғамды басқаратын мемлекеттік органдардың барынша тармақталған және тәртіптелген жүйесі болып табылады. Бұл органдар орталық атқарушы билік деп аталатын жалпымемлекеттік деңгейге және министрліктердің аумақтық бөлімшелерін қамтитын жергілікті деңгейлерге, сондай-ақ әкімшілік бірліктер шегінде жергілікті маңызы бар міндеттерді шешетін органдар жүйесіне ие. Тәртіптелген байланыстардың сипаты бойынша атқарушы органдар барынша қатаң орталықтандырылуы мүмкін, ал олардың тігінен байланыстары төмен тұрған органдардың қы-

ниями и поэтому не имеющих статус субъекта федерации (Грузия, Италия, Испания, Польша, Румыния, Чехия). По другим основаниям двухпалатный Парламент был утвержден и в Казахстане¹.

Для других унитарных государств, по исторической традиции и логике государственного строительства, характерен однопалатный парламент. После революционных потрясений начала девяностых годов XX века по этому пути пошли все постсоветские республики, за исключением Республики Грузия и Республики Казахстан.

Таким образом, законодательная власть в любой стране сосредоточена в руках единственного органа – высшего представительного учреждения, не имеющего нижестоящих подчиненных ему органов.

По-иному обстоит дело с исполнительной властью, призванной претворять в жизнь законы. Ее носителем является широко разветвленная и субординированная система государственных органов, осуществляющих управление обществом. Эти органы имеют общегосударственный уровень, именуемый центральной исполнительной властью, и местный уровень, охватывающий территориальные подразделения министерств и систему органов, решающих задачи местного значения в пределах административных единиц. По характеру субординированных связей исполнительные органы могут быть жестко

¹ Об этом см. подробнее в последнем разделе настоящей работы

зметінің дербестігін шамадан тыс регламенттеу арқылы шектейді. Бұл байланыстар мемлекеттік басқаруды орталықтың иелігінен алу режимінде құрылуы мүмкін, төмен тұрған мемлекеттік органдарға жеке шешім қабылдаған және жоғары тұрған органдардың шешімдерін орындаған кезде біршама дербестік беріледі.

Атқарушы биліктің ең жоғарғы шыңы, әдетте, атқарушы органдар қызметінің мәні мен шектерін белгілейтін ел үкіметі болып табылады. Бірақ осымен қатар, әсіресе президенттік республикаларда, үкімет құрылымының құрамына кірмейтін және мемлекет басшысына тікелей бағынатын (қорғаныс, ұлттық қауіпсіздік және т.б.) тігінен құрылған атқарушы органдар болуы мүмкін.

Сот билігін жүргізуші сот төрелігін жүзеге асыратын органдар болып табылады. Олар, елдің саяси бағдарына, оның тарихи ерекшеліктеріне, қызметінің мәніне қарай конституциялық, жалпы юрисдикциялық, төрелік, әскери, салықтық және басқа соттарға бөлінеді. Бұл ретте конституциялық сот құрылған жерінде жеке-дара, жалғыз болады. Орталықтың иелігінен алынған жүйені білдіретін әрбір басқа соттардың жоғарғы инстанциялары болуы мүмкін, олардың міндеттері сот дауларын тікелей ұйымдастыру қызметіне және төмен тұрған соттардың сот төрелігін жүзеге асыру қызметіне ешбір араласпай, түпкілікті шешу болып табылады.

централизованными, когда их вертикальные связи ограничивают самостоятельность нижестоящих органов излишней регламентацией их деятельности. Эти связи могут конструироваться в режиме децентрализованной системы государственного управления, когда государственным органам нижестоящих уровней предоставляется относительная автономия в принятии собственных решений и исполнении решений вышестоящих органов.

Вершиной исполнительной власти, как правило, является правительство страны, определяющее предметы и пределы деятельности исполнительных органов. Но наряду с этим, особенно в президентских республиках, могут быть вертикально выстроенные исполнительные органы, не входящие в состав правительственных структур, и непосредственно подчиненные главе государства (оборона, национальная безопасность и др.).

Носителем судебной власти являются органы, отправляющие правосудие. Они, в зависимости от политической ориентации страны, ее исторических особенностей, по предметам деятельности подразделяются на конституционный суд, суды обще юрисдикции, арбитражные, военные, налоговые и другие суды. При это конституционный суд, там где он учрежден, существует в единственном числе. Другие суды, каждый из которых представляет децентрализованную систему, могут иметь высшую инстанцию, задача которой состоит в окончательном решении судебного спора, без вмешательства

Біртұтас мемлекеттік биліктің үш тармағы қоғамды мемлекеттік басқару ісінде олардың бірде-біреуінің негізсіз артықшылыққа ие болуына мүмкіндік бермейтін тепе-теңдік және тежемелік тетіктерін пайдалана отырып, өзара әрекет етеді.

Сөйтіп, заң шығару билігін іске асыратын өкілді органдар үкімет пен жоғарғы сот органдарын қалыптастыру бойынша өкілеттіктерге ие бола отырып, олардың құрылымы мен қызметінің мәнін анықтау мүмкіндігі болады. Үкімет пен оның жекелеген мүшелерінің есептерін тыңдай отырып, заң шығару билігі үкімет пен оның мүшелері өз міндеттерін дұрыс атқармаған жағдайда олардың отставкаға кетуі туралы мәселені қоюға құқылы.

Үкімет атынан атқарушы билік заң шығару бастамасы құқығын пайдалана отырып, заң шығару билігі қызметінің мазмұнына ықпал етеді. Үкімет бастамашылық жасаған заң жобасын талқылау кезінде парламент пен үкімет арасында еңсерілмейтін қайшылықтар туындаған жағдайда ол өзіне сенім білдіру туралы мәселені қоя алады. Мұндай сенім білдіруден бас тартқан жағдайда мемлекет басшысы парламентті тарата алады.

Сот билігі парламент қабылдаған заңның Конституцияға сәйкес келмейтінін тану құқығын пайдалана алады. Бұл - Конституциялық соттың ерекше құқығы. Өзі құрылған ел-

в непосредственную организационную деятельность и деятельность по отправлению правосудия нижестоящих судов.

Три ветви единой государственной власти взаимодействуют между собой используя механизмы сдержек и противовесов, не позволяющие ни одной из них необоснованное превалирование в государственном управлении обществом.

Так, представительные органы, реализующие законодательную власть, обладая полномочиями по формированию правительства и высших судебных органов, имеют возможность определять их структуру и предметы деятельности. Заслушивая отчеты правительства и отдельных его членов, законодательная власть вправе поставить вопрос об их отставке при неудовлетворительном выполнении ими своих обязанностей.

Исполнительная власть в лице правительства, используя право законодательной инициативы, влияет на содержание деятельности законодательной власти. В случае непреодолимых противоречий между парламентом и правительством при обсуждении законопроекта, инициированного последним, оно может поставить вопрос о доверии к себе. В случае отказа в таком доверии глава государства может распустить парламент.

Судебная власть может использовать свое право признания не соответствующим Конституции принятого парламентом закона. Это исключительное право Конституционного

дерде мұндай құқық Жоғарғы сотқа тиесілі. Бұдан бөлек, түрлі инстанциялардағы соттар қолданылатын заңдардың Конституцияға сәйкес келмейтінін анықтаған жағдайда, олар іс бойынша сот өндірісін тоқтатуға және Конституциялық сотқа немесе оған барабар басқа мемлекеттік органға (мысалы, Конституциялық Кеңес, Жоғарғы Кеңес) анықталған қарама-қайшылық фактілері бойынша түсіндіру және шешімдерді қабылдау үшін жүгінуге құқылы.

Дауларды қараған кезде бір тарапы мемлекет болып табылатын сот билігі тараптардың құқықтық қатынастар теңдігі қағидатына сүйене отырып, мемлекеттің жария мүдделеріне қарсы салмақ ретінде жеке және заңды тұлғалардың мүдделерін пайдаланады.

Үстірт қараған кезде біртұтас мемлекеттік билікті бөлу қағидаты – өркениеттің бірегей өнертабысы. Теориялық тұрғыдан таза, әмбебап түрде бұл қағидат іске асырылмады, елдердің бірде-бірінде оның іске асырылуы да мүмкін емес. Әрбір қоғам қалыптасқан және алда болатын әлеуметтік-экономикалық жағдайларға сәйкес, Конституция мен оның ағымдағы заңдарында мемлекеттік билік тармақтарының қажетті ара-салмағын бекітеді.

XX ғасырда, саяси партиялар рөлінің өсуіне байланысты мемле-

суда. В тех странах, где он не учрежден, такое право принадлежит Верховному суду. Кроме того, при установлении судами различных инстанций несоответствия применяемых законов Конституции, они вправе приостановить производство по делу и обратиться в Конституционный суд или равноценный ему другой государственный орган (например, Конституционный Совет, Верховный Совет) за разъяснением и принятием решения по факту обнаруженного противоречия.

При рассмотрении споров, одной из сторон которых является государство, судебная власть, исходя из принципа равенства сторон в правоотношениях, используют в качестве противовеса публичным интересам государства интересы физических и юридических лиц.

При схематичном рассмотрении принцип разделения единой государственной власти – это уникальное изобретение цивилизации, которое должно противостоять извечной тенденции отчуждения государства от общества. В теоретически рафинированном универсальном виде этот принцип не был реализован, да и не может быть реализован ни в одном из стран. Каждое общество, в соответствии со сложившимися и грядущими социально-политическими обстоятельствами, закрепляет в Конституции и текущем законодательстве желательное соотношение ветвей государственной власти.

В XX веке, по мере повышения роли политических партий, принцип разде-

кеттік биліктің бөліну қағидаты бірте-бірте өзгеріске ұшырай бастайды. Жоғарғы өкілді органға сайлаудың тепе-теңдік жүйесі ықпалды партияларға парламенттен депутаттық орынды көбірек иеленуге мүмкіндік береді. Осы көпшілік бұдан соң үкімет пен жоғары сот инстанциясын қалыптастыруға қатысады. Қай жағдайда да парламенттің ілтипаты парламентте көпшілік дауысқа ие болған партияның өкілдеріне берілетіні белгілі. Сол арқылы билік тармақтарын ұластыруға алғышарттар жасалады.

Мұның үстіне, парламентте басым көпшілік дауысқа ие болған партия бұл үрдісті күшейтеді. Сондықтан партиялық жүйе теңгерімді емес бірқатар елдерде тепе-теңдік жүйе бойынша дауыс беру үшін заң шығарушы органда 50% орын бөлінеді, ал қалған 50%-ы бойынша дауыс беру мажоритарлық жүйе бойынша (Қырғызстан) жүргізіледі. Сол арқылы қоғамда бір партияның басым болуына жол берілмейді. Бір партиялық жүйенің қайғылы мысалдарын бір партияның тұтастай құлауына әкеп соққан КСРО-ның ыдырауынан көруге болады.

Осылайша, мемлекеттік биліктің құрылымдық ұйымы аталған елде биліктің бөліну қағидаты мойындалатынына немесе мойындалмайтынына карамастан, оның қисынына, бірақ билік жүргізушілер синкретизмі деңгейінің көп немесе аз болуына қарай жүзеге асырылады. Бұған Кеңес билігін ұйымдастыру кірмейді, мұнда өкілді органдар –

ления государственной власти начинает постепенно подвергаться деформации. Пропорциональная система выборов в высший представительный орган позволяет влиятельным партиям занять большинство депутатских мест в парламенте. Это же большинство затем участвует в формировании правительства и высшей судебной инстанции. Ясно, что в том и в другом случае парламентское предпочтение будет отдано представителям партии парламентского большинства. Тем самым создаются предпосылки к сращиванию ветвей власти.

При этом партия, имеющая в парламенте подавляющее большинство, эту тенденцию усиливает. Поэтому Конституции ряда стран, где партийная система не сбалансирована, для голосования по пропорционально системе выделяется 50% мест в законодательном органе, а по остальным 50% голосование проводится по мажоритарной системе (Кыргызстан). Тем самым, предотвращается доминирование в обществе одной партии. Печальные примеры однопартийной системы продемонстрированы распадом СССР, находившемся под тотальным распадом одной партии.

Таким образом, структурная организация государственной власти, независимо от того признается в данной стране принцип разделения власти или нет, осуществляется в соответствии с его логикой, но с большей или меньшей степенью синкретизма носителей власти. Исключение составляет организация советской власти, при которой представительные органы –

түрлі деңгейдегі Кеңестер өздеріне тікелей бағынатын және есеп беретін сот органдарын құрды. Бұл – марксизм-ленинизмнің парламентаризмді кеңес өкіметімен ауыстыру туралы басты идеяларының бірін нақты іске асыру болды. Түрлі себептер бойынша бұл идея өмір сүруге қабілетті болмады, посткеңестік республикалардың марксизм қабылдамаған, бірақ әлемдік қоғамдастық жоғалтпаған біртұтас мемлекеттік билікті үш тармаққа бөлу қағидатына жүгінулеріне және соған сәйкес мемлекеттік билікті құрылымдық ұйымдастыруына тура келді.

Советы разных уровней, создавали непосредственно подчиненные и подконтрольные им исполнительно-распорядительные и судебные органы. Это было практической реализацией одной из главных идей марксизма – ленинизма о замене парламентаризма советской властью. По разным причинам эта идея оказалась нежизнеспособной и постсоветским республикам пришлось обратиться к отвергнутому марксизмом, но не утраченному мировым сообществом принципу разделения единой государственной власти на три ветви и сообразно ему осуществлять структурную организацию государственной власти.

Литература

1. Джунусова Ж.Х. Республика Казахстан: Президент. Институты демократии: Монография.-Алматы: Жеті жарғы, 1996ж.-208с.
2. Зиманов С.З. Парламент Республики Казахстан в трудные годы правозлошения независимости. Алматы: изд-во «Алаш», 2011,-288с.+80 с. Вклейки
3. Нурпеисов Е.К. Конституционные реформы и Парламент.- В ст.: Модернизация З.О. : «Рухани жаңғыру», 2017, с. 132-146
4. Нурпеисов Е.К. Парламентаризм постсоветских республик // «National digital history of Kazakstan» [http : histori.kz/ru/rublicati_ons/view3768](http://histori.kz/ru/rublicati_ons/view3768), 5 января 2018 г.
5. Нурпеисов Е.К. Президентские инициативы в эволюции исполнительной власти//Научный журнал « история государства», 2016, № 4, с. 103-108.
6. Разделение властей.- В кн.: Барихин А.Б. Большой юридический энциклопедический словарь.-М.: Книжный мир, 2005, с. 526
7. Сафинов К.Б. Правительство Республики Казахстан на переходном этапе. Алматы: Юрист, 2002.-548 с.
8. Сахаров Н.А. Институт президентства в современном мире.- М.: «Юридическая литература», 1994.-176 с.
9. Энтин Л.М. Разделение властей: опыт современных государств.-М.: Юрид. Лит., 1995-176 с.

3.2 Билікті аумақтық тұрғыдан ұйымдастыру

Қоғамдық өмірдің ру-тайпалық ұйымы қойнауында пісіп-жетілген мемлекет өз юрисдикциясын белгілі бір қауымдастықтың аумағында тұратын халыққа қолданады. Мұнда мемлекеттік билікті жүзеге асыруда ең бастысы адзамзат өркеніетінің бастауында тіршілік ету аралы әлі нақты көрініс таппаған халық болып табылады. Отырықшы халықтардың тіршілігін қамтамасыз етуге қажетті аумақ біршама тұрақты шама болып табылады. Көшпелі халықтарда бұл аумақ біршама белгісіз сипатқа ие, ол белгілі бір дәрежеде маусымдық өзгерістерге ұшыраған табиғи және климаттық жағдайларға байланысты болды.

Қоғамды мемлекеттік басқару үшін аумақ факторы уақыт өте келе айрықша мәнге ие болады. Мемлекеттік биліктің шегі тарихи тұрғыдан алғанда, мекендеу аралы шегіндегі қол астындағы халықтың сандық құрамымен шектелді. Сондықтан мемлекет бұл аумақты, ең алдымен, белгілеп, содан кейін ғана осы аумақтың шекарасын сызу керек. Яғни өзінің егемен юрисдикциясын іске асыру күтілген шекте мемлекеттік шекараны жариялау қажет болды. Бұл міндет тұрғылықты жерлеріне – кенттер мен қалаларға экономикалық тұрғыдан байланған отырықшы халықтарда оңай шешілді. Халықтың көшіп-қонып жүруіне және олар тұратын жерлердің шекараларына

3.2 Территориальная организация власти

Государство, возникая в недрах родоплеменной организации общественной жизни, распространяет свою юрисдикцию на население, проживающее на территории той или иной общности. При этом главным для реализации государственной власти является население, ареал обитания которого на заре человеческой цивилизации еще не имел четких очертаний. Территория необходимая для жизнеобеспечения оседлых народов, является относительно постоянной величиной. У кочевых народов эта территория имела более размытый характер и в значительной степени зависела от природных и климатических условий, подверженных сезонным изменениям.

Для государственного управления обществом фактор территории со временем обретает особое значение. Пределы государственной власти исторически ограничивались численным составом подвластного населения в пределах сложившегося ареала его обитания. Поэтому государству, в первую очередь, необходимо было вначале обозначить, а затем очертить границы этой территории. То есть предстояло провозгласить государственную границу, в пределах которой предстояло реализовать свою суверенную юрисдикцию. Эта задача относительно легко решалась у оседлых народов, экономически привязанных к месту проживания – поселениям и городам. Сложнее она

байланысты көшпелі қоғамдарда бұл міндет қиындау шешілді.

Халық санының және аумақтың кенеюіне қарай*, мемлекеттік басқару қолайлы болу үшін халық пен аумақты әкімшілік-аумақтық бірліктерге бөлу қажеттігі туындайды. Тарихи тұрғыдан олардың шекаралары бастапқыда бұрын рулар мен тайпалар мекендеген аумақтармен, сондай-ақ мемлекет құрылғанға дейінгі елді мекендердің шекараларымен сәйкес келеді. Ру-тайпалық ерекшеліктер жойылып, біртұтас этнос қалыптасқанша, бұл фактор өзінің мәнін жояды. Тарихи қалыптасқан басқару жүйесі мемлекеттік мақсаттылық қағидатына құрылған жаңа басқару жүйесіне түпкілікті орын береді. Демографиялық, географиялық және экономикалық факторлар шешуші болып табылады. Төменгі деңгейдің әкімшілік-аумақтық бірліктерінің өлшемдері халықтың саны мен тығыз орналасуына, қоныстанған алаңына, өндірістік инфрақұрылым объектілерінің орналасуына тікелей байланысты және халыққа өңірлердегі мемлекеттік органдардың қолжетімділігін қамтамасыз ету қажеттілігіне сүйене отырып анықталады. Әкімшілік-аумақтық бірліктердің саны сонымен қатар мемлекет халқының саны мен оның аумағының шамасына да байланысты болады. Әкімшілік-аумақтық бірліктер өз алдына дербес мемлекеттік мекемелер болып табылмайтындықтан, түгелімен орталық мемлекеттік органдарға бағынып, бақы-

решалась в кочевых обществах из-за подвижности населения и границ их обитания.

По мере численного роста населения и расширения территории*, для удобства государственного управления возникает необходимость деления населения и территории по административно-территориальным единицам. Исторически их границы первоначально совпадают с территорией, занятых ранее родами и племенами, а также границами государственных поселений. По мере стирания родоплеменных отличий и формирования единого этноса, этот фактор утрачивает свое значение. Исторически сложившаяся система управления окончательно уступает место новой системе управления, построенного на принципе государственной целесообразности. Решающими становятся демографический, географический и экономический факторы. Размеры административно-территориальных единиц низового уровня находятся в прямой зависимости от численности и плотности населения, площади его расселения и размещения объектов производственной инфраструктуры и определяются исходя из необходимости обеспечения доступности населению государственных органов в регионах. Количество административно-территориальных единиц также зависит от численности населения государства и величины его территории. Поскольку административно-территориальные единицы не являются самостоятельными государственными

ланады. Тиісті өкілеттіктер аясы берілген олар ұйымдық тұрғыдан да, ақпараттық тұрғыдан да мемлекеттік органдар жүйесінде заңмен белгіленген иерархиялық байланыстарға қолдау көрсетуі тиіс.

Әкімшілік-аумақтық бірліктердің әңгіме болып отырған осы және басқа барлық сипаттамалары мемлекеттің пайда болу және әрі қарайғы даму кезеңдерінде кеңінен қолданылған. Олар белгілі бір дәрежеде өңірлерге орталық биліктен берілетін басқару бұйрықтарын берудің тиісті тәсілдерімен, бұл бұйрықтардың орындалуын қамтамасыз ету бойынша жергілікті биліктің ұйымдастыру мүмкіндіктерімен, жергілікті жерлерде жоғары тұрған инстанциялардың басқару шешімдерінің орындалуына жүйелі бақылау жасаумен байланысты.

Заманауи коммуникация құралдары, оның ішінде интернет технологиялары болмаған кезде бүкіл мемлекеттің аумағы аумағы бойынша басқару бұйрықтарын жүйелі түрде беру қажеттігі басқару жүйесінде билікті табыстайтын буындарды құруды талап етті. Олар бір-бірінен айырмашылықтары бар жергілікті жағдайларға қолдануға болатын, орталықта қабылданған басқару шешімдерін егжей-тегжейлі ашуға арналған. Осыған байланысты мемлекеттік биліктің жергілікті органдары (аудандар, провинциялар,

учреждениями, а всецело подчинены и подконтрольны центральным государственным органам. Наделенные соответствующим кругом полномочий, они как в организационном, так и в информационном отношениях должны поддерживать законодательно установленные иерархические связи в системе государственных органов.

Все эти и другие характеристики административно-территориальных единиц, о которых идет речь, были широко распространены в периоды возникновения и дальнейшего развития государства. Они в значительной степени были обусловлены соответствующими способами передачи управленческих команд от центральной власти регионам, организационными возможностями местной власти по обеспечению исполнения этих команд и осуществлению вышестоящими инстанциями систематического контроля за исполнением управленческих решений на местах.

В эпоху, когда не было современных средств коммуникаций, тем более интернет технологий, необходимость систематической передачи управленческих команд по территории всего государства требовала создания передаточных звеньев в управленческой системе. Они были предназначены для детализации управленческих решений, принятых в центре, применительно к различающимся местным условиям. В связи с этим происходит организационное объединение местных органов государственной власти (районов, про-

кантондар және т.б.) өз мемлекеттік органдар жүйесі бар неғұрлым ірі әкімшілік-аумақтық бірліктерге ұйымдық жағынан бірігеді. Біртұтас және автономды мемлекетке, сондай-ақ федерацияға тән көп сағылы иерархиялық басқару жүйесі қалыптасады. Осы жүйенің басында мемлекеттің орталық органдары, ал төменінде облыстық, округтік, өлкелік және басқа оларға тең дәрежелі органдар орналасады. Олар түрлі мемлекеттерде түрліше аталуы да мүмкін. Бұдан әрі мемлекеттік биліктің аудандық, қалалық, поселкелік және селолық органдары орналасады.

Мемлекеттік басқарудың осы жүйесі кезінде билік төмен тұрған буындар жоғары тұрған буындардың қатаң бақылауында тұратын абсолютті орталықтандырылған, саяси режимге тәуелді болуы мүмкін. Бұл тоталитарлық және авторитарлық режимдерге тән. Ол мемлекеттің басқару өкілеттіктерінің көпшілігі төмен тұрған буындарға берілетін орталықтандырылған болуы мүмкін және заң берген өкілеттіктердің арқасында жергілікті жағдайлардың өзіндік ерекшеліктерін ескере отырып, мемлекеттің саясатын іске асыруда біршама еркіндікке ие. Бұл демократиялық басқару режимі тұсында және азаматтық қоғамның дамуы жағдайында мүмкін болады.

Әкімшілік-аумақтық бірліктердің перспективаларына қатысты мынаны айтуға болады, заманауи ин-

винции, кантонов и др.) в более крупные административно-территориальные единицы (области, округа и др.) со своей системой государственных органов. Формируется иерархически выстроенная многоступенчатая система управления, характерная для унитарного и автономного государства, а также для федерации. На вершине этой системы находятся центральные органы государства, а ниже располагаются областные, окружные, краевые и другие равнозначные им органы. Их названия в разных государствах могут и не совпадать. Далее следуют районные, городские, поселковые и сельские органы государственной власти.

Власть при этой системе государственного управления может быть, в зависимости от политического режима, абсолютно централизованной, когда нижестоящее звено находится в жестком подчинении вышестоящим. Это характерно для тоталитарных и авторитарных режимов. Она может быть децентрализованной, когда большинство управленческих полномочий государства передаются нижестоящим звеньям, и они благодаря наделенным законом полномочиям, обладают относительной свободой в реализации политики государства с учетом своеобразия местных условий. Это возможно при демократическом режиме правления и при условии развитого гражданского общества.

Относительно перспектив административно-территориальных единиц можно отметить, что современ-

тернет технологиялар, әсіресе, цифрландыру мен жергілікті мемлекеттік басқару жүйесінен бөлек дамып келе жатқан жергілікті өзін-өзі басқару жүйесі «орталық – өңір» әмбебап сызбасы бойынша екі буынды басқару жүйесіне көшу үшін жеткілікті негіздер құрылғанын болжауға мүмкіндік береді. Ол ел аумағын иерархиялық көп сатылы бөлуге және әкімшілік процестерді оңайлатуға жол бермейді.

Әкімшілік бірліктер жиналып келгенде біртұтас мемлекеттің – өз ішінде басқа ұлттық-мемлекеттік құрылымдары жоқ, бірыңғай, бөлінбейтін мемлекеттің біртұтас аумағын құрайды. Тарихи мемлекет мемлекет құрылған кезде оны құраушы ұлтқа айналатын калыптасқан этностың негізінде пайда болатыны белгілі. Мұнда әу баста мемлекеттік басқару органдары жүйесін құрудың бастауында тұрғандар (бұрынғы ру ақсақалы, қарулы күштердің танымал қолбасшысы және т.б.) түбегейлі маңызды болып табылмайды. Маңызды болып табылатыны - әлеуметтік база, яғни мемлекет сүйенетін халық, ол ерікті немесе мәжбүрлі келісім бойынша осы билікті мойындайды, мемлекетті құраушы ұлтқа айнала отырып, оған қолдау көрсетіп, дамытады. Бұл ұлт деп аталатын жаңа әлеуметтік-саяси қауымдастыққа көшудің негізгі сәті. Бұл мағынада «ұлт» термині ұлт деп этникалық тиістілігіне қарамастан, осы немесе басқа мемлекеттің барлық азаматтарын түсінетін халықаралық - құқықтық лексикада қол-

ны интернет-технологии, особенно цифровизация, и развивающаяся система местного самоуправления, отличающаяся от системы местного государственного управления, позволяет полагать, что созданы достаточные основания для перехода к двуязычной системе управления по универсальной схеме «центр – регион». Она исключает иерархизированное многоступенчатое деление территории страны и упрощение административных процессов.

Административные единицы в совокупности составляют территорию унитарного государства – единого неделимого государства, не имеющего внутри себя других национально-государственных образований. Ведь известно, что исторически государство возникает в недрах сложившегося этноса, который с формированием государства становится государствообразующей нацией. Здесь принципиальное значение имеет не то, кто изначально находился у истоков создания системы органы государственного управления (бывший родовой старейшина, признанный предводитель вооруженных сил и т.д.). Важной является социальная база, то есть население, на которое опирается государство, которое по добровольному или вынужденному согласию признает эту власть, поддерживает и развивает ее, становясь тем самым государствообразующей нацией. Это ключевой момент перехода этноса в новую социально-политическую общность, именуемую нацией. В этом смысле термин «на-

данылады. Ұлттың мұндай түсінігі әлемдік саясатта жалпыға бірдей қабылданған болып табылады және сондықтан «француз ұлты», «неміс ұлты», «түрік ұлты» деген сөз тіркестерін пайдалану этникалық реңкпен (француз, неміс, түрік) емес, олардың этникалық тиістілігіне қарамастан, мемлекетте тұратын азаматтардың мемлекеттік сәйкестігі тұрғысынан қолданылады.

Бастапқыда бір этностан тұратын мемлекет ретінде қалыптасқан біртұтас мемлекет тарихи даму процесінде оның аумағына басқа этностардың қоныстануы есебінен көп этностық мемлекетке айналуы мүмкін. Ол басқа халықтардың аумағын қосып алу нәтижесінде көп этностық мемлекетке айналуы мүмкін. Сол кезде бұл ұлыстар саяси және экономикалық даму деңгейіне қарай біртұтас мемлекеттің құрамына ұлттық-аумақтық автономия ретінде кіре алады. Бұл идеяны Ресей құрамында Қазақ автономиялық мемлекеттігін құруды көздей отырып, «Алаш» ұлт-азаттық қозғалысының көсемдері іске асыруға тырысты (1917 ж.). Қазіргі әлемде құрамында автономиялық мемлекеттік құрылымдары бар біртұтас республикаларға Грузия, Өзбекстан, күні кешеге дейінгі Украина мысал бола алады.

Біртұтас мемлекеттердің қалыптасуының тағы бір жолы - федераци-

ция» используется в международно-правовой лексике, подразумевающей под нацией всех граждан того или иного государства, независимо от их этнической принадлежности. Такое понимание нации является общепринятым в мировой политике и поэтому использование словосочетаний «французская нация», «германская нация», «турецкая нация» производится не с этническим оттенком (француз, немец, турок), а с позиций государственной идентичности граждан государства, независимо от их этнического происхождения.

Унитарное государство, изначально сформировавшись как моноэтническое государство, в процессе исторического развития может стать полиэтничным за счет заселения его территории другими этносами. Оно может стать полиэтничным в результате присоединения территорий других этносов. Тогда эти этносы, в зависимости от уровня политического и экономического развития, могут войти в состав унитарного государства в качестве национально-территориальных автономий. Эту идею пытались реализовать лидеры национально-освободительного движения «Алаш», ратуя за создание Казахской автономной государственности в составе России (1917 г.). В современном мире примерами унитарных республик с автономными государственными образованиями являются Грузия, Узбекистан, до недавнего времени Украина.

Другой путь формирования унитарных государств связан с распа-

лар мен империялардың ыдырауы. Мемлекеттік құрылыс нысанындағы империя мемлекеттің қандай да бір ерекше нысанын білдірмейтінін естен шығармау керек. Ол, әдетте, колониялары бар біртұтас мемлекет болып табылады. Басып алған немесе өзгеше бір тәсілмен бағындырылған аумақтарда колонияға дейінгі мемлекеттер таратылып, қанаушы мемлекеттердің әкімшілік органдары қызметіне кіріседі. Сондықтан империяның құлауы жаңа біртұтас мемлекеттердің құрылуымен сабақтасады. Бұл жерде отарлаушы мемлекеттің колония аумағында этносаралық қатынастарды жағу саясатының салдарлары мемлекеттік құрылысты айтарлықтай қиындатады және бір мемлекет құраушы ұлты бар мемлекеттің біртұтас нысанын артықшылықпен таңдауын талап етеді.

Федерация ыдыраған жағдайда мәселе басқаша болады. Бұл аса ауырлық келтірмейтін процесс федерацияны (КСРО) жаңарған күйде сақтап қалуға тырысумен қатар жүреді. Федерация ыдырап, федерация субъектілері орталықтан, яғни федералды биліктен аулақ кетуге және одан бөлінуге ұмтылған кезде ортадан тепкіш үрдістер күшейеді. Бұл қозғалыс федерация субъектісінің егемендігін тәуелсіз мемлекет ретінде толық көлемде қалпына келтіруді мақсат етіп қояды. Бұрынғы КСРО аумағында мұндай «егемендіктер шеруі» ХХ ғасырдың тоқсаныншы жылдарының басында өтті. Ресейді қоспағанда, барлық бұрынғы одақтас республикалар өз егемен-

дом федераций и империй. Следует иметь в виду, что империя по форме государственного устройства не представляет какую-то особую форму государства. Она, как правило, является унитарным государством, владеющим колониями. В завоеванных или иным способом подчиненных территориях упраздняются доколониальные государства и действуют административные органы метрополий. Поэтому распад империй сопровождается созданием новых унитарных государств. При этом последствия политики разжигания метрополией межэтнических конфликтов на территории колоний существенно затрудняют государственное строительство и обуславливают выбор преимущественно унитарной формы государства с одной государствообразующей нацией.

Иначе обстоит дело в случае распада федерации. Этот болезненный процесс сопровождается попытками сохранения федерации в обновленном виде (СССР). При распаде федерации усиливаются центробежные тенденции, когда субъекты федерации стремятся отдалиться и отделиться от центральной, то есть федеральной, власти. Это движение ставит целью восстановление в полном объеме суверенитета субъекта федерации уже в качестве независимого государства. На территории бывшего СССР такой «парад суверенитетов» прошел в начале девяностых годов ХХ столетия. За исключением России, все бывшие союзные республики заявили о своем суверенитете и

діктерін мәлімдеп, өздерін біртұтас мемлекеттер ретінде жариялады. Сол арқылы 70 жылға дерлік (1922 – 1991 жж.) созылған, бірақ егемен мемлекеттерді бірыңғай одаққа біріктірудің әлеуметтік-саяси сынағында өзін ақтамаған жүйеге түбегейлі нүкте қойылды.

Сонымен қатар, әлемде және күні бүгінге дейін тарихы неғұрлым ұзақ мысалы, Бразилия, Германия, Индия, Канада және басқалар секілді федеративті республикалар бар. Осы және басқа федерациялардың пайда болу және даму негіздерінің жалпы ерекшеліктерімен қатар көптеген өзіндік айырықша ерекшеліктері бар.

Сөйтіп, кеңес дәуірінде федерация деп егемен мемлекеттердің одағы саналатын. Оның негізгі міндеті бұрынғы Ресей империясының аумағында ұлттық мәселені шешу болды. Федеративтік мемлекетті осылай түсінгендіктен, 1922 жылы КСРО-ны құру туралы шартқа қол қойылды, оның құрамына бұдан аз уақыт бұрын жарияланған егемен кеңестік республикалар (РКФСР, Украин КСР-і, Белорусь КСР-і және Закавказье Социалистік Федеративтік Кеңестік Республикасы) кірді. 1925 жылы бұл шартқа Өзбек және Түркімен КСР-ілері, ал 1929 – жылы Тәжік КСР-і қосылды. Бұл федерация осы федерация құрамынан шығу құқығы бар мемлекеттердің ерікті одағы ретінде жарияланды. Ол, осылайша, ұлттардың өзін-өзі билеу құқығынан туындайтын ұлттық қағидатқа құрылған. Бірақ коммунистік партияның монополиялық билігі әу бастан, алдымен

объявили себя унитарными государствами. Тем самым была поставлена окончательная точка в длившемся почти 70 лет (1922 – 1991 гг.) и не оправдавшем себя социально-политическом эксперименте объединения суверенных государств в едином союзе.

Вместе с тем, в мире и поныне существуют федеративные государства с более длительной историей, к примеру, Бразилия, Германия, Индия, Канада и др. Основания возникновения и развития этих и других федераций имеют наряду общими и множество специфических черт.

Так, федерацией в советский период было принято считать союз суверенных государств. Его основной задачей было решение национального вопроса на территории бывшей российской империи. В связи с таким пониманием федеративного государства в 1922 году был подписан договор о создании СССР, в состав которого вошли провозглашенные незадолго до этого суверенные советские республики (РСФСР, Украинская ССР, Белорусская ССР и Закавказская Социалистическая Федеративная Советская Республика). В 1925 году к этому договору присоединились Узбекская и Туркменская ССР, а в 1929 – Таджикская ССР. Эта федерация была провозглашена как добровольный союз государств с правом их выхода из федерации. Она, таким образом, была основана на национальном принципе, вытекающем из права нации на государственное

жасырын, одан соң ашық түрде мемлекеттік басқаруда біртұтас мемлекетке тән орталыққа бағынатын үрдісті нығайтты. Сондықтан өз алдына дербес әрі тең құқылы кеңестік республикалардың жарияланған одағы кеңестік республикалардың ұлттық айырмашылықтарын мойындамайтын өзіндік бет-бейнесі әрі құқығы жоқ бірлікке айналды. Формальды түрде федеративті деп саналатын мемлекет іс жүзінде біртұтас мемлекетке айналды.

Осындай модельмен Югославия Социалистік Федеративтік Республикасы (ЮСФР) мен Чехия-Словакия Социалистік Республикасы (ЧССР) құрылды. Олар да КСРО-ның кебіні киді.

Оның үстіне бұл **ұлттық факторға** негізделген федерация дәл осы себептен оның ыдырауына сөзсіз алып келеді. Әлемде социалистік федерациялардың тағдырларын қайталамаған федерациялар да (Үндістан, Бельгия, Нигерия, Пәкістан) бар. Одақтың құлауы белгілі бір деңгейде төрешіл жүйенің алысты болжай білмейтін әрі токмейіл саясаты мен экономикасы тұралаған социалистік федерациялардың әкімшілік-командалық жүйесінің салдары еді. Ұлттық фактордың рөлін мүлдем терістеу мүмкін болмаса да. КСРО-да және басқа социалистік елдердегі бүлініп-қираған саяси және экономикалық дағдарыстар фонында «қалғып кеткен» ұлттық фактор федерацияның ыдырауында шешуші

самоопределение. Но монополярная власть компартии с самого начала, первоначально в неявной, а затем в открытой форме, укрепляла централистские тенденции в государственном управлении, характерные для унитарного государства. Поэтому провозглашенный союз самостоятельных и равноправных советских республик превратился в их безликое и бесправное единство, не признающее национальных различий союзных республик. Государство, формально считающееся федеративным, фактически стало унитарным.

По такой же модели были построены Социалистическая Федеративная Республика Югославии (СФРЮ) и Чешко-Словацкая Социалистическая Республика (ЧССР). Их постигла та же участь, что и СССР.

Между тем это не означает, что федерация, основанная на **национальном факторе** неминуемо придет к распаду именно по этой причине. В мире есть такие федерации, не повторившие судьбу социалистических федераций (Индия, Бельгия, Нигерия, Пакистан). Развал в значительной степени был предопределен близорукой и самонадеянной политикой партократии и административно-командной системой социалистических федераций, стагнирующей экономикой. Хотя совсем отрицать роль национального фактора вряд ли допустимо. На фоне разразившегося в СССР и других социалистических странах политического и экономического кризисов «дремлющий» национальный фактор оказался решаю-

рөл атқарды. Бұған мынадай түсініктер беруге болатын сияқты.

Этностың дамуында мемлекеттің қайталанбас рөл атқаратыны тарихи заңды болып табылады. Ескі рулық қатынастарды ығыстырып шығару, экономикалық қатынастардағы алуан түрлі қайшылықтарды нормативтік тұрғыдан реттеу, әлеуметтік сала мен мәдениетті дамыту, елді сыртқы жаулардың қол сұғуынан қорғау қажеттілігі этностың дамуы үшін қолайлы жағдайлар туғызуды көздейтін мемлекетті құру проблемасын өзектендіреді. Сондықтан этнос толыққандылықтың тиісті деңгейінде өз мемлекетіне деген қажеттілікті сезінеді. Оған құрылтайшылық ете отырып, айналадағы әлемге өз мемлекетімен танылған мемлекет құраушы ұлтқа айналады. Адамзат тарихы өз тәуелсіз мемлекетін құру арқылы этностың өз биігіне ұмтылу фактілеріне толы. Бұл процесс, сірә, қалыптасқан этностардың басым көпшілігінің өмірінен көрініс табатын тарихи заңдылық болып табылады. Түрлі себептерге байланысты өздерінің байырғы аумақтарын жоғалтқан және түрлі елдер бойынша шашылған этностарға бұл қатысты емес. Ұлт-азаттық қозғалыстағы бастысы мемлекеттіліктің қайта өркендеуі немесе жаңа ұлттық мемлекеттің құрылуы туралы мәселе болып табылатыны кездейсоқтық емес.

шим в распаде федерации. Объяснение этому, по-видимому, может быть следующим.

Исторически закономерным является то, что в развитии этноса неповторимую роль играет государство. Необходимость вытеснения архаичных родовых отношений, нормативного регулирования разнообразных противоречий в экономических отношениях, принятие мер по развитию социальной сферы и культуры, по защите страны от внешних посягательств, актуализируют проблему создания государства, призванного создать для этноса благоприятные условия для развития. Поэтому этнос на соответствующем уровне своей самодостаточности испытывает потребность в собственном государстве. Учреждая его, он становится государствообразующей нацией, представленной в окружающем мире своим государством. История человечества насыщена фактами стремления этноса к своему возвышению посредством учреждения собственного независимого государства. Этот процесс, по-видимому, является исторической закономерностью, проявляющейся в жизни подавляющего большинства сложившихся этносов. Исключение составляют этносы, по разным причинам утратившие свои исконные территории и оказавшиеся распыленными по разным странам. Не случайно, поэтому главным в национально-освободительном движении является вопрос о возрождении государственности или создании нового национального государства.

Бұл заңдылық КСРО ыдырап, барлық одақтас республикалар өз тәуелсіз мемлекеттілігінің қайта құру жолына түскен кезде байқалды. Ол ұлттық-аумақтық қағидатқа негізделген федеративтік мемлекеттердің және құрамында автономиялық мемлекеттік құрылымдары бар біртұтас мемлекеттердің қазіргі жағдайларында байқалады. Испаниядағы Каталонияның, Грузиядағы Абхазияның, Қытайдағы Шыңжан-Ұйғыр автономиялық ауданының және т.б. дербес мемлекет мәртебесін иелену әрекеті соның айғағы болып табылады. Мұның бәрі ұлттық қағидатқа негізделген федерацияның келешегі таяу арадағы келешекте барынша проблемалы болады деп болжауға негіз болады. Бірақ алыс болашақта экономикалық әлеуеті, саяси және гуманитарлық мәдениетінің деңгейі бойынша бірдей тең мемлекеттер одағына біріккен жағдайда мұндай федерация барынша өмір сүруге кабілетті болады.

Мемлекет – адамзаттың этностың нығаюы мен дамуына ықпал ететін ұлы жетістігі. Сонымен қатар, ол кейінгі қызметі барысында мемлекет деп аталатын «ұлттық пәтерлерге» орналастыру арқылы этностардың жақындасу мүмкіндігі жолындағы еңсеруі қиынға түсетін кедергіге айналады. Бір мемлекеттің екінші мемлекетке қырғи қабақтығы немесе ұлттық мүдделерді қорғау деген желеумен жүргізетін өктем саясаты этностарды бір-бірінен окшаулайды. Осы арада, жалпығаламдық

Эта закономерность проявлялась при распаде СССР, когда все союзные республики встали на путь возрождения собственной независимой государственности. Она же проявляется в современных условиях в федеративных государствах, основанных на национально-территориальном принципе и унитарных государствах, имеющих в своем составе автономные государственные образования. Свидетельством тому являются попытки обрести статус самостоятельного государства Каталонии в Испании, Абхазии в Грузии, Синьцзян-Уйгурского автономного района в Китае и др. все это дает основания полагать, что будущее федераций, основанных на национальном принципе, будет весьма проблематичным в ближайшей перспективе. Но в отдаленном будущем такая федерация будет вполне жизнеспособна, при условии объединения в союз государств, равноценных по экономическому потенциалу, уровню политической и гуманитарной культуры.

Государство – великое достижение человечества, способствующее укреплению и развитию этноса. Вместе с тем, оно же в процессе последующей деятельности, становится трудно преодолимым препятствием на пути возможного сближения этносов, рассяляя их по «национальным квартирам», именуемым государством. Недружелюбная или экспансионистская политика одного государства по отношению к другому, под предлогом защиты национальных интересов, отдаляет этносы друг от друга. Меж-

экономикалық және әлеуметтік-мәдени қатынастарға тартылған барлық этностар мен ұлттар жаһандану жағдайында интернационалдық байланыстарды ұлғайту қажеттілігінің алдында тұрғанда мемлекет жағымды да, сондай-ақ жағымсыз да рөл атқаруы мүмкін. Халықаралық ынтымақтастықты кеңейтумен қатар, мемлекет оны басқарушы элитаның пайдасына қарай сайланбалы ете алады. Мемлекеттің қай жолды таңдайтыны оның қоғамнан алшақтау мәселелерін шешу деңгейіне байланысты болады.

Осылайша, мемлекеттік билікті аумақтық тұрғыдан ұйымдастыру өзінің тарихи жолында этникалық және ұлттық даму мәселелерін шешумен байланысты қиын жолды жүріп өтеді.

ду тем, в условиях глобализма, когда все этносы и нации, вовлеченные в общепланетарные экономические и социокультурные отношения, оказываются перед необходимостью наращивания интернациональных контактов, государство может сыграть как позитивную, так и негативную роль. Наряду с расширением международного сотрудничества, оно может сделать его избирательным, в угоду интересам правящей элиты. По какому пути пойдет государство зависит от степени решения проблемы его отчуждения от общества.

Таким образом, территориальная организация государственной власти в своем историческом пути проходит сложный путь, сопряженный с решением проблем этнического и национального развития.

Литература.

1. Барихин А.Б. Форма государственного устройства.- В кн.: Большой юридический энциклопедический словарь.-М.: Книжный мир, 2005, с.676.
2. Гуляков А.Д., Соломатин А.Ю. От империи к федеративному государству (сравнительный историко-государственный очерк // Право и государство, 2017, № 3-4 (76-77), с. 188-196
3. Нугманова Э.А. Проблемы совершенствования государственного управления в аспекте развития регионов Республики Казахстан./Право и государство, 2014, № 1(62), с. 75-80
3. Нурпеисов Е.К. Эволюция государственно-правовой системы Казахстана // Сборник статей «Казахстанский путь становления и развития государственности: результаты, достижения, перспективы.»- Астана, 2016, с. 180-186
4. Нурпеисов Е.К. Политический портрет Казахстана // Бизнес и право в Казахстане, 1993, №1, с.6-8.
5. Нурпеисов Е.К. Структура и уровни исполнительной власти в Республике Казахстан.- В сб.: 25-летие независимости Республики Казахстан: успешное государство, успешная страна.-Астана, 2016, с. 34-37
6. Омаров М., Какен А. Кунаев о немецкой автономии. Что дала его дружба с

Брежневим?// Тураби. Общественно-политический журнал. 1998, № 6, с. 120-140

7. Глепина Ш.В. Некоторые теоретические и международно-правовые вопросы интеграции государств.// Актуальные проблемы государства и права. Выпуск 3. Астана, 2015, с. 21-26

8. Федерация в зарубежных странах.- М.: Юрид. лит.,1993- 112 с.

4. МЕМЛЕКЕТТІК БИЛІКТІ ДАМУЫНҒА ТАРИХИ ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ ҮРДІСТЕРІ

Қоғамдық өмірдегі биліктің күшейтілуіне қарай мемлекет ауқымды билік өкілеттіліктеріне ие болады. Уақыт өте келе биліктің үстем болуы әрі өзге де билік институттары салаларын: саяси партияларды, қоғамдық бірлестіктерді, жергілікті басқару мекемелерін қамтуы мүмкін. Авторитарлық, деспоттық және тоталитарлық режимдер бұл үрдісті күшейте түседі. Бұл процесті еңсеру үшін азаматтардың және олардың бірлестіктерінің құқықтары мен бостандықтарына кепілдік беретін демократиялық режимнің орнауы шарт. Әсіресе, бұл процесс жергілікті өзін-өзі басқарудың қалыптасқан жүйесі бар елдерде айқын көрінеді.

Екінші бір үрдіс – мемлекеттік биліктің орталықтандырылуы, ол қоғамдағы қарама-қайшылықтар шиеленісі орын алғанда, мемлекеттік билікті ұйымдастырудың өзге тәсілдері бұл қайшылықтардың оң шешімін табуға қауқарсыз болғанда аса қажет.

Оларды жойғаннан және қоғамдағы тұрақтылыққа қол жеткізгеннен кейін жергілікті мемлекеттік органдарға орталық органдардың билік уәкілеттіктерін беру арқылы еркіндік беретін орталықсыздандыру үрдісі күшіне енеді. Бұл процесс, әсіресе, кейбір елдердегі «қолмен басқару» интернет-технологиялардың озық

4. ИСТОРИЧЕСКИЕ И СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ

По мере этатизации общественной жизни в руках государства сосредоточивается объем властных полномочий, которые со временем могут оказаться избыточными и охватывающими сферы других институтов власти-политических партий, общественных объединений, учреждений местного самоуправления. Авторитарные, деспотические и тоталитарные режимы усиливают эту тенденцию. Условием преодоления данной тенденции является демократический режим, гарантирующий широкий круг прав и свобод граждан и их объединений. Особенной наглядно эта тенденция проявляет себя в странах со сложившейся системой местного самоуправления.

Другой тенденцией является централизация государственной власти, столь необходимая в условиях обостряющихся противоречий в обществе, когда другие способы организации государственной власти не способны успешно разрешить эти противоречия.

После их устранения и достижения стабильности в обществе, набирает силу тенденция децентрализации, заключающаяся в предоставлении большей свободы низовым государственным органам путем передачи им властных полномочий центральных органов. Эта тенденция особенно наглядно и эффективно

жетістіктеріне негізделген мемлекеттік басқарудың қазіргі заманғы модельдерімен біртіндеп ауыстырылған кезде айқын көрініс тауып, тиімді жүзеге асады.

4.1 Биліктің шоғырлануы және бөлшектенуі

Мемлекеттің пайда болуы этностардың өмір салтында түбегейлі бетбұрыс жасады. Қоғамдық өмірдегі биліктің күшейтілуі (мемлекетке бағындырылуы) күтілгеніндей қарқынды түрде енді. Бұл белең алған өркениет процестерінен туындаған тарихи қажеттілік болды. Ескірген рулық-тайпалық басқару формасынан арылу қоғамдағы биліктің күшейтілуі есебінен, әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлер, рулық-тайпалық басқару формалары құқықтық актілер мен оларды шығаратын мемлекеттік органдарға орын беріп, қоғамдық өмірден ығыстырыла бастағанда жеделдетілуі мүмкін еді. Бұрынғы билік қатынастарының формалары билік күйшетілген басқару формаларына ауысты не болмаса оларға мемлекет тарапынан тыйым салынды. Биліктің мемлекеттің қолына көшуіне кең жол ашатын қоғамдық биліктің өзге формалары ығыстырылды. Қоғамдық өмірдегі биліктің күшейтілуі осылайша биліктің мемлекеттің қолына өту үрдісін көздеді.

проявляет себя в странах, где, так называемое «ручное управление», постепенно заменяется современными моделями государственного управления, основанными на передовых достижениях интернет-технологий.

4.1 Концентрация и деконцентрация власти.

Возникновение государства произвело коренной поворот в укладе жизни этносов. Этатизация (огосударствление) общественной жизни, как и следовало ожидать, шла быстрыми темпами. В этом была историческая необходимость, диктуемая развертывающимися цивилизационными процессами. Освобождение от отживающих родоплеменных форм правления могло быть ускорено этатизацией общества, когда обычаи, традиции, родоплеменные формы управления стали вытесняться на периферию общественной жизни, освобождая место правовым актам и издающим их государственным органам. Прежние формы властных отношений приобретали форму этатизированных отношений, либо вообще подпадали под запрет государства. Происходило сужение других форм общественной власти, открывавшее простор для сосредоточения все большего объема власти в руках государства. Этатизация общественной жизни, таким образом, содержала в себе тенденцию концентрации власти в руках государства.

Мемлекеттік биліктің шоғырлануы өзара байланысты екі бағыт бойынша жүзеге асырылды. Бірінші. Заңдар, жарлықтар немесе мемлекеттің өзге де нормативтік нұсқамалары түріндегі жалпыға міндетті ережелер шығару арқылы мемлекеттік реттеу саласын кеңейту. Екінші. Бюрократияны, шенеуніктерді, яғни басқарумен ғана айналысатын және халықтың осы ережелерді сақтауын қамтамасыз ететін адамдар тобын қалыптастыру.

Екінші бағыт қоғамдық өмірдегі билікті күшейтуде жетекші рөл атқарады. Бюрократия, яғни атқарушы билік заңдық құқықтық актілер арқылы қоғамдық қатынастарды регламенттеу кезінде, біріншіден, нақты бір актінің шеңберінен шығып, мемлекеттегі қолданыс аясына басқа да өмір салаларын қосу мүмкіндігіне ие.

Екіншіден, орындалатын заң шеңберінде оның орындалу процесінің құқықтық егжей-тегжейлеріне шектен тыс үңіліп кетуі, сондай-ақ объективті қажеттілігі жоқ жаңа ережелерді жасауы да мүмкін.

Үшіншіден, бюрократиялық топтардың тууы өз ішінде жаңа қоғамдық қатынастар жүйесін қалыптастырады. Бұл қатынастар қоғамның мемлекеттік болып қалыптасу алдындағы кезеңінде орын алмаған. Мемлекеттің ерте пайда бола отырып, оның органдарының өзара қатынастары билік күшейтілген ауқым-

Концентрации государственной власти осуществлялась по двум взаимосвязанным направлениям. Первое. Расширение сферы государственного регулирования путем издания общеобязательных правил поведения, облеченных в форму законов, указов или иных нормативных предписаний государства. Второе. Формирование бюрократии, чиновничества, то есть слоя людей, занятых исключительно управленческой деятельностью и обеспечивающих соблюдение населения этих правил.

В этатизации общественной жизни ведущим является второе направление. Бюрократия, то есть исполнительная власть, при регламентации общественных отношений посредством подзаконных правовых актов имеет возможность, во-первых, выйти далеко за пределы конкретизируемого акта и вовлечь в сферу действия государства сферы жизни, не нуждающиеся в этом.

Во-вторых, она может, находясь в рамках исполняемого закона, увлечься чрезмерной правовой детализацией процесса его исполнения, создавая при этом, опять же, новые правила, не диктуемые объективной необходимостью.

В-третьих, рождение слоя бюрократии формирует новую систему общественных отношений внутри него. Эти отношения не имели места в догосударственный период развития общества. Возникнув в недрах государства, взаимоотношения его органов образуют иерархизированную сложную систему отношений,

ды қоғамдық қатынастар секторын қамтитын иерархияланған күрделі қатынастар жүйесін құрайды.

Осылайша, биліктің күшею процесінде мемлекеттік басқарушылар мен орындаушылардың қолында басқа да әлеуметтік институттар мен реттеушілерді біртіндеп ығыстыратын билік өкілеттіктері шоғырланады. Бұл өкілеттіктер көптеген қоғамдық қатынастардың тобына басқарушылық және реттеушілік жағынан ықпал етеді.

Бірінші кезекте олар қоғам экономикасын қозғау салады. Мемлекет қоғамдық өндіріс процесіне әлдеқайда белсенді түрде араласады және феодалдық және капиталистік өндіріс тәсілдері қолданылғанда жекеменшікті қорғайды. Қауымдық және рулық меншік меншік иесі басымдыққа ие болатын жаңа меншік формасына орын беріп, бірте-бірте жойылады. Оның жалдамалы қызметкерлермен, контрагенттермен іскерлік қатынастары мемлекет бекіткен ережелерге бағынады.

Одан әрі шоғырлану процесі отбасылық-тұрмыстық қатынастарды мемлекеттік реттеу желісі бойынша жүріп жатыр. Бұрын дәстүрлер мен діни нормалармен реттелген некеге тұру және оны бұзу шарттары, ерлі-зайыптылардың мүліктік қатынастары, бала асырап алу, мұрагерлік мәселелері атқарушы биліктің бақылауына өтеді. Сатып алу-сату, сыйға тарту, айырбас, жалға алу, мердігер-

составляющих достаточно большой сектор этатизированных общественных отношений.

Таким образом, в процессе этатизации в руках государственных управленцев и исполнителей сосредотачивается (концентрируется) большой объем властных полномочий, вытесняющих постепенно другие социальные институты и регуляторы. Эти полномочия оказывают управленческое и регулятивное воздействие на широкий круг общественных отношений.

В первую очередь они затрагивают экономику общества. Государство активнее вмешивается в процесс общественного производства и защищает частную собственность в условиях феодального и капиталистического способа производства. Общинная и родовая собственность постепенно отмирают, уступая место новой форме собственности, при которой собственник оказывается в привилегированном положении. Его отношения с наемными работниками, с контрагентами по деловым отношениям подчиняются правилам, установленным государством.

Далее процесс концентрации идет по линии государственного регулирования семейно-бытовых отношений. Условия вступления в брак и его расторжение, имущественные отношения супругов, проблемы усыновления, наследования, регулировавшиеся ранее традициями и религиозными нормами, переходят под контроль исполнительной власти. Многие гражданские отношения, в

лік сияқты тараптардың ерікті түрде жүзеге асырған көптеген азаматтық қатынастары мемлекеттің пайда болуымен мемлекет бекіткен формаға көшеді және атқарушы биліктің мәжбүрлеуімен орындалуы камтамасыз етіледі.

Мемлекеттік биліктің шамадан тыс шоғырлануына кеңестік биліктің тарихи тәжірибесі мысал бола алады, онда партиялық органдар елде өз халқын бақылауды камтамасыз ететін тоталитарлық режим құра алды. Бұл ретте құқық тұрғысынан ойға қонымды болып келетін адамдардың іс-әрекеттері ғана бақыланып қоймай, олардың бейнелеу өнері мен драматургиялық шығармаларында көрсетілген, кітаптарда жазылған, дауыстап айтылған ой-пікірлері бақыланды. Кеңес Өкіметіндегі Коммунистік партиядағы биліктің күшеюі өзінің апогейіне жетіп, мемлекеттің қоғамнан шеттетілуі шектен шықты. Нәтижесінде мемлекет қирап, атқарушы билік мемлекетті қалыптасқан жағдайдан алып шығуға қауқарсыздық танытты.

Тарихи ретроспективада барлық жаңа қоғамдық қатынастарды өз орбитасына тарту арқылы мемлекеттік биліктің шоғырлануын арттыратын қоғамдық өмірдегі биліктің күшеюі этностардың өркениетті дамуына негізделген объективті тарихи процесс ретінде қаралуы мүмкін. Биліктің бір жерге шоғырлануының арқасында саяси және әлеуметтік-экономикалық дамудың неғұрлым жоғары деңгейін

числе которых такие как купля-продажа, дарение, мена, аренда, подряд, осуществлявшиеся непосредственно, по доброй воле сторон, с возникновением государства облакаются в установленную им форму и обеспечиваются принудительной силой исполнительной власти.

Примером чрезмерной концентрации государственной власти служит исторический опыт Советской власти, при которой партийные органы сумели создать в стране тоталитарный режим, обеспечивший контроль над собственным народом. При этом контролировались не только поступки людей, что с точки зрения права приемлемая вещь, но их мысли, высказанные вслух, изложенные в книгах, отраженные в произведениях изобразительного искусства и драматургии. Этатизация проводимая при Советской власти коммунистической партией достигла своего апогея, отчуждение государства от общества перешла грань допустимого. В результате государство развалилось, бывшая мощь исполнительной власти объективно не могла спасти ситуацию.

В исторической ретроспективе этатизация общественной жизни, усиливающая концентрацию государственной власти посредством вовлечения в свою орбиту все новых общественных отношений может рассматриваться как объективно обусловленный исторический процесс, вплетенный в цивилизованное развитие этносов. Благодаря концентрации власти ускорялся процесс пе-

көрсететін бір түрден екінші түрге көшу процесі қарқын алды. Ақылға қонымды, тарихи өлшем бойынша жүзеге асырылған биліктің шоғырлануы өркениетті прогреске объективті ықпал етеді. Бірақ тарих бұл ақылға қонымды шектердің уақыт өте келе бұзылғанын көрсетеді.

Нәтижесінде осы атқарушы органдар адамдардан мемлекеттік билікті орындауды талап ете отырып және қолындағы билігі арқылы оларды осыған мәжбүрлей отырып, қоғамға үстемдік жүргізеді. Қоғамға мойынсұнғыш және пассивті әсер ету объектісі ретінде қарайды да, демократиялық ықпал ету құралдары болмаған жағдайда олар қоғамнан шеттетіледі. Шеттету, екінші жағынан, тұтас халықтың немесе оның бір бөлігінің атқарушы билікке адам мүдделеріне, құқықтары мен бостандықтарына немұқрайлы қарайтын азаптау құралы ретінде қарастыратын қатынасы.

Осылайша, мемлекеттік биліктің шоғырлануы мемлекеттің қолында оның көпшілік билігінің, яғни қоғамдық өмірдің әртүрлі салаларына таралатын билік өкілеттіктерінің ауқымды көлемін шоғырландыруды білдіреді. Өзінің пайда болуының бастапқы кезеңінде мемлекет бұған жедел қарқынмен ұмтылады. Қоғамдық өмірді кең ауқымда мемлекеттендіру елді өмірдің жаңа жағдайларына көшірудің құралы болып табылады. Бұл – оның прогрессивті мәні. Бұл

рехода от одного уклада к другому, предполагающему более высокий уровень политического и социально-экономического развития. Концентрация власти, осуществленная в разумных, по историческим меркам пределах, объективно способствует цивилизационному прогрессу. Но история свидетельствует о том, что эти разумные пределы со временем нарушаются.

В конечном итоге это приводит к тому, что исполнительные органы, требуя от людей исполнения государственных велений и принуждая их к этому посредством принадлежащей им власти, возвышаются над обществом. При отсутствии демократических инструментов воздействия на них отчуждаются от общества, рассматривая его как послушный и пассивный объект воздействия. Другой стороной отчуждения является отношение населения в целом или его части к исполнительной власти как к инструменту угнетения, безразличного и чуждого интересам, правам и свободам человека.

Таким образом, концентрация государственной власти означает сосредоточение в руках государства все большего объема его публичной власти, то есть властных полномочий, распространяющихся на различные сферы общественной жизни. В начальный период своего возникновения государство стремится к этому ускоренными темпами. Широкомасштабное огосударствление общественной жизни является средством перевода страны на новые условия

кезеңде биліктің шоғырлануы қандай формаңы қабылдаса да, тарихи тұрғыдан акталған болып саналады.

Мемлекет салыстырмалы түрде автономды болмаған кезеңде де, ертедегі тарихи кезеңдер де мемлекеттік биліктің шоғырлануына оның үш тармағы да қатысады.

Монархка, не болмаса әлдеқайда кеш бекітілген парламентке немесе өзге де монархка қарасты кеңесші органдарға жағатынына қарамастан, бұл жерде заң шығарушы билік үлкен рөл атқарады. Кез келген жағдайда мемлекет санкциялаған жалпыға міндетті мінез-құлық ережелерін құру бойынша заң шығару қызметінің экспансиясы кеңейе түседі, ауқымды қоғамдық қатынастар көлемін қамтиды. Сол арқылы мемлекеттік Мемлекеттік билікті шоғырландыру әкімшілік ету жолымен, ал қажет болған жағдайда мәжбүрлі күш қолдану арқылы заңдардың орындалуын қамтамасыз ететін арнаулы мемлекеттік органдар қызметінің әлеуметтік базасын кеңейтеді.

Әртүрлі рәсімдік, техникалық, дефинитивтік және өзге де заңдардың орындалуын қамтамасыз ету бағытындағы заңға тәуелді актілерді көбейту, барлық басқару органдарындағы жаппай мемлекеттік қоғамдық қатынастардың күрделенуіне әкеліп соқтырды. Сонымен қатар, бюрократияның саны өсіп, олардың мемлекеттік басқару саласындағы рөлі артты. Нәтижесінде мемлекет, әсіресе атқарушы билік, халық алдында

жизни. В этом его прогрессивный смысл. Концентрация власти в этот период исторически оправдана, какие бы формы она не принимала.

В концентрации государственной власти участвуют три ее ветви как в тот период, когда они не являются относительно автономными, так и в более поздние исторические периоды.

Весомую роль здесь играет законодательная власть, вне зависимости от принадлежности к монарху, либо учрежденным в более поздние сроки парламентам, или иным совещательным органам при монархе. В любом случае экспансия законодательной деятельности по созданию общеобязательных правил поведения, санкционированных государством, расширяется, охватывая все более широкий круг общественных отношений. Концентрация государственной власти расширяет, тем самым, социальную базу деятельности специальных государственных органов, обеспечивающих исполнение законов путем администрирования, а при необходимости, применением принудительной силы.

Размножая всевозможные процедурные, технические, дефинитивные и прочие подзаконные акты, направленные на обеспечение исполнения законов, все управленческие органы повсеместно углубляют процесс огосударствления общественных отношений. Вместе с этим растет число бюрократии и повышается их роль в государственном управлении. В результате государство, особенно его исполнительная власть, в глазах на-

мемлекет басшысын ғана жекелей талқыламай, оған қоса бюрократияны (шенеуніктер, мемлекеттік қызметкерлер, аппарат қызметкерлері және т.б).

Иеліктен шығарылған бюрократия мен халық бірқатар себептерге байланысты бір-бірінен бөлектене алмайды. Атқарушы билік иелікке дейінгі қатынасты қолдап, ондағы шектен тыс әрекеттерге жол бермейді. Қоғамның үстінен қарап, басқарып, сол басқаратын органды бақылайды. Олай болмаған жағдайда әлеуметтік ортадан айырылады. Бірақ ұйғарынды иеліктің шекарасы сенімсіз, сұлбасы тұрақсыз, сол себепті қауіпті қырлар бірден аңғарылады. Мұндай жағдайдағы түпкілікті өзгертуге тиісті нәрсе – мемлекеттік билікті реформалау. Ал егер де тым нашар тұста – күйреу нәтижесіндегі төңкеріс, стихиялық халық көтерілістері пайда болады.

Қоғам, халық, атқарушы билікті саяси институт ретінде қабылдаса, дәл солай толықтай жүзеге асыруға мүмкіндігі жоқ, қоғамдық өмірде өзін-өзі реттей алмайтын ел ретінде тани алмайды. Осылайша, екі тарап, түрлі себептермен тиісті саяси-әлеуметтік жағдайлар және оны жеңу қатынасын мәжбүрлі түрде жаңғырттады.

селения персонифицируется не только с личностью Главы государства, но и бюрократией (чиновники, госслужащие, аппаратные работники и т.д.).

Отчужденные друг от друга бюрократия и население в силу ряда причин не могут окончательно оторваться друг от друга. Исполнительная власть поддерживает отношения отчуждения до определенного предела, не допуская полного отрыва от себя общества, над которым она возвышается, властвует, которым управляет и которое контролируется ею. В противном случае оно лишается того социального организма, на теле которого паразитирует. Но границы допустимых пределов отчуждения зыбкие, ее контуры изменчивые и поэтому всегда существует риск перехода этой грани, что повлечет за собой в лучшем случае коренную перестройку государственной власти, реформирование, а в худшем – ее крушение в результате революций, дворцовых переворотов, стихийных народных восстаний.

Общество, народ, воспринимая исполнительную власть как чуждый политический институт, так же не может полностью оторваться от нее из-за невозможности осуществлять непосредственное саморегулирование общественной жизни в стране в целом. Таким образом, обе стороны, правда по разным причинам, вынуждены воспроизводить отношения отчуждения до наступления соответствующих социально-политических условий его преодоления.

Мұны түсінбейтін және билік шоғырланған жерде объективті қажеттілікке қарамастан, шамадан тыс мемлекеттендіруге қарсы күрес басталады. Еуропадағы корольдік абсолютизмді құлату және шығыс деспотиясын құлату, Кеңестік империяның күйреуі – сол кездегі жарқын тарихи дәлелдер.

Осылайша, биліктің шоғырлану шекарасы кеңейтіліп, бір мезгілде қатар, кейде мүлдем тереңдей түседі. Осы жағдайда қоғамдық байланыстарды заңдастыру деңгейі жоғары рух заңынан айналып өтеді. Заң жүйесі негізінде бұл үрдіс күшейе түседі. Яғни қандай да бір заңды актінің талабын бұлжытпайтын «Заң» есебінде қолдануға жарайды.

Осылайша, соттар ерікті, еріксіз түрде, биліктің күшеюі және аткарушы биліктің шоғырлануына өз үлестерін қосады. Сонымен қатар, соттар, сот отырысын жасай отырып, олардың істерін қарау барысында сол жағдаяттарды пайдаланып, биліктің күшею шекарасын кеңейтеді. Аткарушы биліктің шоғырлану (концентрация) жолында сот шешімдерін ұйымдастыру сынды жаңа сала туындайды. Айтпақшы, қазақ даласында, тіпті орталықтардырылған мемлекет пайда болғаннан кейін де бұл сала мемлекеттен тыс процестерді қарастырды. Сот қазыларының шешімдері – билердің көзқарастары ерікті түрде, ешқандай мемлекеттік органдардың мәжбүрлеуінсіз қабылданды.

Там, где нет понимания этого и концентрация власти продолжается вопреки объективной необходимости, начинается борьба с чрезмерным огосударствлением. Свержение королевского абсолютизма в Европе, низвержение восточных деспотий, развал Советской империи – яркие тому исторические доказательства.

Таким образом, расширяющиеся границы концентрации власти, одновременно сопровождаются ее углублением. В этих условиях формализация общественных связей достигает такого уровня, что буква инструкции зачастую становится выше духа Закона. Данная тенденция усиливается деятельностью судебной системы, для которой буква, то есть требования какого-либо юридического акта, являются непреложным «Законом», подлежащим применению.

Суды, таким образом, вольно или невольно, вносят свой вклад в дело этизации и концентрации исполнительной власти. Кроме того, суды, создавая судебные прецеденты, а также используя их при рассмотрении дел, расширяют границы этизации. А для исполнительной власти возникает новая сфера, вовлекаемая в поле ее концентрации – организация исполнения судебных решений. Кстати сказать, в Казахской степи, даже после возникновения централизованного государства, эта сфера была вне процесса огосударствления. Решения судей – биев, исполнялись добровольно, необходимости в специальных органах государственного принуждения не было.

Осылайша, биліктің күшеюіне қоғамның түрлі дәрежедегі заңнамалық, сот және атқарушы-басқарушы органдары қатысады. Бұл ретте мемлекеттік билік айтарлықтай дәрежеде басқарушы құрылымдарға шоғырланды. Уақыт өткеннен кейін шамадан тыс шоғырланған атқарушы билік, оның табиғи құрамдас бюрократиялық бөлігі – экономикалық және саяси, қоғамдық процестерге келгенде сәл артқа шегіне бастады. Таптық қоғам және абсолютті биліктік шектеуі жоқ монарх өзінің тарихи негізделген қызметін атқару кезеңінде жаңа капиталды қоғамдық қатынастарға және демократиялық мемлекеттерге жол беруі тиіс.

Осы жағдайларда ерекше өзгешелікке ие болатын мәселе – мемлекеттік билікті бөлшектеу және биліктің күшеюін қоғамдық өмір иелігінен алып тастау. Бұл ретте, өкілетті атқарушы биліктің көлемі азайып, ал бюрократиялық күш әлсіреуі тиіс.

Биліктің шоғырлануы бір мезетте-ақ өзіне келе жатқан өсіндіні қайтарып жібере алады. Мемлекет жайлы рұқсат етілген қателіктер, халықтың наразылығы мен ренішін туғызады, соның әсерінен ашық түрде халық тарапынан азаттық бағынбае (ереуілдер, көтерілістер, азаматтық соғыс т.б.) туындайды. Осылайша, мемлекеттің шоғырлануына қарсы, мемлекеттік билікті азайту мақсатында

Таким образом, в этатизации общества в разной степени участвуют и законодательные, и судебные и исполнительно-распорядительные органы. При этом государственная власть в значительной степени концентрируется в управленческих структурах. По истечении времени чрезмерная концентрация исполнительной власти с ее естественной составляющей - бюрократией, стала тормозить общественный прогресс в сфере экономики и политики. Словесное общество и абсолютная, неограниченная власть монарха, отживали свой исторический обусловленный период существования и должны были уступить место новым капиталистическим общественным отношениям и демократически устроенным государствам.

В этих условиях особую актуальность приобретают проблемы децентрализации государственной власти и дээтатизация (разгосударствление) общественной жизни. При этом объем властных полномочий исполнительных органов должен уменьшаться, а всевластие бюрократии ослабляться.

Концентрация власти одновременно взращивает в себе ростки децентрации. Неизбежные перекося, допускаемые при огосударствлении, вызывают недовольство народных масс вплоть до открытого гражданского неповиновения (забастовки, восстания, гражданские войны и т.д.) и сеют, тем самым, семена грядущей децентрации, направленной на рассредоточение государственной

бағытталған әртүрлі секторлар қоғамдық ортада өмір сүреді.

Бұл жайлы Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Ұлт жоспары – 100 нақты кадам» атты мәлімдемесінің 97-кадамында былай деп үндеу тастайды: «Мемлекетке тән емес функцияларды бәсекелі ортаға салу үшін оны арнайы өзін-өзі реттеу ұйымдары қадағалайды. Ал, үкімет соның бәрін жинақтап, мемлекетке тән емес артық функцияларды қысқартады»⁷.

Мейлі ол заң шығарушы орган, мейлі ол монарх тарапынан болса да, биліктің әлсіреу тұсын ақылға қонымды заң жоспарлары арқылы бірлесе отырып шешкен жөн. Мұнда мемлекеттік саланы ретту жүзеге асырылады, біріншіден, қызығушылықтан арылу арқылы шектен тыс құқықтық регламенттелген қоғамдық қатынастардың санын азайту. Екіншіден, ескірген қылмыстық-құқықтық нормалар мен тиімсіз заңнамалық актілерден арылу.

Биліктің әлсіреу тұсына қатысты барлық әсер етуші процеске сот органдары иелік етеді. Басты ерекшелігі бойынша сот қызметін, сот төрелігін жүзеге асыру мынадай жағдайды түсіндіреді: яғни, олар мемлекеттік органдардың қызметіне тыйым салып немесе шектеу қоя алмайды. Бірақ, анығына келгенде, олардың барлығы заманның қажеттілігіне сай келгенімен, формальді түрде қолда-

власти, уменьшения ее объема за счет деэтизации (разгосударствления) различных секторов общественной жизни.

Об этом, кстати, заявлено в 97 шаге, инициированного Президентом Республики Казахстан Н.А. Назарбаевым «Плана нации-100 шагов»: «Передача несвойственных государству функций в конкурентную среду и саморегулируемым организациям. Правительство станет компактным за счет сокращения несвойственных государству и избыточных функций»⁷.

Процесс деконцентрации государственной власти должен сопровождаться разумным ограничением законодательной деятельности, независимо от того, кто является законодателем, монарх или представительный орган. Здесь сужение сферы государственного регулирования осуществляется, во-первых, путем отхода от увлечения чрезмерной правовой регламентацией общественных отношений. Во-вторых, посредством декриминализации уголовно-правовых норм и отмены устаревших, не эффективных законодательных актов.

Весьма ограниченными возможностями воздействия на процесс деконцентрации обладают судебные органы. Специфика деятельности судов по отправлению правосудия заключается в том, что они не могут запретить или ограничить деятельность государственных органов, хотя и явно не соответствующую духу времени, потребностям общества, но формально не противоречащую

нылып жүрген заңдарға да қайшы келмейді. КСРО кезінде сот органдарының құқығына кейбір аз мәліметі бар істі, жолдастық сотты, кәмілетке толмағандардың ісін қарауға заңды түрде рұқсат етілді. Алайда, әртүрлі себептерге байланысты мұндай тәжірбие кең түрде таралмаған және одан әрі таралуына шектеу қойылып, тоқтатылды.

Қазіргі уақытта, биліктің күшін жоюға бағытталған дауларды әлемдік деңгейде тәртіппен, арнайы халықаралық соттар төрелік етіп қадағалайды. Уақыт өткен сайын Қазақстанда билер сотының қайтадан пайда болуы жайлы сұрақтар көтерілуде. Бірақ, бұл сұрақ жайлы әлі күнге дейін нақты шешім шыққан жоқ. Әзірге бұл болжам көңілді жұбатпайды, өйткені билер соты бар тұста қазақтың ділі де өзгеше түсінікте еді. Олардың қарым-қатынасы мен ойы парасатты, ал билердің шешімдері әділ болатын. Бұл бірегей этнопсихологиялық феноменді қайта жаңғырту мүмкін емес. Онымен қоса көпэтникалы Қазақстан қазақстандықтардың этникалық ерекшеліктері әрбір Қазақстан Республикасы азаматының игілігіне айналатындай біртұтас ұлт болып тұтаса қойған жоқ.

Мемлекеттік биліктің шоғырлануы атап өткеніміздей сол билік ауқымының артуын, оның қызмет ету аясының кеңеюін, орталықсыздандыру мемлекеттің билік өкілеттіліктерінің азаюы арқылы қызмет ету аясының тарылуын білдіреді. Шоғы-

действующему законодательству. В СССР судам было предоставлено право, передавать некоторые малозначительные дела на рассмотрение товарищеских судов, комиссий по делам несовершеннолетних. Но по разным причинам такая практика не получила широкого распространения и в дальнейшем была прекращена.

В настоящее время, в порядке децентрации власти получает развитие рассмотрение конфликтов сторон мировыми, третейскими, арбитражными, в том числе международными, судами. В Казахстане время от времени поднимается вопрос о возрождении суда биев, но положительного решения по нему до сих пор нет. Прогноз здесь пока неутешительный, так как суд биев удачно действовал в условиях другой ментальности казахов, их безгранично уважительного отношения мудрым мыслям биев и их справедливым решениям. Возродить этот уникальный этнопсихологический феномен казахского образа жизни едва ли возможно. Вдобавок к этому полиэтничный Казахстан еще не настолько интегрирован в единый народ, чтобы этнические своеобразия казахстанцев, стали достоянием каждого гражданина Республики Казахстан.

Концентрация государственной власти, как уже было отмечено, означает увеличение объема этой власти, расширение сфер ее функционирования, децентрализация подразумевает сужение этих сфер посредством уменьшения властных полномочий

рлану және таралу тенденциялары мемлекеттің қоғамдық өмірдің түрлі салаларын қамту деңгейін көрсетеді. Мемлекет қоғамдық қатынастардың маңызды бөлігін басқарып, реттеп және бақылауында ұстап отырады. Таралу кезінде олардың бастапқы кезде мемлекеттің ықпалынан ұшырамауына немесе мемлекеттік емес қоғамдық секторларға көптеген қызметтері мен өкілеттіліктерін табыстауына байланысты бұл бөлік тарылып отырады. Осылайша, шоғырлану мен таралу кезінде мемлекет қызметін ұйымдастыру өзіндік горизонталды өлшемде жүзеге асырылады. Мұнда мемлекет үшін өз қызметінің нақты шектерін (шекараларын) барынша дұрыс көрсету маңызды.

государства. Тенденции концентрации и децентрации отражают степень охвата властью государства различных сфер общественной жизни. Под государственным управлением, регулированием, контролем находится значительный круг общественных отношений. При децентрации этот круг сужается ввиду их изначальной свободы от государственного влияния или передачи многих функций и полномочий в негосударственный сектор общества. Таким образом, при концентрации и децентрации организация государственной деятельности осуществляется в своеобразном горизонтальном измерении. Здесь для государства важно адекватно представить предметные пределы (границы) своей деятельности.

Литература

1. Жумадилова А. Сущность и природа местного самоуправления в Республике Казахстан // Правовая реформа в Казахстане. 2003, № 3(21), с. 14-18
2. Махмутова М.М. Анализ предпосылок создания местного самоуправления в Казахстане.- В ст.: Местное самоуправление в Казахстане: особенности ситуации и перспективы развития.- Алматы, 2003, с. 74-85
3. Нурпеисов Е.К. Законодательство и идея местного самоуправления // Право и государство, 2016, с. 55-59
4. Назарбаев Н.А. План нации-100 шагов. Современное государство для всех.- газ. : «Казахстанская правда», 2015, 20 мая
5. Организация административной власти во Франции.- М.: 1993. -132.
6. Тараков А.А. Проблемы системы муниципального права// Юрист. 2003, № 10, с. 78-87

4.2. Билікті орталықтандыру және орталықтың иелігінен алу

Билікті күшейту процесінде мемлекеттік билікті шоғырландыру және бөлшектеумен қатар басқа, олармен қосарланған үрдіс – билікті орталықтандыру және оны орталықтың иелігінен алу күш алады.

Билікті орталықтандыру мемлекеттік билікті иерархиялық тұрғыдан тәртіптеп ұйымдастыруды білдіреді, мұнда төменгі, өңірлік органдар түптеп келгенде орталық жалпымемлекеттік органдармен тұйықталатын жоғары тұрған органдарға сағылы бағынысты болады. Қатаң орталықтандыру төмен тұрған құрылымдарды өздерінен жоғары тұрған органдардың шешімдерін орындаушыларға айналдырып, өз бетінше әрекет етуден айырады.

Басқарушы топтың қоғамдық билікті күшейтудің алғашқы кезеңінде орын алған көкейтесті арманы бастапқыда жекелеген көреген билікті жақсы көрушілердің қиялы секілді көрінді. Сонымен бірге, күшті орталықтандырылған билік мемлекеттік билікті сөзсіз шоғырландырудың қажетті шарты болды. Ол мемлекеттік билікті мейлінше аз шоғырландырған, сондай-ақ барынша көп шоғырландырылған жағдайда да қажет болды.

Түрлі тарихи жағдайларда билікті орталықтандыру процесі ерекше сценарийлер бойынша өтеді. Еуропа елдерінде, елді дербес басқарушылардың саяси салмағына байланысты қолдарында жоғарғы билік

4.2 Централизация и децентрализация власти

В процессе этатизации власти, наряду с концентрацией и деконцентрацией государственной власти, набирает силу другая, связанная с ними парная тенденция – централизация и децентрализация власти.

Централизация власти означает иерархически субординированную организацию государственной власти, при которой низовые, региональные органы находятся в ступенчатом подчинении вышестоящим, замыкающимся в конечном итоге на центральных общегосударственных органах. Жесткая централизация лишает нижестоящие структуры самостоятельности, превращая их в исполнителей решений вышестоящих над ними органов.

Эта заветная мечта правящих кругов, имевшая место в начальный период этатизации общественной власти представлялась первоначально как фантазия отдельных дальновидных любителей власти. Между тем, сильная централизованная власть была необходимым условием неизбежной концентрации государственной власти. Она была нужна, как при минимальной, так и при максимальной концентрации государственной власти.

В разных исторических условиях процесс централизации власти протекает по отличающимся сценариям. В Европейских странах, в зависимости от политического веса удельных правителей устанавливались разные

шоғырланған абсолютті монархиядан шектеулі монархияға дейінгі орталықтандырылған биліктің түрлі режимдері белгіленді. Қазақстанды қоса алғанда, Орталық Азия елдерінде мемлекетті құраушы этностың негізін құрайтын ру-тайпалық бірлестіктердің ықпалына байланысты мемлекеттік билікті орталықтандыру түрлі басқару сызбалары бойынша өтті.

Көшпелі халықтың көшіп-қонып жүруіне және ру-тайпа шонжарларының жоғары мәртебесіне байланысты бір орталыққа бағынған Қазақ хандығы шектеулі монархияны білдірді, мұнда ханның жеке-дара билік етуі билердің, дала шонжарларының сұлтандардың Бұл кезде көрші елдердің билеушілері абсолютті монархтың неғұрлым ауқымды өкілеттіктеріне ие болды.

Қоғамдық өмірдің қиындауына және осыған байланысты ондағы қарама-қайшылықтардың өсуіне қарай билікті бір орталыққа шоғырландыру объективті қажеттелетін болды. Бұл қажеттілікті іске асыру жолындағы кедергілердің бірі халықтың аумақтық бытыраңқылығы, оның елдің саяси орталығынан қашықтығы болды. Бұл тікелей мемлекеттік басқаруды қиындағты және орталықтың бұйрығын іске асыруға тартылған аралық буындарды құру қажеттілігін тудырды. Ғасырдың ортасында олардың орнында провинциялық немесе ру-тайпалық қауымдарды, графтықты, герцогтықты, князьдіктерді, сұлтанаттарды, хандықты және т.б. өз бетімен басқа-

режимі централизованной власти от абсолютной до ограниченной монархии, в руках которых сосредотачивалась верховная власть. В странах Центральной Азии, включая Казахстан, в зависимости от влияния родоплеменных объединений, составивших основу государствообразующего этноса, централизация государственной власти происходила также по разным управленческим схемам.

В силу подвижности кочевого населения и высокого статуса родоплеменной знати централизованное Казахское Ханство, представляло из себя ограниченную монархию, где единоличная власть хана сильно зависела от позиции биев, степной знати, султанов. В это же время правители соседних стран обладали более объемными полномочиями абсолютного монарха.

По мере усложнения общественной жизни и нарастания в связи с этим противоречий в ней централизация власти становилось объективной необходимостью. Одним из препятствий на пути к реализации этой необходимости была территориальная разобщенность населения, его удаленность от политического центра страны. Это затрудняло непосредственное государственное управление и вызывало необходимость создания промежуточных звеньев, призванных реализовывать команды центра. В средние века в их качестве использовались прежние управленческие структуры, самостоятельно возглавлявшие провинциальные или

ратын бұрынғы басқару құрылымдары пайдаланылды.

Мұндай жағдайларда орталықтандыру тарихи инерциясы бойынша олардың біршама дербестігінің элементтерін сөзсіз сақтады. Уақыт өткенде мемлекеттік билікті орталықтандыруға деген үрдіс бұл кедергіні жеңді және бір орталыққа бағынған мықты билігі бар біртұтас мемлекеттердің қалыптасуына немесе этникалық не аумақтық қағидаттарға негізделген федерацияның құрылуына алып келді.

Билікті орталықтандыру жолындағы тағы бір кедергі аталған мемлекет билігіндегі аумақта коммуникация желілерінің әлсіз дамуы болып табылады. Кең аумақтағы тікелей басқару байланыс арналарының (жолдар, көлік, пошта, телеграф құралдары) тарихи тұрғыдан жетілмегендігімен қиындық келтірді. Сондықтан тіпті әскери және экономикалық қатынастарда күшті болған әлемдік империялар да (Рим, Британия, Ресей, Шыңғысхан империясы) жаулап алған аумақтарында олар империяға біріккеннен кейін колониялық әкімшілікті құрды, ол көптеген мәселелерді шешуде метрополияның ішкі бөліктеріндегі басқару әкімшіліктеріне қарағанда көбірек дербестік білдірді. Императорлардың өкілдері отарлаушы елдің саясатын жүргізе отырып, шикізатты шығару, салықтарды жинау, халықтың колониялық режимге қарсылығын басу мәселелеріне айтарлықтай көңіл бөлді.

родоплеменные общины, графство, герцогство, княжества, султанаты, ханство и др.

Централизация в этих условиях неизбежно сохраняла по исторической инерции элементы их относительной самостоятельности. По истечении времени тенденция к централизации государственной власти преодолевало это препятствие и приводило к формированию унитарных государств с сильно централизованной властью, либо к созданию федерации, основанной на этническом или территориальных принципах.

Еще одним препятствием на пути централизации является слабо развитая сеть коммуникации на территории, находящейся под властью данного государства. Непосредственное управление на обширной территории исторически затруднялось несовершенством каналов связей (дороги, транспортные, почтовые, телеграфные средства). Поэтому даже могущественные в военном и экономическом отношениях мировые империи (Римская, Британская, Российская, империя Чингисхана) на завоеванных территориях после их интеграции в империю, создавали колониальную администрацию, которая в решении многих вопросов проявляли больше самостоятельности, чем администрации управления во внутренних частях метрополии. Наместники императоров, проводя политику метрополии, значительное внимание уделяли вопросам вывоза сырья, сбору налогов, подавлению сопротивления населения колониальному режиму.

Өзінің феодалдық дамуының шыңына жеткен елдерде билікті күшейту осы кезең үшін мүмкін болатын деңгейге жетті. Билікті шоғырландыру сонымен қатар қол жетімді шектеулі құралдар арқылы оған қолдау көрсетілетін барынша орталықтандыру арқылы қамтамасыз етілді. Біреулерге артықшылық берілген, ал халықтың басым бөлігінің іс жүзінде құқығы болмаған жағдайда крепостниктік құқықпен, шамадан тыс салықтар мен алымдармен, қоғамның заңдстырылған сословиелік бөлінісімен байланысты билікті шоғырландыру мемлекеттік билікті орталықтандыру арқылы қолдау тауып отырды.

Мемлекеттік биліктің мұндай конструкциясы капиталистік даму жолына тұрған қоғамдық прогреске кедергі болды. Бұл жол, ең алдымен, мейлі ол жеке меншік – кәсіпкер болсын, мейлі жалдамалы жұмыскер болсын, бәрібір, тауар өндірушінің еркіндігін талап етті. Мемлекет бұл жеке еркіндікті экономикалық және әлеуметтік құқықтар мен бостандықтар дәрежесіне көтере отырып, оған кепілдік беруі тиіс болды.

Осыдан келіп мемлекеттің қоғамның экономикалық өміріне араласудан тартынуы қажет болады. Нарықтық экономика идеологтарының пікірлерінше, мемлекет халықтың ішкі және сыртқа қауіпсіздігінің мәселелерімен және әлеуметтік мәселелерді шешумен көбірек айналысқаны жөн. Ал бұл биліктің мүмкін болатын шоғырлану аясының тарылғанын білдіреді.

В странах достигших пика своего феодального развития, этатизация власти достигла возможного для этого периода уровня. Концентрация власти обеспечилась ее предельной централизацией, поддерживаемыми доступными в то время ограниченными средствами. Концентрация власти, сопряженная с крепостным правом, непомерными налогами и сборами, узаконенным сословным делением общества при привилегиях для одних и фактическом бесправии подавляющей части населения, поддерживалась централизацией государственной власти.

Такая конструкция государственной власти становилась препятствием на пути общественного прогресса, который становился на путь капиталистического развития. Этот путь предполагал, прежде всего, свободу товаропроизводителя: будь это частный собственник – предприниматель, будь наёмный работник. Государство должно было гарантировать эту индивидуальную свободу, возведя их в ранг экономических и социальных прав и свобод.

Отсюда следует необходимость отхода государства от вмешательства в экономическую жизнь общества. Государству, по мысли идеологов рыночной экономики, следовало больше заниматься проблемами внутренней и внешней безопасности населения и решения социальных вопросов. А это означало сужение сферы возможной концентрации власти.

Бұл үрдіс қиындықпен болса да өзіне жол ашты. Бірақ ол мемлекеттік органдардың тігінен ұйымдастырылған құрылымы ретінде билікті орталықтандырылуын теріске шығарған жоқ. Ол тарылып келе жатқан биліктің шоғырлануы аясында да күшейе берді. Бұл қоғамда құқықтық тәртіпті қолдау және оның тұрақты өсуін қамтамасыз ету үшін қажет болды. Бөлшектенген билікпен орталықтандырудың мұндай үйлесімі оң нәтижелер берді. Бірақ олардың оңтайлы арасалмағын ұстап тұру оңай емес. Дамымаған саяси жүйе жағдайында билікті шамадан тыс орталықтандыруға ұрындыру оның төрешілдікке салынуына, аппарат санын шамадан тыс көбейтіп жіберуге алып келеді. Бұл мемлекеттік органдарды ұстап тұруға жұмсалатын, бірақ ақталмайтын қосымша шығындарға алып келеді.

Мемлекеттік билікті орталықтандыру үрдісін күшейтетін шарттардың тағы біреуі жоспарлы экономиканы қалыптастыру болып табылады. Ол тауар өндірісі саласында жеке меншікті терістеген және мемлекеттік меншік монополиясы мақұлданған КСРО-ға тән болды. Ол экономиканың негізі болды және тауар өндірушілердің еркіндігі мен бәсекелестігін, жеке меншікке қол сұғылмаушылықты, ең алдымен сұраныс пен ұсыныс теңгерімі негізінде тауарлар мен қызметтер өндірістерін ұйымдастыруды талап ететін нарықтық қағида-тарды қабылдамады.

Это тенденция, хотя и с трудом, но пробивала себе дорогу. Но она не отрицала централизацию власти, как вертикально организованную структуру государственных органов. Она нарастала и в рамках сужающейся концентрации власти. Это было необходимо для поддержания правового порядка в обществе и обеспечения его стабильного роста. Такое сочетание деконцентрированной власти и централизации давало положительные результаты. Но удержать их оптимальное соотношение не просто. В условиях неразвитой политической системы соблазн чрезмерной централизации власти порождает её бюрократизацию, численное разбухание аппарата. Это влечет дополнительные, не всегда оправданные расходы на содержание государственных органов.

Еще одним из условий, усиливающих тенденцию централизации государственной власти, является формирование плановой экономики. Она была характерна для СССР, в котором отрицалась частная собственность в сфере товарного производства и утверждалась монополия государственной собственности. Она была основой экономики и исключала рыночные принципы, предполагающие свободу и конкуренцию товаропроизводителей, неприкосновенность частной собственности, организацию производства товаров и услуг, в первую очередь, на основе баланса спроса и предложения.

Жоспарлы экономика идеясы теориялық тұрғыдан тартымды болды. Бірақ оны іске асыру үшін XX ғасырда ешқандай жағдай болған жоқ. КСРО-ның бірыңғай халық шаруашылығы кешенін жаппай бекітілетін даму жоспарлары цифрландыру заманының қазіргі жағдайында ғана белгілі бір дәрежеде іске асыруға болатын техникалық мүмкіндіктердің, олардың өзара байланысты параметрлерінің барлығын математикалық дәлдікпен есептеудің болмауы сұраныс пен ұсыныстар, өндірістің күрделі қаржы сыйымдылығы, олардың материалдық, қаржылық және технологиялық қамтамасыз ету, мерзімдері бөлігінде бұл жоспарлардың теңдестірілмеуіне алып келді. Сондықтан бесжылдықты үш жылда, объектілерді мемлекеттік мейрамдарға, Компартияның кезекті съезінің басталуына, В.И. Лениннің мерейлі туған күніне және т.б. орай пайдалануға беру секілді бастамалар кеңінен қолданылды. Бұл алдын ала орындалмайтыны белгілі халық шаруашылығы жоспарларының ресмилігіне көрнекі дәлел болды.

Жете ойластырылмаған партия нұсқаулары мен олардың соңынан және оларды орындау үшін ілесе шығатын мемлекеттік органдардың шешімдері жоспарлы экономиканың дамуын қиындатты.

Сол тарихи жағдайларда бірыңғай экономикалық кешенді жоспарлауда қашып құтылуға болмайтын қателіктерді әкімшілік ету арқылы түзетуге тура келді, мұнда мемлекеттік органдар белгілі бір тауарды жоспар-

Идея плановой экономики была теоретически привлекательной. Но для её реализации в XX столетии не было абсолютно никаких условий. Повсеместно утверждаемые планы развития единого народнохозяйственного комплекса СССР в силу отсутствия технической возможности, тонкого математического расчета всех их взаимосвязанных параметров, что в какой-то мере реализуемо только лишь в современных условиях цифровизации, приводили к несбалансированности этих планов в части спроса и предложений, капиталоемкости производств, их материального, финансового и технологического обеспечения, сроков. Поэтому были распространены инициативы: пятилетку за три года, сдача объектов в эксплуатацию, приуроченную к государственным праздникам, началу очередного съезда Компартии, к юбилейной дате рождения В.И. Ленина и др. Это наглядно свидетельствовало о декларативности народнохозяйственных планов, заранее обреченных на их невыполнимость.

Осложняла развитие плановой экономики непродуманные партийные директивы, и следующие за ними и во их исполнение решения государственных органов.

Неизбежные в тех исторических условиях перекосы в планировании единого экономического комплекса приходилось исправлять посредством администрирования, когда государственные органы, вмешиваясь

да тапсырылған көлемде өндірудің экономикалық және әлеуметтік мақсаттылығына бас ауыртпай, кәсіпорынның шаруашылық қызметіне араласып, жоспарлы көрсеткіштерді орындауға қол жеткізді,

Шаруашылық қызметтерді белсенді атқарған мемлекеттік органдарды қатаң орталықтандырмайынша, ірі зауыттан бастап саны аз бригадаларға дейін қоғамдық өндірістің әрбір қатысушысы үшін жоспарлы тапсырмалары бар бесжылдық, жетіжылдық жоспарларды іске асыру іс жүзінде мүмкін болмады. Табиғи апаттар, экономиканың төңкерістен кейінгі және соғыстан кейінгі бүлінуі жағдайында мәжбүрлі түрде қолдануға болатын тек бір ғана құралды – бұйрықты ғана таныған экономиканы басқарудың әкімшілік әдісі бейбіт кезеңде тиімділігі шамалы әдіс болып шықты. XX ғасыр бойында сақталған бұл әдіс Кеңес Одағын толық құлатуға, ал мемлекеттік билікті орталықтандыруды мән-мағынасыз күйге жеткізді. Басқа факторлармен қатар бұл жағдайлар КСРО-ның ыдырауына себеп болды.

Өзінің пайда болуының бастапқы кезеңінде мемлекеттің өмір сүруінің әлеуметтік-тарихи жағдайларымен түсіндірілетін биліктің орталықтандырылуы басқару органдарының үйлесімді жүйесін қалыптастыруға ықпалын тигізеді. Бұл ретте ол қоғамдық даму прогресіне ықпал ететін игілік болып табылады. Бірақ атқарушы билікті орталықтандыру

в хозяйственную деятельность предприятий, добивались выполнения плановых показателей, мало заботясь об экономической и социальной целесообразности производства тех или иных товаров в планово заданном объёме.

Без жесткой централизации государственных органов, которые активно исполняли хозяйственные функции, реализация пятилетних, семилетних планов с плановыми заданиями для каждого участника общественного производства от крупного завода до малочисленной бригады, была практически невозможной. Административный метод управления экономикой, который признавал лишь один инструмент – команду, вынужденно допускаемый в условиях природных катастроф, послереволюционной и послевоенной разрухи экономики, оказался малоэффективным средством в мирное время. Сохранившись на протяжении XX века, он довел экономику Советского Союза до полного развала, а централизацию государственной власти – до бессмысленного состояния. В числе других факторов, эти обстоятельства стали причиной распада СССР.

Объясняемая социально-историческими условиями существования государства в начальный период его возникновения централизация власти способствует формированию стройной системы управленческих органов. В этом смысле она является благом, способствующим прогрессу общественного развития. Но по минованию обстоятельств, объек-

процестерін өмірге объективті түрде келтірген жағдайлардың туындауына байланысты олар қоғамның үдемелі даму жолында айтарлықтай кедергіге айнала бастайды. Ендігі қажет емес орталықтандыруды сақтаудың салдары болып табылатын мемлекеттік аппаратты төрешілндіру басқаруды қиындатады әрі мемлекеттің қоғамнан алшақтау деңгейін ұлғайтады.

Бұл жағдайларда мемлекеттік билікті орталықтың иелігінен алу үрдісі өсе түседі. Ол әлеуметтік-экономикалық дамудың мәселелерін көптеген мәселелерін шешу, құқықтық актілерді қабылдау, қоғамдық тәртіпті ұстап тұру және басқалар бойынша орталық органдардың бірқатар өкілеттіктері мемлекеттік биліктің жергілікті органдарына берілетінімен сипатталады. Жергілікті биліктің мұндай өзіндік дербестігі барлық жерде бірдей көрініс таппайды.

Жергілікті өзін-өзі басқару мен азаматтық қоғамның басқа институттары сақталып, шындалған елдерде орталық биліктің функцияларын мемлекеттік органдарға беру айрықша ұйымдастыру қиындықтарын туғызбайды. Азаматтық қоғам институттарының арқасында жергілікті мемлекетті билік үнемі қалыптасқан немесе пісіп келе жатқан қоғамдық қайшылықтарды бақылап, біліп отырады. Бұл оларға барабар жауап қайтаруға мүмкіндік береді. Жергілікті өзін-өзі басқару органдарымен ұйымдық ынтымақтастық жергілікті мемлекеттік органдарға жергілік-

тивно вызвавших к жизни процессы централизации исполнительной власти, они начинают превращаться в серьезное препятствие на пути поступательного развития общества. Обюрокращивание государственного аппарата, являющееся следствием сохранения уже не нужной централизации, усложняет управление и увеличивает степень отчуждения государства от общества.

В этих условиях нарастает тенденция децентрализации государственной власти. Она характеризуется тем, что ряд полномочий центральных органов по решению многих вопросов социально-экономического развития, принятию правовых актов, поддержанию общественного порядка и другие передаются местным органам государственной власти. Такая своеобразная автономия местной власти выстраивается не везде одинаково.

В тех странах, где сохранились и окрепли традиции местного самоуправления и другие институты гражданского общества, передача функций центральной власти государственным органам не порождает особых организационных проблем. Благодаря институтам гражданского общества местная государственная власть всегда в курсе сложившихся или зреющих общественных противоречий. Это даёт возможность адекватного реагирования на них. Организационное сотрудничество с органами местного самоуправления даёт возможность местным государствен-

ті өзін-өзі басқару мен мемлекеттік басқарудың үйлесімі арқылы жергілікті жерлерде басқару қызметін оңтайландыруына мүмкіндік береді.

Сонымен қатар азаматтық қоғам институттары жергілікті мемлекеттік органдардың қызметіне заңды бақылау жүргізе отырып, олардың қоғамнан алшақтау фактілерінің жолын кесуге ықпал етеді. Орталық деңгейде үнемі тиімді жүзеге асырыла бермейтін жария бақылау халықтың жергілікті мемлекеттік билікті әлеуметтік белсенді бақылауы кезінде пәрменді болуы мүмкін.

Мемлекеттік билікті орталықтың иелігінен алу үрдісі мемлекеттік биліктің орталық органдарының тәжірибесіне заманауи цифрлық ақпараттық технологияларды кеңінен ендіру және қоғамдық өмірдің алуан түрлі салаларын дамытудың ұзақ мерзімді бағдарламаларын әзірлеу мен бекітуді көздеу арқылы басқару қызметін «интеллектуалдандыру» шамасына қарай күшейеді. Жергілікті жерлерде мемлекеттік органдар шешімдерінің жалпы параметрлерімен берілген жағдаяттық әкімшілік бұйрықтар және оны жүйелік бұйрықтармен алмастыру арқылы қолмен басқарудан алшақтау - билікті орталықтың иелігінен ойдағыдай алудың қажетті шарттары. Бұл жағдайларда орталық билік қабылдайтын құқықтық нормалардың рөлі өседі, соның негізінде жергілікті мемлекеттік билік жергілікті жерлердегі нақты өмірлік жағдайларға

ным органам оптимизировать управленческую деятельность на местах на началах посредством сочетания местного самоуправления и государственного управления.

Одновременно институты гражданского общества, осуществляя легальный контроль за деятельностью местных государственных органов, способствуют пересечению фактов их отчуждения от общества. Публичный контроль, не всегда эффективно осуществляемый на центральном уровне, при децентрализации, может стать действенным при социально активном контроле населением местной государственно власти.

Тенденция децентрализации государственной власти усиливается по мере «интеллектуализации» управленческой деятельности посредством широкого внедрения в практику центральных органов государственной власти современных цифровых информационных технологий и направленности на разработку и утверждение долгосрочных программ развития различных сфер общественной жизни. Отход от ручного управления посредством ситуационных административных команд и замена его системным, с заранее заданными общими параметрами решений государственных органов на местах, одно из необходимых условий успешной децентрализации власти. В этих условиях возрастает роль правовых норм, принимаемых центральной властью, на основе которых местные государственные решения и осуществляют управленческую деятельность сооб-

сәйкес басқару қызметін жүзеге асырады.

Осылайша, мемлекеттік билікті орталықтың иелігінен алу қоғамдық дамудың белгілі бір жағдайында жүзеге асырылған объективті процесс екенін атап өткен дұрыс. Бастапқыда ол біртұтас мемлекеттік билікті тікелей орталықтандырылған органдар іске асыратын технологиялық жағдайлардың болмауынан туындады. Билікті орталықтың иелігінен алу орталықтандыру күйін басынан кеше отырып, қоғамды демократияландыру және ақпараттық технологияларды дамыту жағдайында қайта түледі.

разно конкретным жизненным ситуациям на местах.

Таким образом, следует отметить, что децентрализация государственной власти это объективный процесс, осуществлённый на определенной ситуации общественного развития. Первоначально она возникла в силу отсутствия технологических условий реализации единой государственной власти непосредственно централизованными органами. Пройдя стадию централизации, децентрализация возродилась в условиях демократизации общества и развития информационных технологий.

Литература

1. Бердалиев А. Пособие по местному самоуправлению, децентрализации и социальной модернизации. – Бишкек, 2000.-108 с.
2. Децентрализация: эксперименты и реформы. Под ред. Т.М. Хорвата, т.1. - Будапешт: LGI/OSI-2000.-484 с.
3. Ергалиева Г.К. Экономическая роль местных государственных органов власти в Республике Казахстан // Политика, 1996, № 7, с. 63-74
4. Нурпеисов Е.К. Структура и уровни исполнительной власти в Республике Казахстан // 25-летие независимости Республики Казахстан: успешное государство, успешная страна. – Астана, 2016, с. 34-37
5. Централизация и децентрализация власти. – В кн.: Политология: Энциклопедический словарь (Общ. Ред. и сост.: Ю.И. Аверьянов и М.: Изд-во Моск. Коммерческого уни-та. 1993, с. 397-393

5. Құқықтың әлеуметтік мәні

Қанша жерден парадокс болса да, құқықтың көпғасырлық тарихына қарамастан, заң ғылымында басқа гуманитарлық білім салаларындағыдай бұл феноменнің бірізді түсінігі жоқ. Бұл ретте құқықтың тарихи типтері мен формаларынан; әлеуметтік реттегіштердің басқа түрлерімен: әдет-ғұрыптармен, моральмен, дінмен, сонымен қатар мемлекетпен байланысы; құқықтық шығармашылық және құқық қолдану процестері; құқық пен құқықтық сананы іске асыру мәселелері және юриспруденцияның басқа да теориялық және практикалық проблемалары туралы хабар беретін ғылыми әдебиеттер жеткіліксіз емес. Олардың ғылыми құндылығы қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеуге байланысты жеке фактілерді қарастыра отырып, ортақ негізді анықтауға мүмкіндік беретін құқық абстракциясын түсінуге септігін тигізетіндігінде. Шынымен де құқық деп айтуға келетін нәрсе көз алдымызда мінез-құлық ережелері, оның тәжірибесі, қолданылуы мен жүзеге асуы және т.б. бірді-екілі құбылыстар түрінде көрініс табады. Бұл мүлде ағаш жоқ, бірақ қарағай, шырша, қайың және т.б. бар деген тәрізді. Ботаникалық әртүрлілікке қарамастан, оларды біріктіретін негіз қоректік заттарды жапырақтарға жеткізетін діңгек болып табылады. Сол сияқты құқық ұғымын (абстракциясын) анықтауда қоғамдық қатынастарды әлеуметтік реттеу құралдарының әртүрлілігіне қарамастан,

5. Социальный смысл права

Как это ни парадоксально, несмотря на многовековую историю права, в юридической науке, как и в других отраслях гуманитарного знания, нет единого понимания этого феномена. При этом нет недостатка в научной литературе, освещающей исторические типы и формы права; его связь с другими видами социальных регуляторов – обычаями, моралью, религией, а также с государством; процессы правотворчества и правоприменения; проблемы реализации права и правосознания и целый ряд других теоретических и практических проблем юриспруденции. Их научная ценность состоит в том, что рассматривая единичные факты, связанные с правовым регулированием общественных отношений, они позволяют выявить общее для них основание, позволяющее понять абстракцию права. Ведь реально, перед нашим взором, то, что можно назвать правом, предстает в виде таких единичных явлений как правило поведения, практика его, применения и реализации и др. Это подобно тому как нет дерева вообще, а есть сосна, ель, береза и т.д. При всем ботаническом разнообразии их объединяющим основанием является несущий ствол, доставляющий питательные вещества листьям. Точно также, при определении понятия (абстракции) права, при всем многообразии инструментов социального регулирования общественных отношений, необходимо найти общее основание отнесения их

олардың құқыққа жатқызылу себепінің ортақ негізін табу керек. Бұл мәселе ғылыми ортада әлі күнге дейін талқыға салынып келе жатыр.

5.1. Құқық негіздері

Полемика бұл ретте үш бағыт бойынша өріс алды: а) мемлекетке дейінгі құқық болды ма немесе ол мемлекет қызметінің өнімі болды ма; б) құқық деп құқықтық нормалардың жиынтығын немесе нормалар жүйесі санауға бола ма; в) нормалардан басқа құқық ұғымын құқықтық сана немесе құқықтық қатынастар қамти ма?

Сұрақтардың бірінші легі бойынша ғалымдардың көпшілігі әлі күнге дейін тарихи аренада мемлекеттің пайда болуымен бірге құқық пайда болды деп санайды. Ал мемлекеттікке дейінгі кезеңде әлеуметтік реттеушілер ретінде әдет-ғұрыптар, дәстүрлер, мораль және дін қызмет етіп отырды. Олардың оппоненттері мемлекет қалыптасқанға дейінгі кезеңде, әсіресе, алғашқы қауымдық құрылыс тұсында адамдардың нақты қарым-қатынастары салт-дәстүрлердің және моральдің ықпалына ұшырамай, қажетті қоғамдық тәртіп моделі ретінде қызмет еткенде, құқықтың болғанына барынша нанымды дәлел келтіреді.

Полемикаға қатысушылар екінші бағыт бойынша өз ұстанымдарынан айтарлықтай айырмашылықты атап көрсете алмайды, себебі олар да мемлекет бекіткен нормаларды құқық деп таниды. Тұтастық немесе жүйе туралы позициясына келер болсақ,

к праву. Эта проблема, в конечном счете, до сих пор является предметом дискуссии в научной среде.

5.1. Основания права

Полемика при этом развернулась по трем направлениям: а) было ли догосударственное право или же оно продукт деятельности государства; б) считать ли правом совокупность правовых норм или же систему норм; в) охватывается ли понятием права, кроме норм, правосознание или правоотношение?

По первому кругу вопросов большинство ученых до сих пор полагают, что право возникает вместе с появлением на исторической арене государства. А в догосударственный период в качестве социальных регуляторов выступали обычаи, традиции, мораль и религия. Их оппоненты весьма убедительно доказывают существование права в догосударственный период, когда фактические отношения людей, не находясь под влиянием обычаев и морали, служили моделью общественно необходимого поведения, особенно в период первобытнообщинного строя.

Участники полемики по второму направлению не обнаруживают в своих позициях принципиальных отличий, так как они едины в признании правом норм, установленных государством. Что касается их позиций относительно совокупности или си-

жүйені қалыптастыруға қажетті тұтастық көлемін немесе соңғы нормалар жиынтығын анықтай алсақ, олардың пікірлері дәйекті болар еді. Өйткені тұтастық теориялық тұрғыдан екі нормадан тұра алады. Ал бұны құқық деп санала ма? Кез келген жүйе оған тұтастық беретін белгілі бір деңгейде бір-бірімен байланысты элементтердің ең аз мөлшерін талап етеді. Кез келген мемлекеттің құқығы қолданыстағы көптеген құқықтық актілердің жүйелі байланысының болмауы салдарынан бұл талаптарға сәйкес келе бермейді және сәйкес келмейді де. Кем дегенде Конституцияны (негізгі) және одан туындайтын, оған сәйкес келетін базалық салалық заңдар – азаматтық, қылмыстық, әкімшілік және сот заңдары енгізілуі тиіс мемлекеттің құқықтық жүйесі туралы сөз болса, басқаша болар еді. Үшінші бағытты жақтаушылар құқық ұғымына құқықтық нормалардан басқа құқықтық қатынастар мен құқықтық сана кіреді деп санайды. Солайша олар мемлекет санкциялаған нормалар жүйесін құқық деп санайтын авторлар сияқты әдіснамалық қателікке жол береді. Құқыққа мұндай механикалық түрде жинақталған ұғымды тану әрекеті құқық түсінігінің жалпы, жан-жақты, бай бола түсуі үшін пайдалы. Бұл – құқық теориясын құрудағы проблема. Алайда бұл әрекет құқық деп атауға келетін әлеуметтік реттеуіш сипаттамасының басты мәнін түсінуге септігін тигізбейді.

стемы, то они имели бы какой-то познавательный смысл, если бы можно определить объем этой совокупности или конечное множество норм, необходимое для формирования системы. Ведь совокупность может теоретически состоять из двух норм. Будет ли это считаться правом? А всякая система требует минимально необходимого числа определенным образом связанных элементов, придающих ей целостность. Право любого государства этим требованиям не отвечает и отвечать не может в силу отсутствия системных связей между действующими многочисленными правовыми актами. Другое дело, когда речь идет о правовой системе государства, которая, как минимум, должна включить Конституцию (основной) закон и вытекающее из нее, соответствующее ей базовое отраслевое законодательство – гражданское, уголовное, административное и судебное. Сторонники третьего направления, полагают, что в понятие права входят помимо правовых норм, правоотношение и правосознание. Они допускают ту же методологическую ошибку, что и авторы, считающие правом систему санкционированных государством норм. Попытка дать такое механически собираемое понятие права, оказывается полезной для всеобъемлющего, всестороннего, богатого по содержанию понимания права. Эта уже проблема построения теории права. Но эта попытка не продвигает нас в понимании главной сущностной характеристики того социального регулятора, который можно было бы назвать правом.

Әрине, құқық ұғымы немесе дәлірек айтсақ, құқық туралы түсініктің мәні оның шағын анықтамасынан гөрі әлдеқайда кең. Құқық ұғымы – алуан түрлі құқық бейнесі жасалатын көптеген көп қырлы ғылыми зерттеулердің қорытындысы. Дефиниция бұл мозаикадан құқықты өзімен байланысты басқа алшақ немесе жақын қоғамдық институттардан ерекшелетін ең басты, өзіндік белгілерінің айырмашылығын бойына жинайды. Сол себепті дефинициялар туралы пікірталастар құқық ұғымының ауқымы мен мәні туралы тартыстардай маңызды.

Жалпы алғанда, барлық зерттеушілер адамдардың әлеуметтік өмірі қоғам өмірінің мемлекет болып қалыптасу алдындағы және мемлекет болған кезеңінде қалыптасқан нормалармен-қағидалармен реттеледі дегенге келіседі. Бұл ретте олар моральдық және діни канондармен реттеу тәсілі бойынша да, олардың орындалуын қамтамасыз ету тәсілі бойынша да сәйкес келмейді. Осы ережелердің негіздерін анықтау және олардың тарихи тұрғыдан негізделген максатқа сәйкестілігін түсіну үшін адамзат тарихына оның пайда болуынан бастап қысқаша шолу жасау қажет. Адамның пайда болуы тарихи тұрғыдан өмір сүру жағдайлары жасалған адамдық қауымдастықтың пайда болуын мензейді.⁷

Разумеется, понятие права, или точнее понятие о праве, намного шире его дефиниции, которая есть его сжатое определение. Понятие права – итог многочисленных и многоплановых научных исследований, благодаря которым создается многокрасочная картина права. Дефиниция же выхватывает из этой мозаики то главное, специфическое, что отличает право от других отдаленных и, особенно, близлежащих институтов общества, с которыми оно, так или иначе связано. Поэтому дискуссии о дефинициях не менее важны споров об объеме и содержании понятия права.

В самом общем виде все исследователи согласны с тем, что социальная жизнь людей регулируется некими правилами- нормами, сложившимися как в догосударственный, так и в государственный период жизни общества. При этом они не совпадают с моральными и религиозными канонами, ни по способу регулирования, ни по способу обеспечения их исполнения. Для выявления оснований этих правил и понимания их исторически обусловленной целесообразности, необходим краткий экскурс в историю человечества, начиная с его зарождения.¹

¹ При этом анализ осуществляется с учетом выводов эволюционной теории Ч. Дарвина и основанных на них данных антропологов и этнографов. Между тем имеется библейская теория происхождения человека, согласно которой человек, как творение Бога, не проходит стадию первобытного дикого существа, а начинает жить жизнью одаренного сознанием и рационально мыслящего человека.

Жануарлардың ішінде қалған индивид адами қасиеттерге ие болу мүмкіндігінен айырылады. Мұндай мысалдар сирек кездесе де, кішкентайынан жабайы жануарлардың ортасында өмір сүрген баланың мақсатты түрде әлеуметтік ортаға енгізілуіне қарамастан, адам сияқты өмір сүре алмауы осының дәлелі болып табылады. Антропологтардың мәліметтері бойынша алғашқы адамдық қауымдастық алғашқы қауымдық құрылыс дәуірінде пайда болады.

Бұл кезеңде промискуитетке, яғни алғашқы қауымдық қоғамда реттелмеген жыныстық қатынасқа негізделген алғашқы адамдар тобыры отбасының қалыптасуына алып келді. Жеке сананың дамымағандығына және адамның физикалық мүмкіндіктерінің шектеулі болуына байланысты өмір үшін күресте жабайы табиғатқа қарсы тұра алмайды. Бұл мәселені алғашқы адамдар тобыры құрамындағы тұтасқан индивидтер үлесі арқылы шешті. Бұл ретте олардың әрқайсысы бір бүтін функцияға айналады, одан ажыратылмайды. Мысалы, бірігіп аңға шыққанда біреуі жабайы құстарды қуса, екіншісі тұзақ құрып, оны ұстайды, ал үшіншісі өлтірілген құсты тасиды және т.б.

Қоғам өмірін осылайша ұйымдастыруда ұжымдық сана жетекші рөл атқарады. Жеке сана ұжымдағы

Возникновение человека исторически предполагает появление человеческой общности, в котором он находит условия подлинно человеческого существования.² Индивид, оказавшийся в стае животных, не имеет перспектив обретения человеческих качеств. Тому свидетельством являются случаи, хотя и единичные, когда ребенок с малых лет, живший в среде диких животных, впоследствии не поддавался очеловечиванию, несмотря на целенаправленную его социализацию. По данным антропологов первая человеческая общность возникает в эпоху первобытнообщинного строя.

В этот период возникает стадо первобытных людей, основанное на промискуитете, то есть на неупорядоченных половых отношениях в первобытном обществе, предшествующее возникновению семьи. В силу неразвитости индивидуального сознания и ограниченных физических возможностей отдельного человека ему невозможно противостоять дикой природе в борьбе за выживание. Эта проблема решается первобытным стадом, в качестве целого по отношению к входящим в него индивидам. При этом каждый из них становится функцией этого целого, неотделимой от него. Например, на совместной охоте один становится загонщиком дичи, другой ее ловцом в засаде, третий – носильщиком убитой дичи и т.д.

При такой организации общинной

² 1 См. подр. Батенин С.С. Человек в его истории. Ленинград, изд-во ЛГУ, 1976.

функциясын сезініп қана дамымаған күйде қала береді. Құрылымы жағынан бөлінбеген ортақтықта да сондай синкретті сана басшылыққа алынады. Осылайша, индивидтің санасы мен әрекеті алғашқы тобырға сіңісіп кетеді. Ол ойы, әрекетімен сол белгіленген шектен өздігінен шыға алмайды. Бұл тіпті ойға қонғысыз нәрсе. Белігілі бір функцияны атқарушылар бір-біріне қарсылық білдіре алмайтындықтан, мысалы, адамның басқа функцияны орындайтын аяғы қолына қатысты қарсылық білдіре алмайтыны сияқты алғашқы тобыр кезеңінде ішкі қайшылықтар туындамайды. Сондықтан бастапқы кезеңдерде алғашқы тобыр ішкі нормативтік реттеуді қажет етпейтін, ажырамаған біртұтас ағза бола отырып, адамзаттың дамуы үшін бірте-бірте материалдық жағдай жасайды.

Адамның табиғатқа бейімделуі, оның өмірінің ерте кезеңдеріне тән, уақыт өте келе ол оның адамға бейімделуіне жол ашты. Еңбек құралдарын жасау, тұрғын үй салу үшін материалдарды пайдалану, тамақ дайындау және жабайы аңдардан қорғау үшін отты қолдану және т.б. адамзат эволюциясындағы орасан зор серпіліс болды және адам санасының айтарлықтай кеңеюін көрсетті және бір мезгілде оның әрі қарай дамуының алғышарты болды. Осының бәрі алғашқы қауымдық тобырдың

жизни ведущую роль играет коллективное сознание. Индивидуальное сознание остается в неразвитой форме, простираясь лишь до осознания функции в коллективе. Структурно не расчлененная (синкретическая) общность руководствуется таким же синкретическим сознанием. Индивид, таким образом, своим сознанием и действием сливается с первобытным стадом. Он в своих мыслях и действиях не способен вывести себя за эти пределы. Это немислимо вообще. Следовательно, на стадии первобытного стада не возникают внутренние противоречия, так как носители функций не могут иметь претензии друг к другу, как, например, нога человека не имеет претензии к его руке, выполняющей другие функции. Поэтому на первоначальных этапах первобытное стадо, являясь целостным нерасчлененным организмом, не нуждающимся во внутренней нормативной регуляции, создает постепенно материальные условия для прогресса человечества.

Приспособление человека к природе, характерное для ранних стадий его жизни, со временем уступает место уже ее приспособлению к человеку. Создание орудий труда, использование материалов для строительства жилища, применение огня для приготовления пищи и защиты от диких зверей и многое другое были гигантским скачком в эволюции человечества, и свидетельствовало о существенном расширении человеческого сознания и, одновременно, было предпосылкой его дальнейшего

қоғамдық өмірдің рулық ұйымына айналуы кезеңінде болды.

Алғашында полигамды, содан кейін моногамды отбасының пайда болуы арқасында қандық туыстыққа негізделген адам қоғамының жаңа түрі – рулық қауым пайда болады. Ол тобырлық өмір салтынан пайда болған алғашқы қауымдағы көптеген қасиеттерді бойына сақтайды. Содан кейін эволюция процесінде жетекшімен және ақсақалдармен басшылық ететін құрылымдық рулық қауымға айнала бастады. Бірақ оның рулық өмірдің сатысынан ең басты айырмашылығы – рудың ыдырау уақытына қарай оның әрбір мүшесі жеке санаға ие болу деңгейіне жетеді, ол алдымен санада өзін бірлескен тобырлық санадан және тобырлық іс-әрекеттерден бөліп көрсетуге мүмкіндік береді. Бұл өзін толық индивид ретінде саналы түрде өзін-өзі табу актісі – ой бостандығының алғашқы сатысы. Ол әрі қарай әрекеттегі бостандыққа ауысады. Ой бостандығы, ішкі бостандық шексіз. Оның маңыздылығы – санадағы еркіндікті шынайы еркіндікке айналдыруда. Себебі адам баласы үшін ең басты еркіндік – өзінің табиғи болмысын таныту (өзін-өзі өзгерту және дамыту), қоршаған орта мен әлеуметтік қоғамды тану, гуманитарлық және техникалық дамушылыққа атсалысу. Еркіндігі жоқ адам қоғамдық өмірден шет қалып, оған сөзімен де, ісімен де ықпал ете алмайды.

развития. Все это происходило в период трансформации первобытного стада в родовую организацию общественной жизни.

Благодаря появлению вначале полигамной, а затем моногамной семьи возникает новая форма человеческой общности, основанной на кровном родстве – родовая община. Она, возникающая из недр стадного образа жизни первобытного человека, сохраняет многие черты, характерные для этой общности. Затем уже в процессе эволюции стала превращаться в структурную родовую общину во главе с вожаком и старейшинами, горизонтально стратифицированными поколениями, статусный уровень которых предполагал их различную роль в жизни рода. Но самым главным отличием родовой жизни от стадной является то, что член рода ко времени его распада достигает такого уровня индивидуального сознания, который позволял ему вначале в сознании выделить себя из слитного стадного сознания и стадной деятельности. Этот акт мысленного обретения себя в качестве самостоятельного индивида есть первоначальное ощущение свободы в мыслях. Оно в дальнейшем неизбежно трансформируется в стремление к свободе в действиях. Свобода в мыслях, то есть внутренняя свобода, всегда безгранична.³ Ее значимость состоит в том, что способствует превращению мыслимой свободы в реальную свободу действий. Ведь главная ценность свобо-

3 См. подр.: Диалектика свободы как творчества. – Алма-Ата: Наука, 1989

Өшіп бара жатса да, туыстық сана бірлігін сақтаған және әулет мүшелері арасында жаңадан индивидуализация басталған ұжымдық өндіріс деңгейінің төмендеуі салдарынан ішкі қарым-қатынас әлсірегендіктен, әулет мүшелерінің әрқайсысы шынайы еркіндікке ұмтылады. Мұның барлығына күнделікті тұрмыстағы басы артық заттардың жиналуы, шекаралас көрші аймақтарды жаулап алу, оларға иелік ету және мүлікті жұмсау әулет мүшелерінің ұжымдық мүмкіндіктерінің шегінен асқандығы ықпал етті. Оған қоса олардың санының артуы әулеттің құрылысын, ондағы қоғамдық қатынастарды күрделендіріп, әулет мүшелерінің арасындағы арасындағы қашықтықтан және вербальды (ым-ишара) қарым-қатынас арадағы байланыстың сақталмауына алып келді. Осындай қарым-қатынастың салдарынан адамдар қарым-қатынас күрделенсе де, бұл бірте-бірте шынайы қарым-қатынас пен еркіндікке жол ашты.

Шын мәнінде жеке тұлға үшін оның табиғи, сыртқы еркіндігінде шек болады. Бұл түсінікті мына бір қанатты сөз арқылы жеткізейік: «Жұдырықты жұмсау еркіндігі басқа

ды состоит в том, что человек получает возможность творить собственную природу (изменять и развивать самого себя), окружающую природную и социальную среду, участвовать в гуманитарном и техническом прогрессе. Тотально не свободный человек исключается из общественной жизни, не имея возможности ни словом, ни делом, повлиять на нее.

В родовой общине в силу слабой дифференциации внутренних отношений, относительно низкого уровня коллективного производства, угасающей, но в тоже время сохраняющейся слитности родового сознания и только начинающейся индивидуализации членов рода, их стремление к свободе проявлялось в нарастающей активности. Этому способствовало также накопление избыточного продукта, завоевание территории соседних родов, владение и распоряжение которыми уже выходило за пределы непосредственно коллективных возможностей членов рода. К тому же увеличение их численности усложняло структуру рода, общественных отношений в нем и делало невозможным непосредственный визуальный и вербальный (словесный) контакт между членами рода. Вследствие этого затруднялось взаимодействие между ним, что одновременно способствовало их освобождению от этих отношений, открывало дорогу к свободе.

Для индивида поле его реальной, внешней свободы не беспредельно. По одному афористическому выражению «свобода махать кулаками

біреудің мұрнының ұшына жеткенде жоқ болады». Адам көзқарасы құбылмалы, тіпті әлеуметтік тұрғыдан да, сол себепті қаншалықты еркіндікке ұмтылып, өз қызығушылығына қарай еңбек етсең де, барлық нәрсенің белгіленген шектеуі болады. Және барлығымыз сол заңдылыққа бағынамыз. Мәселен, адам қоғамдық ортадан бөлек, жабайы, ешкім бақылауда ұстамайтын жерде оқшау өмір сүрсе, шексіз әрі шетсіз еркіндіктің ол үшін мәні қалмайды. Ол әрі еркін, әрі барлығына тәуелді күй кешеді. Еркіндік өмір сүруге кедергі келтіретін нәрседен және сол күйді бастан кешіріп өмір сүруден арылу дегенді білдіреді. Адам социумда ғана еркін немесе тәуелді бола алады. Хронологиялық тұрғыдан алып қарағанда, еркіндіктің алғашқы белгілері ежелгі дәуірлерден-ақ көрініс береді. Оның барлығы еркіндікке деген қызығушылық пен құлшыныстың нәтижесі.

Бұл кезеңде индивидуалды санадың тар көкжиегі жеке бас бостандығы мен адамның өзіне ғана емес, бүтін бір әулетке де кесірін тигізетін бассыздықтың шекарасын ажырата алатын күйде емес еді. Сондықтан қоғамдық ортадан бөлек әрбір әулеттің өзіндік заңдылықтары, орындауға тиісті, болмаса қажеті жоқ ережелері болады. Сол әулеттің мүшесі ретінде сол заңдылықтарға мойынсұнады. Жалпы алғанда, бұл қағидалардың

кончается у кончика чужого носа». Человек, вплетенный в систему отношений в обществе, в том числе родовом, вынужден соразмерять свое стремление к свободе с интересами, как минимум, ближайшего окружения, представить границы поля разумной свободы, очертания разумного поля свободы. Это сугубо человеческая, социальная проблема. Если представить, что индивид проживает свою жизнь вне человеческого общества, в тотальной и неконтролируемой никем изоляции, то его бесконечная и беспредельная свобода теряет для него всякий смысл. Он свободен и, одновременно, не свободен. Свобода предполагает освобождение от чего-то мешающего жизни и пребывание в этом состоянии. Свобода или несвобода человека возможна только в социуме. В хронологическом плане они возникают на той стадии родового общества, когда в нем были преодолены остатки синкретизма, доставшиеся от первобытного стада, и начался процесс индивидуализации члена рода, сопровождавшийся стремлением к свободе.

На этой стадии узкий горизонт индивидуального сознания был далек от понимания черты, отделяющей индивидуальную свободу от произвола, способного нанести вред не только самому человеку, но и роду, членом которого он являлся. Поэтому в роде утверждаются правила, ограничивающие эту свободу во имя сохранения родовой общины. Они, являясь результатом эмпирического опыта, регулировали отношения между чле-

барлығы адамдар арасындағы қарым-қатынас пен мінез ерекшелігін таныту жолында қызмет етеді.

Көпшілікке ортақ, барлығы бағынатын және оны қатаң түрде бұлжытпай орындайтын заңдылықтар әрбір әулетте болады. Егер де ол бұзылған жағдайда ол үшін қатаң жаза орындалады. Кейбір әулеттер сол қателескен адамды өз ортасынан алшақтатады. Сондықтан осындай нормативке қарсы ережелердің әсерінен адамдар жеке басына тиесілі еркіндікке ұмтыла бастады. Мысалы, неке қатынастарындағы еркіндік өз руының адамымен отбасылық (ерлі-зайыпты) жақын қарым-қатынасқа түспеумен шектелді (экзогамды неке). Не болмаса өзіне тиесілі жеке мүлік, дүниенді өз балаларын мен жақындарыңа беру еркіндігі де өзінен кейінгі мұраға үлкен және кіші балаларының біреуінің ғана ие болу құқығымен шектелді. Еркіндікті шектеудің тағы бір ерекшелігі сол шектеулерді орнататындар әулеттің абыройына және күшпен мәжбүрлеуіне бағынады. Қажет болған жағдайда психикалық және физикалық жаза қолданып оларды ережелерді орындауға мәжбүрлеу моральдық және діни нормаларға дейін туындаған әлеуметтік реттеудің бұл түрінің ерекшелігі болып келеді.⁴

Жеке тұлға еркіндігінің саласының әртүрлілігі соншалық, бір ғана ортақ ережеге сүйеніп, барлығын жокқа шығарып, болмаса барлығына бірден шектеу қоюға болмайды. Сондықтан еркіндікті шектеу әлеу-

нами рода посредством придания им общеобязательного нормативного характера.

Общеобязательность достигалась многократным и повсеместным соблюдением этих правил, а также угрозой применения и фактического применения наказания за их нарушение, включающего такой его суровый вид, как изгнание из рода. При этом нормативному регулированию подвергалась не вообще свобода, а реальная свобода индивида, проявляющаяся в разных сферах его жизнедеятельности. Например, свобода в брачных отношениях ограничивалась запретом на вступление в брак с членами своего рода (экзогамные браки). Или же свобода передачи своего имущества в наследство ограничивалось правилом, согласно которому наследником мог выступать старший или младший из детей. Еще одной особенностью ограничения свободы является то, что правила, устанавливающие эти ограничения, опираются на авторитет рода и его принудительную силу. Принуждения к их соблюдению с применением в необходимых случаях психического воздействия и физического наказания является еще одной отличительной чертой этого вида социального регулирования, возникшего до моральных и религиозных норм.⁴

Предметная сфера индивидуальной свободы так разнообразна, что невозможно одним общим правилом ограничить все реально существующие

⁴ Подробно об этом речь пойдет в разделе 5.2 данной работы.

меттік-қолданбалы және қоғамның дамуының алғышарты болып табылатын пайдалы тәртіп актілерін модельдеу арқылы іске асады. Маркстің коммунистік қоғамда «әрбір адамның еркін дамуы барлық адамның еркін дамуына пара-пар»¹¹ деген көзқарасына сәйкес еркіндіктің әлеуметтік еркіндікті шектеу алғашқы қауымдық қоғамнан бастап заманауи қоғамға дейінгі адамзаттың өмір сүруінің алғышарты болып табылады. Индивидтің жағында шектелген еркіндік қоғамның жағында қажеттілік ретінде алға шығады.

Қазіргі саяси ортада міндетті түрде қауіпсіздікті сақтайтын, еркіндіктің өзіне сай мөлшерін қадағалайтын деспоттық және авторитарлық режимдер орындалады. Мұның екінші бір қыры бар: еркіндіктің шексіздігі адам құқығының абсолютизациясына алып келеді, ал еркіндіктің ойға қонымды шектелуі индивидуалдық тұрғыда даму үшін де, қоғамдық даму үшін де игі ықпал етеді (мәселен, бір жынысты қарым-қатынасқа деген шектеу, әдеби образдарда зорлық-зомбылық, ұрып-соғу көріністеріне шектеу кою және т.б.).

Жекелей және жалпы адам басына қатысты орындалуға тиісті ережелердің әрқайсысының өзіндік қиындығы бар іс, оның шешімін адамдардың өмір сүру жағдайы мен қоғамдық және индивидуалды сана-

шы сферасын еркіндік және соған қатысты еркіндік актілеріне шектеу қою арқылы жүзеге асырылады. Осылайша, еркіндіктің шектелуі қоғамның дамуына қажеттілік ретінде алға шығады. Осылайша, еркіндіктің шектелуі қоғамның дамуына қажеттілік ретінде алға шығады. Осылайша, еркіндіктің шектелуі қоғамның дамуына қажеттілік ретінде алға шығады.

В реальной политической жизни всегда есть опасность чрезмерного увлечения этой необходимостью и чрезмерного ограничения свободы, чем грешат деспотические и авторитарные режимы. Есть и другая крайность, когда безграничное расширение границ свободы приводит к абсолютизации прав человека, в то время как разумное ограничение свободы было бы благом, как для индивидуального, так и общественного развития (например, запрет на однополые браки, на демонстрацию, в том числе художественных образах, сцен насилия и жестокости и др.).

Оптимальное соотношение ограниченной индивидуальной свободы и общественной необходимости весьма сложная задача, решение которой возможно при условии уче-

ның даму деңгейін ескеру арқылы ғана табуға болады. Бұл өте маңызды, себебі Соңғылары қарапайым дүниені қабылдаудан бастап шынайы болмысты теориялық тұрғыдан игеру деңгейіне дейін және бір мезетте қоғамның жекелеген фрагменттерінің құлдырауы адам болжай алмайтын өзгерістерге итермелейді.

Әрбір тарихи кезеңдегі мұндай қайшылықтар қоғамның үзілістерімен шешіліп оң нәтиже көрсетіп отырған. Бұл ретте ол үнемі бұл мәселенің белгілі бір индивидтердің (ұжымдардың) еркіндігін шектеу және басқаларын қажетті қоғамдық әрекеттерді орындауға мәжбүрлеу әдісіне жүгініп отырған. Индивидуалды еркіндікті нормаға түсіру мен қоғамдық қажеттілікті қамтамасыз ету міндетін негіз еткен құқықтық реттеудің мәні осында жатыр. Бұл міндеттің шешімі мемлекет пайда болғанға дейінгі кезеңнің өзінде де ізделіп келген болатын және әлі күнге дейін мемлекеттің пайда болып, дамуы кезеңінде де шешімі табылмай келеді. Мемлекет бекіткен заң түріндегі заманауи құқық нормаларының негізі қоғамның дамуының мемлекет пайда болғанға дейінгі кезеңіндегі ерекшеленбейді және әлі күнге дейін қызмет етіп келеді. Мысалы, корпоративтік құқық нормалары.

Шектелген еркіндікті өзі іске асыратын социум қорғайды және ұстанады. Тарихи тұрғыдан алғанда ол әулет, кейіннен қоғамның өкілі ретінде мемлекет, одан кейін позитивті құқықпен бірге заңға дейінгі құқық

та условий жизни людей и уровня развития общественного и индивидуального сознания. Это тем более важно, что последние подвержены труднопредсказемым изменениям, начиная от примитивного мировосприятия до уровня теоретического освоения действительности, и одновременно моральной деградации отдельных фрагментов общества.

На разных этапах развития человечество решало этот вопрос с переменным успехом. При этом оно всегда прибегало к такому способу регулирования этой проблемы как ограничение свободы одних индивидов (коллективов) и принуждения других к общественно необходимому поступкам. В этом суть правового регулирования, основанием которого является задача нормирования индивидуальной свободы и обеспечения общественной необходимости. Эта задача начинала решаться еще в догосударственную эпоху в недрах родового строя и продолжает решаться в период возникновения и развития государства. Современные нормы права в форме закона, установленные государством, по своим основаниям не отличаются от тех, которые были установлены в догосударственный период развития общества, и продолжают действовать и по ныне. Например, нормы корпоративного права.

Ограниченная свобода защищается и поддерживается тем социумом, в рамках которого она реализуется. Им исторически был род, а впоследствии государство, как представитель общества, организация, в рамках кото-

бірге іске асатын ұйым болды. Арнайы мәжбүрлеу тәсілдерінің көмегімен әулеттік, мемлекеттік, қоғамдық қажеттілік қамтамасыз етіледі.

Осылайша, ауызша және жазбаша түрде қайталанатын еркіндікті шектеу және қоғамдық қажеттілікті қамтамасыз ету жағдайларының шексіз моделін орнататын ережелер құқық тәрізді қоғамдық өмірді нормативті реттеу феноменінің шынайы көрініс табуының бірден бір үлгісі болып табылады.

рой наряду с позитивным действует и дозаконное право. Аналогичным образом, посредством специфических средств принуждения обеспечивается родовая, государственная общественная необходимость.

Таким образом, правила, которые в устной или письменной форме устанавливают модели бесконечного числа повторяющихся случаев ограничения свободы и обеспечения общинной (общественной) необходимости, являются единичными случаями реального проявления такого феномена нормативной регуляции общественной жизни, как право.

Литература

1. Алимжан К. Общие принципы права в современной юридической практике Республики Казахстан и проблемы правового меморандума // Правовая реформа в Казахстане. 2003, № 3 (21), с. 32-36
2. Батенин С.С. Человек в его истории. Ленинград, Изд-во ЛГУ, 1976.-296 с.
3. Бекбаев Е.З. Проблемы начала в правопонимании. – М.: Инфра-М., 2015.-94 с.
4. Динамика свободы как творчества.- Алма-Ата: Наука, 1989.-232 с.:
5. Диденко Н.Г., Селиванов В.И. Право и свобода// Правоведение, 2001, №3, с.4-27
6. Мальцев Г.В. Понимание права. Подходы и проблемы. М.: Прометей, – 419с.
7. Мальцев Г.В. Происхождение и ранние формы права и государства.- В кн.:Проблемы общей теории права и государства. – Учебное пособие для вузов / Под общей редакцией академика РАН, д.ю.н., проф. В.С. Нерсисянца.-М.: Норма, 2004.-с. 25-135
8. Основания уголовно-правового запрета (криминализация и декриминализация) – М.: Мзд-во «Наука», 1982.-303
9. Право.-В кн.:Большой юридический энциклопедический словарь. – М.: Книжный мир, 2005. С. 464.
- Садевар П. Введение в право. – М.: Изд. Группа «Интрагэк-Р», 1994. –324 с.
10. Фролов И.Т. Перспективы человека: Опыт комической постановки проблемы, дискуссии, обобщения. – 2-е изд., перераб. И доп.- М.: Политиздат, 1983. – 350с.

5.2. Заңның шекаралары

Қоғамдық қатынастарды және оларды іске асыратын мінез-құлықты нормативтік реттеу – адамзаттың тамаша әлеуметтік тәжірибесі. Ол қоғамның ыдырауының алдын алды, әсіресе адамдардың жеке басының бостандығына деген ұмтылысы өсіп отырған жағдайда оның бірігуін күшейтті. Мұнда хронологиялық тұрғыдан бірінші орынға әдет-ғұрып секілді әлеуметтік нормативтік реттегіш шығарылады. Әдет-ғұрып өз алдына тарихи қалыптасқан мінез-құлық стандарттарын білдіреді. Оның үстіне әдет-ғұрыптың «идеялық қаруы», яғни формуласы әрқашан мінез-құлық қағидасы – нақты жағдайдағы іс-әрекеттің толық ұйғарымы» болады.¹

Бастапқыда кез келген әдет-ғұрыптың негізі жеке және қоғамдық мәнге ие болса да, ұрпақтан ұрпаққа жеткен кезде қайталанып отыратын болғандықтан, оның мәні уақыт өте келе адам санасынан сырғып, көмескіленіп немесе мүлдем жоғалады. Мысалы, қазіргі кезде көптеген халықтарда кездесетін қонақжайлылық салты қоғамдық тамақтану орындары мен түнеп шығатын орындардың болмауына байланысты жолаушыға көмек көрсету мақсатында туғаны қазір ешкімнің де ойына кіріп шықпайтын болар.

Әдет-ғұрып дегеніміз алдыңғы ұрпақтың тәжірибелерін кейінгілерге жеткізуші ерекше тасымалдаушылар екеніне әрі осы тұрғыда біріктіруші және реттеуші мәнге ие екеніне кара-

5.2. Границы закона.

Нормативное регулирование общественных отношений и реализующего их поведения – это великий социальный опыт человечества. Он предотвратил распад общества, усилил его интеграцию, особенно в условиях нарастающего стремления людей к индивидуальной свободе. Здесь хронологически на первый план выдвигается такой социальный нормативный регулятор как обычай. Обычай представляет собой исторически сложившиеся стандарты поведения. При этом «идейным содержанием, т.е. формулой обычая всегда бывает правило поведения – детальное предписание поступка в конкретной ситуации».¹

Хотя изначально любой обычай имеет обоснованный индивидуальный и общественный смысл, по мере многократного повторения из поколения в поколение его рациональное основание со временем ускользает из поля сознания или вообще утрачивается. Например, в современном мире мало кто задумывается, что обычай гостеприимства у многих народов сложился из необходимости оказать помощь путнику во времена, когда не было общественных мест питания и ночлега.

Несмотря на то, что обычай есть своеобразные трансформаторы опы-

¹ Суханов И.В. Обычай, традиции и преемственность поколений. М. Политиздат, 1976, с. 11

мастан, олар күнделікті өмірде тарихи қайталанып отыратын және қоғамда мойындалған әдеттегі іс-әрекет актілері ретінде қабылданады. Оларды сақтау аса бір терең ынталандыру процестерін талап етпейді, көпшілік әлеуметтің көңіліне орныққан әдет-ғұрып талаптары баршаға ортақ деген дағдыға негізделеді. Салт-ғұрып адамды алғашқы қауымдық құрылыстан бөлінбеген кездегі туыстық тіршілік ету тәсіліне қайта алып келетін секілді. Демек, әдет-ғұрыпқа мойынсұнған адам еркіндікке ұмтылмайды. Сондықтан еркіндікті шектеуге қоғамдық қажеттілік те туындамайды. Мұндай жағдай қандай да бір әдет-ғұрып өзінің көнелігіне қарай әлеуметтік мінез-құлықтың қалыптасқан жаңа модельдеріне қайшы келмейінше жалғаса береді. Бұл қайшылықтар ескірген салт-дәстүрлерді кейінге ығыстырып шығарады, тіпті оны жоюға дейін апарады. Сонымен бірге мемлекет маңызын жоймаған әдет-ғұрыптарды жаңа жағдайларда құқық дәрежесіне көтеріп, соның аркасында әдет-ғұрып құқығы немесе құқықтық әдет-ғұрып деп атайтын кері процесс жүруі мүмкін. Бұл түрлі халықтарда мемлекеттің пайда болуының ерте кезеңдеріне тән болды. Қоғамды басқаруда мемлекеттің рөлінің күшеюіне орай мұндай тәжірибе жойыла бастады, ал қазіргі кезде ол кездеспейді.

та предыдущих поколений последующим, и имеют в этом смысле большое инегративное и регулятивное значение, в повседневной жизни они воспринимаются как исторически повторяющиеся и общественно признанные внешние акты поведения. Их соблюдение не требует глубоких мотивационных процессов, обеспечивается укоренившейся в социуме привычкой всем подчиняться требованиям обычая. Обычай как бы возвращает человека к его родовому способу существования, когда он не выделял себя из первобытной общины. Следовательно, в рамках обычая у человека не возникает стремления к свободе. Поэтому не возникает и общественная необходимость в ограничении свободы. Такая ситуация продолжается до тех пор, пока те или иные обычаи в силу своей архаичности, не приходят в противоречие со складывающимися новыми моделями социального поведения. Эти противоречия оттесняют на второй план устаревшие обычаи, вплоть до их отмены. Одновременно может происходить обратный процесс, когда обычаи, не утратившие свою значимость в новых условиях, возводятся государством в ранг права и именуются в силу этого обычным правом или правовым обычаем. Это было характерно для ранних этапов возникновения государства у разных народов. По мере усиления роли государства в управлении обществом такая практика стала угасать и в современных условиях она не встречается.

Осылайша, белгілі бір әдет-ғұрыпқа тұтастай бағыну, оның билік жүргізуі уақыт өте келе аяқталады. Мұндай жағдай уақытпен бірге дамып немесе өзгеріп отыратын адамдар әдет-ғұрыпты өздерінің еркіндігін шектеу деп қабылдай әрі оның шегінен шыға бастаған кезде орын алады және сонымен бір мезгілде, социумының деңгейінде оны бұзып, бүлдіреді. Қоғамда әдет-ғұрыптарды қорғаудың қоғамдық пікірден басқа пәрменді тетіктері болмағандықтан, әдет-ғұрыптың реттеуші мәні әлсірейді, ол дәстүрлі және консервативті қоғамдарда ғана өзінің зор маңызын сақтайды. Сонымен қатар, әдет-ғұрып пен құқықты реттеу пәні сәйкес келген жағдайда әдет-ғұрыптың құқық нормаларын іске асырудағы рөлі жағымды болады. Осылайша, құқықты өзіндік тану құқық нормаларын белгілеу мағынасында емес, оларды қоғамның мақұлдауы мен қолдауы мағынасында жүзеге асады.

Әдет-ғұрып пен құқық қайшы келген жағдайда олардың арасындағы кереғарлық соңғысының пайдасына шешіледі, өйткені құқық нормаларында психологиялық және физикалық мәжбүрлеу бар. Ал әдет-ғұрып нормалары мәжбүрлеу күші жоқ қоғамдық пікірмен ғана қамтамасыз етілген. Әдет-ғұрыпқа қатысты мұндай ықтиярлы қарым-қатынас олардың пәндік мазмұны әдет-ғұрып аясында жасалатын амал-әрекеттерді қоғам тарапынан бағалаған кезде ешбір мәнінің болмауына байланы-

Тақим образом, безраздельное господство того или иного обычая со временем заканчивается. Такая ситуация складывается тогда, когда развивающиеся или изменяющиеся со временем люди начинают воспринимать обычай в качестве ограничения их свободы и все больше начинают выходить за его рамки, и тем самым одновременно, в масштабе социума, разрушают его. Поскольку в обществе нет действенных механизмов защиты обычаев, кроме общественного мнения, регулятивное значение обычаев ослабляется, сохраняя высокую значимость только лишь в традиционных и консервативных обществах. Вместе с тем, следует отметить, что при совпадении предметов регулирования обычая и права, обычай играет позитивную роль в реализации норм права. Происходит, тем самым, своеобразное признание права, но не в смысле установления норм права, а в смысле их общественного одобрения и поддержки.

При столкновении обычая и права противоречия между ними решаются в пользу последнего, так как нормы права обеспечены психологическим и физическим принуждением. А нормы обычаев обеспечиваются только лишь общественным мнением, не обладающим принудительной силой. Такое либеральное отношение к обычаям сложилось, видимо, потому, что их предметное содержание не имело значения при общественной оценке поступков, совершаемых в рамках обычаев. Главным было воспроизве-

сты қалыптасқан сияқты. Бастысы адамдардың барлығы байқап көретін сыртқы мінез-құлық актілерін шығару болды. Мұндай реттеу тәсілі адамды осындай жағдайлар қайталанған кезде нұсқаларды әр қайталанған сайын қайта таңдауды шешу қажеттігінен босағады.

Мінез-құлықты моральдық тұрғыдан реттеуге келсек, әңгіме басқаша. Құқық жүйесінде еркіндік аясы шектелген қоғамдық қажеттілік ретінде танылатыны, ал әдет-ғұрыпты ұстануда мәжбүрлеусіз тәуелділік болатыны секілді қоғамдық өмірдің тек моральмен реттеліп, моральмен түсіндірілетін арнайы саласы жоқ. «Адамдардың күнделікті өміріндегі әлеуметтік және әлеуметтік-психологиялық жағдайлар (экономика, саясат, ұйымдастыру, тұрмыс, қарым-қатынас) – бұлар сонымен бірге қашан да әділдік пен әділетсіздіктің, ізгілік пен рақымсыздықтың, адалдық пен алдаудың көрінісі. Қоғамдық құбылыстар әлемде болып жатқан іс-әрекеттердің барлығына сезімталдықпен жауап қайтара отырып, оны өз бетінше електен өткізетін моральдық санаға осындай адамгершілік мән-мағына, ерекше құнды өң береді».¹⁹

Сөйтіп, мораль әдет-ғұрыптар, құқықтар, саяси және өзге әлеуметтік нормалар арқылы нормативтік тұрғыдан реттелген қарым-қатынастарды «жақсы – жаман», «қайырымдылық – зұлымдық», «пайдалы – пайдасыз», «орынды – орынсыз» деп дихотомиялық шәкіл бойынша бағалай отырып, жіктеледі. Сөйтіп,

дение внешних, обозреваемых всеми, актов поведения. Такой способ регулирования освобождает человека от необходимости решать каждый раз заново проблему выбора варианта в повторяющихся ситуациях.

Иначе обстоит дело при моральной регуляции поведения. У морали нет особой сферы общественной жизни, которая была бы предметом только морального регулирования, как скажем, для права-сфера свободы ограниченной, общественной необходимостью, а для обычая – сфера несвободы без принуждения. «Социальные и социально-психологические обстоятельства повседневной жизни людей (экономика, политика, организация, быт, общение) – это всегда вместе с тем явления справедливости и несправедливости, гуманности и бесчеловечности, честности или обмана. Эими нравственными значениями, особой ценностной окраской наделяют общественные явления моральное сознание, чутко отзывающееся на все происходящее в мире и по своему осмысляющее его».¹⁹

Таким образом, мораль наслаивается на отношения, которые уже нормативно урегулированы обычаями, правовыми, политическими и иными социальными нормами, оценивая их по дихотомической шкале: «хорошо-плохо», «добро-зло», «полезно-бесполезно», «разумно-неразумно» и т.д. Тем самым, в зависимо-

мораль әдет-ғұрыпты бағалай отырып, оның әсерін күшейте немесе азайта, белгілі бір құқық нормаларын ерікті және бастамашылықпен сақтауға ықпал ете немесе олардың бұзылғанын ақтай алады. Қоғамдық пікірге сүйенетін моральдық көтермелеу мен моральдық жазғыру басқа әлеуметтік нормалар арқылы егжей-тегжейлі реттеуге ұшыраған маңызды қосымша реттегіштер болып табылады. Адам баласы игерген моральдық құндылықтар жеке және ұжымдық мінез-құлықтың, оның ішінде құқықтың қолданылу аясында ынталандырушы зор факторға ие.

Қоғамды біріктіруде әдет-ғұрыптармен, құқықпен, моральмен қатар діннің де атқаратын айрықша рөлі бар. Өтіп жатқан табиғи және қоғамдық оқиғаларды діншілдік, құдайдың қалауымен болған себепті шарттастық, алдын ала маңдайға жазылатын жазмыш тұрғысынан діннің бағалауы әлеуметтік еркіндікке деген ұмтылысты азайтады. Жаратушының талассыз беделінің алдында мойынсұну үрдісі күшейеді, бұл әсіресе, белгілі бір діни ағымды ынта-шынтасымен жақтаушылардан айрықша байқалады. Бірақ сонымен бірге тіпті аса діншіл емес қоғамдарда да кейде діни идеологияның тақуалық пен күнәһарлық, киелілік пен кәделік, тылсым мен жаратылыстан тыс күш санаттарындағы ақиқаттың фрагменттерін бағалауда жаппай болмаса да, қызықтырып, еліктіру жағдайлары кездеседі. Мұндай баға

сти от оценки, мораль может усилить или ослабить действие обычаев, способствовать добровольному и инициативному соблюдению тех или иных норм права, или оправдывать их нарушение. Моральное поощрение и моральное порицание, опирающиеся на общественное мнение, являются важными дополнительными регуляторами общественных отношений, уже подвергнутых детальной регламентации другими социальными нормами. Увоенные человеком моральные ценности обладают большим мотивирующим фактором индивидуального и коллективного поведения в том числе в сфере действия права.

Значительную роль в интеграции общества, наряду с обычаями, правом, моралью, играет религия. Насаждаемая ею оценка происходящих природных и общественных событий с точки зрения их богоугодности, причинной обусловленности божьей волей, преопределенностью заранее заданной судьбы, снижает стремление к социальной свободе. Усиливается тенденция к смирению перед непререкаемым авторитетом всевышнего, что особенно ярко проявляется у фанатичных адептов того или иного религиозного течения. Но вместе с тем даже в слабoreлигиозных обществах встречаются порой, хотя и немассовые, случаи соблазна оценить фрагменты действительности в категориях религиозной идеологии праведности и греховности, святости и сакральности, мистики и сверхъестественности. Такая оценка моти-

тіршілік қарекетінің түрлі салаларындағы адамның мінез-құлқын мейлінше жағымсыз, қоғамға қауіпті қылықтардан бастап аса жоғары гуманитарлық мақсаттарға құрылған іс-әрекеттерге дейін кең диапазонда ынталандырады. Сондықтан діни талаптар мен нормаларды архаикалық, қазіргі кезде қолданылмайтын нормалар қатарына жатқызуға біржақты болмайды. Бір конфессиялы қоғамда өзін сенімді, иманға ұйытушы етіп көрсететін діннің біріктіруші рөлі бүлдіргіш күштер діни факторды шеберлікпен пайдалана білетін көп конфессиялы қоғамда мүлдем қарама-қарсы рөлге енуі мүмкін екенін білу және есте ұстаған жөн.

Сөйтіп, әдет-ғұрып, құқық, мораль, дін белгілі бір бірлі-жарым мінез-құлыққа бір мезгілде, бірақ әр түрлі тәсілдер арқылы реттеуші әсерін тигізуі мүмкін. Сондықтан заңды мінез-құлық сонымен қатар әрі моральдық, әрі діни, әрі әдет-ғұрыпты іске асырушы болуы мүмкін, оның үстіне бұған мемлекет рұқсат берген болса. Осы мінез-құлықты сырттай реттегіштердің бірлескен іс-қимылы күрделі психологиялық ынталандыру процесінде іске асырылады, бұл кезде адам қойылатын талаптардың аркасында немесе ол талаптарға қарамастан, мінез-құлық нұсқасын саналы түрде таңдайды. Мұнда әдет-ғұрыптар мен дін бірінші жағдайда - адамды өзінің іс-әрекеті аясында еркі жоқ, ұжымға немесе өзге социумға толық тәуелді және екінші жағдайда - жаратқанның еркінде деп қарастырады.

вирует поведение человека в разных сферах жизнедеятельности и в широком диапазоне, начиная с крайне негативных, общественно-опасных поступков, завершая поступками с высочайшими гуманитарными целями. Поэтому религиозные требования и нормы нельзя однозначно относить к разряду архаических, не находящихся места в современном мире. Следует знать и помнить, что интегративная роль религии, убедительно проявляющая себя в моноконфессиональном обществе, может превратиться в свою противоположность в поликонфессиональном обществе, в котором деструктивные силы умело используют религиозный фактор.

Таким образом, обычаи, право, мораль, религия могут оказывать одновременное регулятивное воздействие на одно и то же единичное поведение, но разными способами. Поэтому правомерное поведение, в то же самое время может быть и моральным, и религиозным, и реализующим обычай, тем более, если он санкционирован государством. Совокупное действие этих внешних регуляторов поведения реализуется в сложном психологическом процессе мотивации, когда человек осуществляет сознательный выбор варианта поведения, благодаря или вопреки их требованиям. При этом обычаи и религия рассматривают человека в сфере их действия несвободным, полностью подчиненным коллективу или иному социуму в первом случае и воле всевышнего – во втором.

Құқық пен мораль қоғамдық қажеттіліктің жеке еркіндігін шектеуді талап етеді. Мұнда моральдық реттеу шекаралары қоғамдық қажеттілікпен байланысты және психологиялық және физикалық мәжбүрлеу арқылы дүркін-дүркін қайталанп отыратын еркіндікті шектеудің бірлі-жарым актілері ғана қамтылатын құқықтық реттеу шекараларынан әлдеқайда кең. Мәжбүрлеудің соңғы түрі моральға жат. Моральдық жазғыру және сөгу адамның өктем күшті қаншалықты шындап қабылдауына қарай психологиялық мәжбүрлеуге жатады. Бұдан бөлек, мораль үшін бір рет немесе бірнеше дүркін қайталанып отыратын бірлі-жарым еркіндікті шектеу фактісінің маңызы жоқ. Еркіндіктің шексіз көрінісінің жеке-дара бір рет байқалу фактісі құқықтық реттеудің мәніне айнала алмайды, бірақ оған жағымсыз моральдық баға берілуі әбден мүмкін. Құқық үшін, керісінше, шектеу қойылуы тиісеркіндіктің көп дүркін қайталануы мінез-құлықты нормативтік реттеу талаптарының бірі болып табылады.

Адам іс жүзінде осы еркіндікке ие болып, оны сезінген кезде ғана еркіндікті әлеуметтік шектеудің мәні болады. Құқық үшін нақ осы жағдай маңызды. Еркі, бас бостандығы жоқ адамның шектейтін де ештеңесі жоқ. Сондықтан ежелгі Римде құлдар тілі бар құралдар деп танылып, құқық

Право и мораль предполагают ограничение индивидуальной свободы общественной необходимостью. При этом границы морального регулирования намного шире границ правового регулирования, которым охватывается лишь многократно повторяющиеся единичные акты ограничения свободы, обусловленные общественной необходимостью и обеспечиваемые психологическим и физическим принуждением. Последний вид принуждения для морали не характерен. Моральное осуждение и порицание относится к разряду психологического принуждения, императивная сила которого зависит от того насколько серьезно оно воспринимается человеком. Кроме того, для морали не имеет значения факт однократного или многократно повторяющегося единичного случая ограничения свободы. Единичный однократный факт безграничного проявления свободы может не стать предметом правового регулирования, но его негативная моральная оценка вполне возможна. Для права, наоборот, многократность повторения свободы, которую необходимо ограничивать, является одним из условий нормативного регулирования поведения.

Социальное ограничение свободы имеет смысл в том случае, когда человек фактически обладает этой свободой и осознает это. Для права важно именно это обстоятельство. У несвободного человека ограничивать нечего. Поэтому в древнем Риме рабы признавались говорящими ору-

субъектілері ретінде танылған жоқ.

Қоғамдық қатынастардың күрделі шиеленісіндегі адамның еркіндігінің шекараларын құқықтық тұрғыдан анықтау осы қатынастар аясындағыоның еркіндігінің шамасын білдіреді. Жеке бастың еркіндігі, осылайша, индивидтің құқықтық еркіндігіне айналады. Яғни, шектеулі, бірақ сонымен қатар осы құқық субъектісі қатысатын қоғамдық қатынастардың басқа субъектілерінің қол сұғушылығына тәуелсіз кепілді құқық. Өз кезегінде, осы субъектілердің еркіндігі олармен өзара іс-қимыл жасаушы субъектілер үшін қаншалықты қажет болса, соншалықты шектеледі. Заңның сөздік қорында бұл еркіндіктер қызметтің әлеуетті немесе нақты әрекет ететін бастамашысы тарапында субъективті құқық және осы құқықты іске асыруға жәрдемдесуге және кедергі келтірмеуге тиіс адамдар тарапында заңдық міндеттер атауын иеленді.

Қоғамның мемлекетке дейінгі өмір сүру дәуірінде адамдардың нақты бірлі-жарым іске асырылатын және көп дүркін қайталанатын іс-әрекеттеріндегі мұндай өзара қарым-қатынастары қоғамдық тәжірибеде тіркеліп, заң түрін иеленбеген нақты құқыққа айналды¹. Кейіннен, қоғамдық өмірдің күшейіне қарай

1 В дальнейшем для простоты изложения термин «закон» используется в собирательном значении как любой нормативный правовой акт, хотя с точки зрения юридической силы, субъекта правотворчества изакон занимает особое положение.

диями и не признавались субъектами права.

Правовое определение границ свободы человека, находящегося в сложном сплетении общественных отношений, означает меру его свободы в рамках этих отношений. Индивидуальная свобода становится, таким образом, правовой свободой индивида. То есть ограниченной, но одновременно гарантированной правом, свободной от посягательства других субъектов общественных отношений, в которые вовлечен данный субъект права. В свою очередь свобода этих субъектов ограничивается настолько, насколько это необходимо для взаимодействующих с ними субъектов. В юридическом лексиконе эти свободы получили названия субъективного права на стороне потенциально или реально действующего инициатора деятельности и юридической обязанности на стороне тех, кто должен содействовать и не препятствовать реализации этого права.

В эпоху догосударственного существования общества такие взаимоотношения людей, реализующиеся в реальных единичных и многократно повторяющихся поступках людей, фиксировались в общественном опыте и становились фактическим правом, не облеченным в форму закона.² В последующем, по мере этатизации

2 В дальнейшем для простоты изложения термин «закон» используется в собирательном значении как любой нормативный правовой акт, хотя с точки зрения юридической силы, субъекта правотворчества изакон занимает особое положение.

олар мемлекет белгілеген заң нысанына ие бола бастады. Бірақ қоғамға мемлекет белсені араласқан (мемлекет қарауына алған) кезеңде адамның еркіндігін шектеуге қатысты бұрыннан қалыптасқан және алғаш рет пайда болған жаңа ережелер күшінде бола береді. Бұл неше түрлі ар-намыс, іскерлік, кәсіби және корпоративтік этика кодекстерін көрнекі түрде көрсетеді. Сондықтан практикалық тұрғыда осы ережелерге заң нысанын берудің, яғни оларды заңдастырудың мақсаттылығы туралы мәселе қашан да өзекті болып қала береді. Өйткені, Маркстің дәл айтқанындай, заң шығарушы заң шығармайды, ол оны ашып, қалыптастырады. Бұл - оң құқықтың бастапқы проблемасы, заңдардан бастап небір түрлі нұсқаулықтарға дейінгі нормативтік құқықтық актілерді әзірлейтін мемлекеттік органдардың күнделікті қызметі оны шешуді көздейді. Бұл қызмет сонымен қатар қоғамды әрі қарай күшейтуге, мемлекеттендіруге бағытталған, өйткені заң жұмыс істейтін жерде мемлекет осы заңдардың кепілі ретінде анық және көзге көрінбей қатысып отырады. Соған сәйкес, құқықтық реттеу шекараларын анықтай отырып, қоғам сонымен бірге қоғамдық өмірді шамадан тыс мемлекеттендіру мәселесін шешеді. Сондықтан заң нысанындағы құқықтың күшінің шекараларын анықтаған кезде кейбір өмірлік жағдайларға назар аудару қажет, оларды ескермеген жағдайда құқықтық реттеудің өзінің ешбір мәні болмайды. Сонымен, мысалы,

общественной жизни они стали обретать форму закона, установленно-го государством. Но в период этатизированного (огосударственного) общества продолжают действовать сложившиеся ранее и зарождающиеся впервые новые правила по ограничению свободы человека. Это наглядно демонстрируют всевозможные кодексы чести, деловой, профессиональной и корпоративной этики. Поэтому всегда актуальным в практическом отношении остается вопрос о целесообразности придания этим правилам формы закона, то есть об их узаконении. Ведь, по меткому выражению Маркса, законодатель не создает законов, он их открывает и формирует. Это исходная проблема позитивного права, на решение которой нацелена повседневная деятельность государственных органов, создающих нормативные правовые акты от законов до всевозможных инструкций. Эта деятельность одновременно направлена на дальнейшую этатизацию общества, поскольку там, где действуют законы, там явно и незримо присутствует государство в качестве гаранта этих законов. Следовательно, определяя границы правового регулирования, общество тем самым одновременно решает проблему чрезмерной этатизации общественной жизни. Поэтому при определении границ действия права в форме закона следует иметь в виду те жизненные обстоятельства, без учета которых становится бессмысленным само правовое регулирование. Так, например, законы

заңдар сана мен ерік-жігер берілген ерікті адамдарға бағытталуы тиіс. Олар нақты қалыптасқан немесе қалыптасатын экономикалық қатынастарға сәйкес келуі және олардың дамуына кедергі келтіретін қарама-қайшылықтарды жоюы тиіс. Заңдар өз талаптарын басымдыққа не моральдың құндылықтарымен мөлшерлегені жөн. Бір жынысты некелерді құқықтық тұрғыдан реттеу әрекеттері қатты қарсылыққа тап болатыны кездейсоқтық емес. Құқықтың күшіне діни фактордың біржақты әсерін де назардан тыс қалдырмау қажет. Христиан діні «не ексең, соны орасың², сыйға-сый, сыраға - бал»³ қағидатын уағыздай отырып, мемлекеттің заңдарын сақтауды мақұлдайды. Бірақ олардың және құдай заңдарының арасында қайшылықтар болған жағдайда, артықшылықты соңғыларына беруге шақырады. Заңның тақырыптық шекаралары қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық, мәдени-тұрмыстық және басқа қарым-қатынастар аясында жатады.

Мұнда заңдар қанша қайталанып келсе, сол шамада әрекет ететін болады, яғни бірнеше рет қалпына келтірілген қайшылықтар мінез-құлықты әлеуметтік реттеудің өзге нормаларымен шешіле алмайды.

Бұдан бөлек, заңның шекаралары қолданылатын аумақпен, ол есептелген кезеңмен, құқық субъектісі немесе міндеттердің иесі болып табылатын және бола алатын адамдар

2 *Кесарь-греческая форма латинского слова « цезарь»

3 Священное писание, 2008, с.1259, 1338

должны быть адресованы наделенным сознанием и волей свободным людям. Они должны соответствовать реально сложившимся или формирующимся экономическим отношениям и устранять противоречия, препятствующие их развитию. Законом следует соразмерять свои требования с ценностями господствующей морали. Не случайно попытки правового регулирования однополых браков встречают ожесточенное сопротивление. Следует иметь в виду неоднозначное влияние религиозного фактора на действие права. Христианство, проповедуя принцип «кесарю кесарево³, а Божье Богу»⁴, одобряет соблюдение законов государства. Но при противоречии между ними и законами бога, предпочтение призывает отдавать последним. Предметные границы закона лежат в рамках общественно-политических, социально-экономических, культурно-бытовых и других отношений.

Здесь законы могут действовать в той мере, в какой повторяющиеся в них, то есть многократно воспроизводимые противоречия, не могут быть решены иными нормами социальной регуляции поведения.

Кроме того, границы закона определяются территорией, на которой он действует, периодом, на который он рассчитан и кругом лиц. Которые являются и могут стать субъектом

3 *Кесарь-греческая форма латинского слова « цезарь»

4 Священное писание, 2008, с.1259, 1338

тобымен анықталады. Сонымен, құқық шекаралары көптеген басқа критерийлер бойынша анықталады, оларды неғұрлым толық қамту тиімді негізделген заң қабылдауды қамтамасыз етеді.

права или носителем обязанности. Таким образом, границы права определяются по многим другим критериям, наиболее полный охват которого обеспечит принятие рационально обоснованного закона.

Литература

1. Алимжан К.А. Вопросы теории обычного права, 2003. – 320 с.
2. Дробницкий О.Г. Понятие морали. М.: Изд.-во «Наука», 1974. 388 с.
3. Мораль. - В кн.: Философский энциклопедический словарь. – М.: Инфра-М., 2001, с. 275-276
4. Мораль и право. – В кн.: Словарь по этике/Под редакцией А.А. Гусейнова и И.С. Кона. – М.: Политиздат, 1987, с. 447
5. Нурпеисов Е.К. – Пределы правового регулирования – В ст.: Развитие законодательства советского Казахстана и практика борьбы с преступностью. Караганда. 1984, с. 34-45
6. Обычай. В кн.: (Обычаи, традиции и преемственность поколений. М.: Политиздат, 1976. -с. 314-315 (см. пред...))
7. Суханов И.В. Обычаи, традиции и преемственность поколений. М.: Политиздат, 1976. – 2016 с.
8. Религия. – В кн.: Философский энциклопедический словарь. - М.: Инфра-М, 2001, с. 391-392
9. Романов Р.А. Закон, правило, норма, долженствование. // Правоведение, 2001, № 6, с. 13-19
10. Тусупов Е.О. Шарль Луи Монтескье: Характер народа и дух законов // Право и государство, 2001, № 1(20), с. 26-28

6. Қазақстандағы мемлекет

Қазақ мемлекеті әлемдік сахнада Қазақ хандығы ретінде XV ғасырдың ортасында пайда болды. Ол өзінің белгілері бойынша, жалпыға танылған билік, ондағы басым болған үрдістер тұрғысынан мемлекеттіліктің жалпыға бірдей танылған теориялық моделіне толық сай келді. Бұл ретте бастапқыда өзінің мемлекеттік басқарудың нысаны жағынан Қазақ хандығы шектеулі монархия болатын. Ол кейін таратылғаннан кейін XVIII-XIX ғасырлардағы Қазақстанның Ресей империясынан отарлық тәуелділік кезеңінде жоғалтқан мемлекетімізді республика нысанында қайтадан жаңғыртуға тырысушылық әрекеттер болды. Осылайша, XX ғасырдағы бірін бір алмастырған Қазақстан аумағындағы республикалардың (автономды, одақтас, тәуелсіз), мемлекеттік биліктегі көлденең басқару тұрғысынан да, тігінен алғанда да құрылымы мен ұйымдастыру тәсілі бойынша да айтарлықтай айырмашылықтары болды.

Соңғы жүз жыл ішінде Қазақстанда бірі бірімен параллель түрде немесе бірі бірін ауыстыра отырып төрт республика өмір сүрді, ал оның бесіншісі бүгінгі таңдағы жағдайда жетіліп, дамуда. Осы тұрғыдан, оның алдағы алыс келешегі мен таяу болашағы үлкен теориялық та, практикалық та қызығушылық туғызары сөзсіз.

6. Государство в Казахстане.

Казахское государство, возникло на мировой арене в середине XV века в виде Казахского ханства. Оно по своим признакам, организации публичной власти, господствовавшим в нем тенденциям соответствует общепризнанной теоритической модели государства. При этом изначально по форме государственного правления Казахское ханство было ограниченной монархией. После ее ликвидации в период колониальной зависимости Казахстана от Российской империи в XVIII-XIX веках была предпринята попытка возрождения утраченной государственности в форме республики. Сменявшие друг друга в XX веке республики (автономная, союзная, независимая) на территории Казахстана, имели существенные отличия по структуре и способу организации государственной власти как в горизонтальном, так и в вертикальном разрезе.

За последние сто лет в Казахстане параллельно действуя или сменяя друг друга существовали четыре республики, а пятая действует в современных условиях. Вполне объяснимо, что ее будущее в отдаленной и ближайшей перспективе, вызывает большой теоритический и практический интерес.

6.1. Қазақ хандығы шектеулі монархия

6.1. Казахское ханство-ограниченная монархия.

Кез келген халық әлеуметтік-экономикалық дамуының белгілі бір сатысында өзінің саяси даму жолын тарихи таңдау қажеттілігі алдында болады. Көреген билеушілер мен да-нагөй ойшылдар, туған халқына өздері дұрыс деп санаған қандай да бір даму жолын көрсетіп, олардың идеяларын қалың жұртшылық толық қабылдаған жағдайда, өз елін артынан ерте алады. Алайда, ол ойларын жамағаты жоқ көрсе, қабылдасамаса ойлары да ойран болып қалары ақиқат. Бұдан шығатын шынайы қорытынды, тарихи таңдау жолындағы шешуші сөзді тек халық қана айта алады, яғни ол билеуші көрсеткен жаңа бағдармен жүретін болады, ия болмаса оны қаламаған жағдайда, тіпті қолына қару алуға дейін барып, қарсылық көрсетуге шығады. Бұның өзі сайып келгенде тарихтың түпкілікті субъектісі қаншалықты ұлы болса да жеке тұлға емес, ұлағатты халық екендігінің айқын бір дәлелі. Ол тіптен басында еркі жоқ бодан болса да, өзінің тарихи таңдауын аңсай отырып, нағыз тарихты жасайтын халық. Халық өз таңдауын оңтайлы ахуалды күтіп отырып жүзеге асырады ия болмаса осындай жағдайды өзі де тудырады.

Ежелгі заманнан Қазақстан аумағында қоныстанған және қазіргі қазақтардың түпкі атасы болып табылатын ру-тайпалардан тұратын халықтың көп дәуірлік даму жолы XV ғасырдың ортасында заңды түрдегі

Каждый народ на определенной ступени социально-экономического развития оказывается перед необходимостью исторического выбора путей своего политического развития. Дальновидные правители и мудрые мыслители, обосновывая тот или иной путь развития своего народа, могут увлечь его за собой в случае безоговорочного позитивного восприятия их идей. Но они могут потерпеть фиаско в случае их отклонения. Следовательно, решающее слово в историческом выборе остается за народом, который следует за предложенным курсом, либо же отвергает его, оказывая сопротивление, вплоть до вооруженного. Это еще одно свидетельство тому, что подлинным субъектом истории, в конечном счете, является народ, а не отдельная личность, какой бы великой она не была. Историю творит народ, вынашивая свой исторический выбор, даже если он оказывается повседневным. И делает его при наступлении благоприятных условий или же создает эти условия.

Многовековой путь развития народов, населявших территорию Казахстана с древнейших времен и являющихся отдаленными предками современных казахов, сделал закономерный исторический скачок в сере-

тарихи серпіліс жасады. Ол қоғамдық өмірді ру-тайпалық ұйымдастырудан хандық нысандағы мемлекетке ауысты.

Көсемдік түрдегі ру-тайпалық басқару енді мемлекетке орын берді.¹ Қоғамда, елдің аумағында мемлекет деп аталатын ерекше басқарушылық құрылымы пайда болады. Осыған байланысты бір маңызды қағидагты түсініктеме беру қажет.

«Мемлекет», «қоғам», «ел» деген терминдер бірі бірімен тығыз байланысты болғанымен, бірақ мазмұны жағынан дәлме дәл болмайтын әлеуметтік құбылыстар туралы түсініктер.

Ең жалпы алғандағы түсінік бойынша қоғам – адамдардың қауымы, ел – адамдар топтасып өмір сүретін бір аумақ, мемлекет – адамдар арасындағы қарым-қатынастарды реттейтін басқарушылық ұйым. Бір құбылысты екіншісінен ажыратып тұратын осындай мағыналық шекті жоққа шығару, ұғымдарды алмастыруға, оларды дұрыс емес қолдануға, соның ішінде ғылыми әдебиетте қате пайдалануға алып келеді, бұның өзі мүлдем жол беруге болмайтын жайт. Бұған мысалды көптеп келтіруге болар еді. КСРО кезінде мәселен, осы кезеңдегі қоғам мен елді «кеңестік» деп атады, алайда, ол мазмұны социалистік болатын да, кеңестер дегеніміз мемлекет нысаны еді.

Мүмкін осы себептен бірқатар елдерде мемлекеттің елдің өз атауынан

дине XV ғасырға дейін қалыптасқан. Он положил начало к переходу от родоплеменной организации общественной жизни к государственной в форме ханства.

Родоплеменное управление, называемое вожжеством, уступает место государству.¹ В обществе, на территории страны возникает особая управленческая структура, именуемая государством. В связи с этим необходимо одно принципиальное пояснение.

Термины «государство», «общество», «страна», обозначают понятия о тесно связанных, но не совпадающих по содержанию, социальных явлениях.

В самом общем виде общество – это совокупность людей, страна – территория с проживающими на ней людьми, государство – управленческая организация, регулирующая отношения между людьми. Пренебрежение этими тонкими гранями, отделяющими одно явление от другого, приводит к смешению понятий, к их некорректному использованию, в том числе в научной литературе, что абсолютно не допустимо. Примеров тому множество. Общество и страну периода СССР называли, например «советскими», хотя они были социалистическими, а советы были формой государства.

Не случайно поэтому в ряде стран государство именуется иначе, чем страна: «Французская Республика» (государство) и Франция (страна),

¹ Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир. Изд. 3-е, доп. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002.- 604 с.

¹ Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир. Изд. 3-е, доп. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002.- 604 с.

басқаша аталуы орын алды: «Француз (Франция) Республикасы» (мемлекет) және Франция (ел), «Ұлыбритания Біріккен королдігі» (мемлекет) және Англия (ел), «Иран Ислам Республикасы» (мемлекет) және Иран (ел), «Ресей Федерациясы» (мемлекет) және Россия. Қазақстан Республикасы (мемлекет) және Қазақ Елі (ел атауы).

Қазақ хандығы туралы әңгіме қозғай отырып, оның негізгі тақырыптың мәнін айқындап алған қажет, яки - сөз хандық дегенде мемлекет нысаны, түрі туралы болып отыр ма, немесе хан билігіне бағынатын қазақтардың жайлаған жері – қазақ елі (Қазақ елі) туралы ма?

Хандық ең бастапқы түсінігінде - бұл басында хан деп аталатын билеушісі бар ел. Сондықтан хандықты сипаттаған кезде ең алдымен осы ел орналасқан жер, оның табиғи-климаттық жағдайлары, халықтың этникалық құрамы, оның әлеуметтік құрылымы, шаруашылық жүргізу тәсілі мен түрі, діні мен ділі, мәдениеті қандай және т.б. мәселелерге назар аударылады.

Бір жағынан алғанда, этникалық әрі аумақтық тұрғыдан дұрыс болып көрінетін хандықты осылай түсінушілік, дегенмен, басқарушылық құрылымын қамти алмайды. Бұл тәсілді Қазақстанға қатысты қолданатын болсақ, онда осыдан шамамен алғанда 550 жылдан артық уақыт бұрын біртұтас ұлт ретінде қалыптасқан және қазіргі Қазақстанның тарихи аумағында қоныс тепкен қазақтар өз хандығын құрды және оны халқын құрады. Шынтауытқа

«Соединенное Королевство Великобритании» (государство) и Англия (страна), «Исламская Республика Иран» (государство) и Иран (страна), «Российская Федерация» (государство) и Россия. Республика Казахстан (государство) и Қазақ Елі (страна)

Рассуждая о казахском ханстве необходимо обозначить предмет разговора - идет речь о ханстве, как форме государства или о стране казахов (Қазақ елі), на которую распространяется власть хана?

Ханство в привычном понимании - это страна, во главе которой стоит правитель, именуемый ханом. При описании ханства внимание, прежде всего, обращается на то, где расположена эта страна, каковы ее природно – климатические условия, этнический состав населения, ее социальная структура, способ хозяйствования, религия, культура и т.д.

Такое распространённое понимание ханства, верное с этнической и территориальной позиции, не охватывает управленческие структуры. Этот подход применительно к Казахстану позволяет полагать, что казахи, сформировавшиеся как нация около 550 лет тому назад и расселившиеся на исторической территории современного Казахстана составили ханства. На самом же деле в результате консолидации племен возникло казахское общество, занимавшее зна-

келгенде тайпалардың топтаса шоғырлануы нәтижесінде Қазақ Елі деген атпен белгілі болған Ұлы Даланың айтарлықтай жерінде орналасқан Қазақ қоғамы қалыптасты, ол тарихи жазбаша көздерде парсылық сөздік экспансиясы әсерімен Қазақстан деп аталып кетті, яғни бұл Қазақтардың елі дегенді білдіреді.

Ал мемлекеттің өзі халықтың өкілдері өкілеттік етуінен, атап айтқанда, елді қорғауы үшін, қоғамішілік адамдар арасындағы қажет қарым-қатынастарды реттеу үшін қажет хан басқарған басқарушы құрылымына елдің атынан сайланған көрнекті қайраткерлері – билері, сұлтандары, батырларының тұлғаларымен көрінді.

Шектеулі монархия нысанындағы орталықтандырылған Қазақ хандығы қалыптасуы процесінің басталуы XV ғасырдың ортасында қазіргі Қазақстанның орталық және оңтүстік аумағында орналасқан Дешті-Қыпшақтың кең сахара жазира даласында болды. Осы уақытта Дешті-Қыпшақтың ханы Әбілхайырдың саясатына наразылық танытқан Керей мен Жәнібек сұлтандар өзіне сенімді руларды жинап, Жетісуге қарай үдере көшеді. Осы жерде барлық рулар мен тайпалардың бір тудың астына бірігуі басталады.

Ежелгі рулар жалайыр, найман, алшын, қыпшақ және т.б. тайпалар қазіргі Қазақ этносының негізін қалаған оның құраушысы болды. Бұрынырақта басқаша қолданылып, алғашқы мағынасының бірі – кезбе, еркін, бөлінген деген адам туралы немесе биліктен бөлініп шыққан

чительную часть Великой степи, известную как Қазақ Елі и названную в исторических письменных источниках под влиянием персидской словарной экспансии Казахстаном, то есть страной Казахо́в.

А государство было представлено выдвигенцами из народа, его яркими представителями – биями, султанами, батырами составившими управляющую структуру во главе с ханом, необходимую для защиты страны, регулирования отношения между людьми.

Начало процессу формирования централизованного казахского ханства в форме ограниченной монархии было положено на степных просторах Дешт-и-Кипчака, занимавших центральную и южную части территории современного Казахстана, в середине XV века. В это время султаны Керей и Жанибек, недовольные политикой хана Дешт-и-Кипчака Абулхайра, с преданными им племенами, откочевали в Семиречье. Здесь произошла консолидация родов и племен.

Древние роды жалаир, найман, алчин, кипчак, и др. стали компонентами казахского этноса. Нарисательное слово «казак» первоначально обозначавшее – свободный, скиталец, изгнанник или группу кочевников, которые отделялись, выходили из под власти правителя, приобрело

көшпелілер тобын білдірген мәннен «казак» термині этносоаяси мағынаға ие болады. Керей мен Жәнібектің қол астына біріккен түркі тілдес тайпалары Әбілхайыр ханның билігінен босап шыққасын, өзінің төл атауына ие болды және біржолата қазақ деп атала бастады.

Бұл ретте, Ресей орман-даласында өмір сүріп, оның шекара тұстарын мекен еткен ерікті казактар да олардың еркін өмір сүруі салтынан да осындай атауға ие болды деген жорамал бар.

Осылайша бұрын басы бірікпеген түркі тілдес тайпалары бір билік астына топтасқан соң тарихтағы жаңа Қазақ этносы қалыптасуына негіз болды.

Елдің саны жағынан өсуі мен казактардың қоғамы қатынастары күрделенуі жағдайында бұрынғыдай тек қандық, тума-туысқандық тұрғыдан қарым-қатынастарынан тұратын өмір салтын ұстана беру қиындай түседі. Бұның өзі ру басылары мен ел ағалары ақсақалдар кеңесінің басқарушылық күші мен реттеушілік ықпалы бастапқыдан тек сол бір рулы елдің өзіне ғана таралуымен және олардың дәстүрлі тұру ареалын қамтуымен түсіндіріледі. Шындығында да ру сыртынан басқа жерде олардың билігі жүрмейтін еді. Сол себепті де тарыдай шашылған көп санды рулар негізінде ең алдымен тайпалар, кейін біртұтас этнос қалыптасты, соның нәтижесінде тек жекелеген рулар емес тұтас бір халықтың еркі мен қалауын қанағаттандыратындай мүлдем жаңа басқа-

этнополитический смысл. Тюркоязычные племена, объединённые под властью Керей и Жанибека, обрели самоназвание и окончательно стали называться, правда, не без субъективных видоизменений, казаками после их выхода из подчинения хана Абул-Хаира

Кстати сказать, вольные казаки, обитавшие на просторах России, занимая ее окраинные территории, получили свое название, так же соответствующее их свободолюбивому укладу жизни.

Таким образом, разрозненные прежде тюркоязычные племена объединившись стали основой формирования казахского этноса.

В условиях численного роста и усложнения общественных отношений казахов становится невозможным сохранить прежний порядок их жизни, поддерживаемый кровнородственными отношениями. Объясняется это тем, что пределы управленческого и регулятивного воздействия старейшин родов, а также советов старейшин изначально были ориентированы только на членов рода и традиционный ареал их обитания. За пределами рода их власть прекращалась. Поэтому когда на основе многочисленных родов стали формироваться племена, а затем и единый этнос, возникла необходимость в совершенно новой управленческой структуре, способной реализовать волю и ожидания всего народа, а не отдельных родов. И она возникла в виде верховного правителя – хана,

рушылық құрылымына деген қажеттілік туындады. Және де ол жоғары билеуші – хан, атқарушы органдар, өкілетті сұлтандар мен бектер, әділ төрелік етуші сот органдар – дәстүрлі билер соты және хан жанынан құрылған басқа да түрлі кеңес беруші органдары түрінде көрінді.

Олардың барлығы тұтастай алғанда жиынтық түрде де және жеке алғанда да өз функциясын бұрынғыдай, ру-тайпалық ұйымы жағдайында, қандық яки туыстық қағидаты негізінде емес, жалпыға бірдей ашық билік принципі бойынша атқарды, яғни билеушілер тарапынан мәжбүрлеу мен қорғаныс шаралары қай руға жатқанына қарамастан, барлық жұртшылыққа бірдей қолданылды. Бұндай билік ашық түрде халық (жұртшылық) үстінен жария үстемдік құрады, ал рулық қарым-қатынас, қауымдық өмір салты кезіндегі билік тек осы рудың өз ішінде қалады. Сол руға немесе қауымға кіретін ру мүшелері ғана билікті кімге және қалай қолдану қажеттілігін өздері шешеді. Осылайша, хандық деген атауға ие болған тарихи жаңа басқарушылық құрылымы пайда болды.

Қазақ хандығы өзінің даму сағысына қарай, шектеулі монархия түріндегі орнықты иерархиялық құрылымына ие болды. Жыл сайын дәстүрлі түрде халық Құрылтайы (жұртшылық жиылысы) жиналып кеңес құрды, оған сайланған ханмен бірге ұлтқа ортақ келелі мәселелерді шешуі үшін далалық аристократия өкілдері – ру басылары, ел ағалары, сұлтандар келіп қатысты. Ықпалы жоғары,

исполнительных органов, представительных султанами и беками, органов правосудия – суда биев и различных консультативно-совещательных органов при хане.

Все они вместе взятые и каждый из них в отдельности выполняли свои функции не по принципу кровного родства, как это было в условиях родоплеменной организации, а по принципу публичной власти когда принудительные и защитные меры применяются ко всему населению в равной мере, независимо от принадлежности к тому или иному роду. Власть эта возвышается над народом (публикой), в то время как при родовом, общинном образе жизни власть находится внутри этих родов. Сами члены рода или общины решают, как и к кому применить власть. Тем самым была создана исторически новая управленческая структура, получившая название – ханство.

По мере своего развития Казахское ханство приобрело устойчивую иерархизированную структуру в виде ограниченной монархии. Ежегодно собирались Курултай (народные собрания) представителей степной аристократии – старейшин и правителей родов, султанов, для решения совместно с ханом общенациональных задач. Влиятельные родоначальники составляли при хане совет биев – зако-

ауызы дуалы, сөзге шешен ру басылар хан жанындағы билер кеңесін - заң-жарғылық органын құрды. Рулар ішіндегі билер сот және әкімшілік билікті атқарды, олар қоғамдағы «ақ сүйек» қауымын құраған чингизидтер ұрпағы сұлтандарға қарағанда, рулық билік тобы «қара сүйекті» құрады.

Далалық демократия атынан өкілдік жасаған осы билеуші институттары, мемлекеттік биліктің ең жоғары буындарына ене отырып, хан саясатын жүргізуде үлкен роль атқарды. Сонымен бірге олар халықтың мүдделерін ұмытуға жол бермей, ханды шексіз биліктен сақтандырып, оның жалғыз дара билеуін шектеп отырды.

Қазақтардың орталықтандырылған этносаия бірлестігі кезеңіндегі мұрагерлікке негізделген хандық биліктің толық құқығы барлық қазақ ұлыстарының аумағында баршаға міндетті жоғары өкімдерін шығару құқығы, олардың қыс қыстау мен жаз жайлауға көшу жолын анықтау мен жайылымдарды, су көздерін белгілеуі, олардың қарулы қорғанысын ұйымдастыру, жалпыға бірдей орындалуға міндетті нұсқаулар беру, сондай-ақ өлім жазасын кесуі мен адамды ақтап алу, кешірім құқығының болуы. Хан басқа мемлекеттермен келіссөздер жүргізді, соғыс жағдайын жариялады, бітімгерлікке келді және одақтар жасасты. Осындай жарқын мысал ретінде, атап айтқанда, Тәуекел ханның (1586-1598 жж.) бастамасы бойынша Қазақ хандығының Москвамен дербес дипломатиялық қатынастардың орнатылуын айтуға болады. «Ресми түрде

нососветательный орган. Бии в родах осуществляли судебную и административную власть и составляли родовую знать «кара сүйек», в отличие от султанов - потомков чингизидов, составлявших сословие «ак сүйек».

Эти институты степной представительной демократии, входя в высший эшелон государственной власти, играли важную роль в реализации политики хана. Одновременно они ограничивали власть хана от авторитарного своеволия, не позволяя предать забвению интересы народа.

Наследственная ханская власть периода централизованного этнополитического объединения казахов заключалась в верховном праве распоряжения всей территорией казахских улусов, распределении им пастбищ и маршрутов кочевков, водных источников, в организации их вооруженной защиты, в праве издавать общеобязательные повеления, а также казнить и миловать. Хан вел переговоры с другими государствами, объявлял войну и мир заключал союзы. В качестве примера, в частности, можно назвать самостоятельное установление по инициативе Тауекел-хана (1586-1598 гг.) дипломатических отношений Казахского ханства с Москвой. «Официальные русско-казахские отношения начались, по видимому, не позднее 90-х XVI века»².

² Басин В.Я. Россия и казахские ханства в XVI-XVIII веках. Алма-Ата: Наука. 1971. С.78

орыс-қазақ қарым-қатынастары шын мәнісінде, XVI ғасырдың 90-жылдарынан кешіктірілмей басталды»².

Чингизидтердің хан тағына бірегей біржола құқығын сақтай отырып, кең сахарамызда орта ғасырларда Еуропада орныққандай қауымдық демократияның жаршысындай болып, далалық демократияның элементтері бірге көрініс тапты. Ол мәселен, Алтын Орда хандарын сайлау дәстүрі бойынша өтетін қазақ хандарын сайлауы кезінде анық көрінді.

Осы хан сайлау үрдісі азғантай өзгерістерге ұшырап, казактарда да сақталды. А.И. Левшин өз кітабында оны былайша суреттейді: Жаңа хан сайлауы үшін халық жиналатын орын мен уақытын алдын ала айқындайды, ол жерде «шағын мәжілістер» өтетін жәе шешім шығару үшін шағын топтары жиналатын, олар басшыға қай тұлға лайық екенін анықтау үшін түрлі рулар мен кішкене ата-әулеттерден сайлаушы өкілдерін ұсынатын. Осындай себеппен шақырылған «құрылтайда», шешендік сөз таластыруы, саяси әңгіме-дүкен құрылатын, олар кейде екі-үш күнге, ал кейде одан да көп уақытқа созылатын. Ал енді таққа үміткер сұлтандар мен бай-бектердің басым көпшілігі қолдауына ие болып, хан болуға тиісті дауысын жинаған кезде, жиналған сайлаушы өкілдері ішінен ең беделді деген бай-оғылан мырзалары оған хан болып сайланғаны туралы ресми түрде хабарлайтын. Содан кейін оған алтын қылыш беретін болған, содан соң жеңімпаз үміткер халыққа адал қызмет етуге ант қабылдайтын.

Следует отметить, что при монопольном праве чингизидов на ханский престол, действовали элементы степной демократии, являющиеся предвестником сословной демократии, укоренившейся в Европе в средние века. Они проявлялись в выборе ханов, осуществляемых по традициям избрания ханов Золотой Орды.

Обряд избрания хана несколько видоизменившись, сохранился у казахов. А.И. Левшин так описывал эти действия: Для избрания нового хана назначалось определенное время и место, куда собирался народ, и где открывались «частные совещания» и маленькие группы для решения, кого избрать главою и выставлялись представители от различных родов и подродов. На «курултае», созванному по этой причине, шли словопрения, которые продолжались два, три и более дней. Когда претендент на престол получал согласие большинства султанов и знати на царствование, наиболее влиятельные лица из выборщиков, объявляли ему о том, что он избран. Затем ему вручали золотой меч, после чего он должен был присесть на верность народу.

Церемония возведения на пре-

Таққа отырғызудың салтанатты рәсімі жаңадан сайланған ханды ақ киіз (алашаға) отырғызып, оны қалың көпшілік бұқара бірнеше рет төбеге көтеріп, қайтадан жерге түсірумен аяқталатын болған. Осыдан кейін хан отырған ақ киізді жұлым-жұлым етіп ұсақ бөліктерге бөліп, әркім бір үзік жұрнағын болса да ырым етіп алып кетуге тырысқан. Қазақтарда бұл әдет-ғұрып «Хан талапай»³ деп аталатын. Қазақ даласындағы хандар мемлекеттік рәміздерді – хандық туын және хан мөрін сақтаушы болды.

Қазақ хандығы саяси орталықтары астаналары болып, XVI ғ. аяғынан XVIII ғасырдың екінші жартысына дейін бір жүз жыл жарым бойы Сығанак, Сауран, Ташкент пен Түркістан қалалары танылды.

XV ғасырда қазақтар өмір-тіршілігінің көпшілік саласы салттармен, әдет-ғұрып, дәстүрлермен, діни нормалармен реттеліп отырды. Алайда, өмірдің өзі көрсеткендей, бұлардың бәрі де елдегі қалың халықтың алдын алуға немесе шиеленістерді шешуге жеткіліксіз болды. Сондықтан да қоғамдық өмірге біртіндеп хандар және билер шығарған нормативтік шешімдер мен қағидалар ене бастады. Олар өз кезегінде императивтік сипатқа ие болды, яғни бәрінің орындауына міндетті еді. Бұл жаңа нормативтік қағидалар елді басқарудағы пәрменді күш-құралға айналды. Сол себепті қазақтар тарихын зерттеуші және оның білгірінің бірі А. Левшин, Тәуке ханның қызметін жоғары бағалай отырып, «ол бірне-

стоя завершалось тем, что вновь избранного хана сажали на белый войлок (ковер), поднимали подходившие избиратели, которые несколько раз поднимали и опускали войлок на землю. Затем этот материал, служивший хану временным «треном», разрывали на мелкие части и всякий стремился унести хотя бы лоскуток. У казахов этот обряд назывался «Хан талапай»³. В казахской степи ханы были хранителями государственных символов – знамен ханства и ханской печати.

Политическими центрами Казахского ханства на протяжении полутора столетий с конца XVI в. до первой половины XVIII в. были города Сығанак, Сауран, Ташкент и Туркестан.

Многие стороны жизни казахов в XV веке регулировались обычаями, традициями, религиозными нормами. Но жизнь показала, что их недостаточно для предотвращения или разрешения конфликтов в стране. Поэтому в общественную жизнь проникают нормативные установления и правила, предписанные ханами и биями. Они носили императивный характер, то есть были обязательны для исполнения всеми. Эти нормативные предписания стали действенным инструментом управления страной. Не случайно, поэтому известный знаток и последовательный исследователь истории казахов А. Левшин, высоко оценивая деятельность Тәуке хана,

³ Султанов Т.И. Поднятые на белой кошке. Потомки Чингиз хана. Алматы: Дайк-Пресса, 2001. - С.76-77.

ше буындардың көңілінен шыға отырып, оларда тек тәртіп пен басқару құрылымын енгізген жоқ, сонымен қатар олар үшін көптеген заңдар шығарды». Олардың қатарында, сөз жоқ, Тәуке ханның «Жеті жарғысы» бар. Осы заң жинағы XVI ғасырда дүниеге келген «Қасым ханның қасқа жолы», XVII ғасырдың басында қолданыста болған «Есім ханның ескі жолы» секілді оған дейін қабылданған заңнамалық жинақтардың заңды жалғасы және оларды біріктіріп, толықтырған негізгі заң – ата заң секілді болды. Және ең маңыздысы Тәуке хан бастамашыл болған «Жеті жарғыны» жасауға қазақтың танымал үш жүздің билері – Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би қатысуы бұл өз заманының көрнекті құқықтық құжатының заңдық күші бүкіл Қазақ хандығы аумағына кең таралуына басты себепкер болды.

Тәуке ханның «Жеті жарғы» деген заң жинағы өз атауына Қасым ханның «Қасқа жолы» деп аталатын алғашқы қазақ заңнамасындағы бес бөлімге тағы екеуін жер дауы туралы заң және қылмыс үшін құн төлеу туралы заң бөліктерін қосуына орай ие болды деп болжам жасауға болады. Аталған заңға негізінен XVII ғасырдағы Қазақ қоғамының саяси және әлеуметтік өміріндегі қажеттіліктерге жауап бере алатын қағидалар кірді. «Жеті жарғы» жинағы әкімшілік және азаматтық, сондай-ақ қылмыстық құқық ережелері мен нормаларын қамтиды; салық туралы, діни мәртебе және т.б. туралы қағидалары да бар.

подчеркивал, что «усмирив волновавшиеся долгие годы поколения, он не только ввел в них устройство, порядок, но и дал им многие законы». К их числу, безусловно, относятся «Жеті жарғы» Тауке хана. Это законодательное уложение было продолжением действовавших до него законов, объединенных в «Қасым ханның қасқа жолы», созданном в начале XVI века и «Есім ханның ескі жолы», действовавшим в первой половине XVII века. Тот факт, что создание Тауке ханом «Жеті жарғы» произошло при участии признанных биев трех жузов - Толе би, Казыбек би, Әйтеке би, свидетельствуют, безусловно, о том, что юридическая сила этого выдающегося правового документа своей эпохи распространялась на всю территорию Казахского ханства.

Название «Жеті жарғы» законы Тауке хана получили, предположительно, потому что, к пяти разделам, имевшимся в законе «Қасқа жолы» были добавлены еще два - закон о земельных спорах и о материальном возмещении причиненного преступлением ущерба. В закон вошли в основном установления, отвечающие потребностям политической и социальной жизни казахского общества XVII века. «Жеті жарғы» содержат положения и нормы административного и гражданского, а также уголовного права; имеются положения о налогах, религиозном статусе и т.д.

Содержание Уложения хана Тау-

Тәуке ханның «Жеті Жарғысы» заңдар жинағы қағидаларының біраз баптарын XIX ғасырдың 20-шы жылдары А.И. Левшин жазып алған болатын. Бұдан басқа, авторлар С.Г. Кляшторный және Т.Н. Сұлтанов хабардар еткендей «Жеті Жарғы» бойынша Г. Спасский жазып алған 11 бөліктен тұратын тағы қосымша материалдар бар болып шықты. Сондай-ақ авторлар «осы құжатта тіркелген құқықтық нормалары тек жекелеген жүздер аумағында ғана қолданылған жоқ, олар барша Қазақстан аумағы шегінде таралды» деп айрықша атап көрсетеді.

Бірақ орталықтандырылған биліктің осал болуы және қазақ хандығының әлсіреуі, ордалық кезеңнен кейінгі барлық көшпелі мемлекеттердегі жаппай дағдарыс пен күйзелістен соң «Жеті Жарғы» талаптары барлық аумақта дәл сақталды деуге болмайды. Дегенмен, Қазақ қоғамының басым көпшілігінің осы заң нормаларынан хабары болды және де Ресей империясына кіргеннен кейін де, тіпті кейінірек те оны сақтауға тырысты. Бір таң қалалық жағдай, миллиондаған адамнан тұратын қазақ қоғамында адамды бас бостандығынан айыратын ешбір жаза қолданылмаған.

«Жеті жарғы» құқық қағидасы бойынша жоғарғы билік ханға ғана тиесілі болды. Сол дәуірдің салты бойынша, хан көп жағдайда төреші релін де атқаратын, ол мүліктік және жер дауларын шешуге қатысты. Заң жинағында егер қажет болса «...ханның өзі де, барлық сұлтандар, ру ақсақалдары және ру басылары ортақ

ке «Жеті Жарғы» было в 20-х годах XIX века записано А.И. Левшиным. Кроме того, как сообщают авторы С.Г. Кляшторный и Т.Н. Султанов имеется дополнительный материал еще 11 фрагментов «Жеті Жарғы», записанные Г. Спасским. Также авторы заключают, что «зафиксированная в нем совокупность правовых норм территориально действовала не только в отдельных жузах, но и в пределах всего Казахстана».

Но ввиду слабости централизованной власти в Казахском ханстве, да и в условиях тотального кризиса всех кочевых государств после ордынского периода, не все положения «Жеті Жарғы» соблюдались в точности. Но тем абсолютное большинство казахского общества знало эти нормы и придерживалось и в период нахождения в составе Российской империи и даже позднее. Поразительно, что в казахском обществе, насчитывающем несколько миллионов человек не было наказания, связанного с лишением свободы.

Верховная власть по «Жеті жарғы» была сосредоточена в руках хана. По традициям того времени, нередко хан выступал в роли судьи, разбирал имущественные и земельные споры. В Уложении особо подчеркивается, что в случае необходимости «...сам хан, равно, как и все султаны, старейшины и правители родов, собирались осенью в одно ме-

істі талқыға салу үшін, жәзира даламыздың қак ортасында, бір жерде күз сайын жиналуы абзал» делінген.

Осы да, Қазақ қоғамындағы қоғамдық қарым-қатынастарды реттейтін басқа да нормалары хан бастаған басқарушы билік қамтитын барлық әкімшілік аумағында күші болды және таралды. Ал аумағының өзі қазақтар тұрған жерлермен және оларға шектес басқа этностармен қамтылды. Орта ғасырларда қазіргі заман тұрғысынан шектелген сызық бойынша қорғалған деген шекара ұғымы болмаса да әр жұрт, ел өзінің иелік ететін аумағын жақсы білетін.

Хандық билік сол кезеңде белгілі бір дәрежеде барлығын қамтитын сипатқа ие болса да, оның этникалық құрамы бір текті болса да, дей тұрғанмен, осындай биліктің орталықтандырылуының элементіне мал шаруашылығының циклдік сипаты және соған орай пайда болған көшпелі өмір салты өз ерекшеліктерін енгізіп отырды. Көшпелі қоғамның қарым-қатынастарын реттеуде елдің бар ауқымындағы орталықтандырылған басқару жүйесін жүзеге асырумен бірге, шаруашылық жүргізудің қалыптасқан дәстүрлі тәсілдеріне және белгілі бір рулар арасындағы өзара қарым-қатынастарға негізделген рулар және ауылдар деңгейіндегі жергілікті өзін өзі басқару да қызметін іске асырды. Орталық билік олардың өміріне ру аралық қақтығыстар болған кезде және жаугершілік жиі болатын сыртқы басқыншылық

сто, в середине степи, для рассуждения о делах».

Эти и другие нормы, регулирующие общественные отношения казахского общества, имели юридическую силу на территории, на которую распространялась власть управляющей структуры во главе с ханом. Сама территория определялась землями, на которых жили казахи и примкнувшие к ним представители других этносов. Хотя в средние века границы в современном понимании, в виде охраняемой линии разграничения не создавались, каждая страна имела четкое представление о том, какой территорией она владеет.

Ханская власть того периода хотя и достигла в известной степени всеохватывающего характера и имела однородное этническое основание, однако элемент относительности в централизацию этой власти привносили циклический характер скотоводческого хозяйства и связанный с ним кочевой образ жизни. Регулирование отношений подвижного общества предполагало наряду с централизованным управлением в масштабах всей страны, функционирование местного самоуправления на уровне родов и аулов, которые основывались на сложившихся традиционных способах ведения хозяйства и взаимоотношениях с определенными родами. Центральная власть вмешивалась в их жизнь в случаях межродовых конфликтов и временами наступавшей необходимости защиты владений родов и аулов в случаях внешней агрессии.

шабуылдары жағдайларында рулар мен ауылдар иелік еткен ата мекенді қорғау үшін араласып отырды.

Бұдан басқа, орталық басқару бұл жалпы елге ортақ басқару органдарын ұстап отыруға шығыстарды қоса алғанда, ұлттық мүдделерге жұмсау үшін қажет жүйелі немесе бір реттік алым-салықтарды жинау үшін де талап етілді.

Сонымен қатар қазақ даласында сайланатын хан институтымен бірге өзіндік бірегей нысанды дәстүрлі билері соты да өмір сүріп келді, ол халықтың өмір сүру салтына әбден қолайлы болған институт еді. Билер соты ел арасындағы беделді төрелік айтушы институты ретінде тек мүлік таласын немесе даулы мәселелерді шешіп қана қойған жоқ; егер қажет болғанда жергілікті хан өкімін де даулай алатын, аймақтағы билеушілердің сепаратистік пиғылдары мен жеке өркөкіректік әрекеттеріне тыйым салатын болды.

Билер соты мемлекеттік биліктің дербес бір бұтағы бола отырып, қазақ сахарасындағы деспотизмнің орнауына жол бермейтін күш баланысы болды. Сондықтан да қазақ хандығы бұл біздің көршілерімізбен салыстырғанда ешқашан да авторитарлық билік болған емес. Және де билердің лауазымы мұрагерлік жолмен берілген жоқ, ал олардың қоғам тартыпынан мойындалуы сайлау нәтижелерімен байланысты болған емес. Би (судья) болуы үшін оның бойында жай әдет пен қолданыстағы құқық бойынша білімі секілді, шешендік таланты мен сөзсіз репутациясы си-

Кроме того, централизация управления требовалась для обеспечения систематического или разового сбора с населения средств, необходимых общенациональных интересов, включая расходы на деятельность управленческих органов.

Наряду с выборными ханами в казахской степи функционировал уникальный традиционный суд биев, приспособленный к образу жизни народа. Суды биев, как авторитетный институт, решали не только имущественные и спорные дела; при необходимости бии могли оспорить решение местного хана, пресечь сепаратистские или амбициозные настроения удельных властителей.

Суды биев являлись одной из самостоятельных ветвей государственной власти, не позволяя установиться деспотизму в казахской степи. Поэтому, в отличие от некоторых соседей, в Казахском ханстве никогда не было авторитарной власти.

Должность бия не переходила по наследству, а ее общественное признание не было результатом выборов. Для того, чтобы стать бием (судьей) необходимо было обладать рядом таких качеств, как глубокие познания в области обычного и действующего права, иметь ораторский талант и безупречную репутацию. Нередко бии принимали участие в выборных делах, по мере необходимости толковали те или иные положения. В случае, если ответчик не соглашался с составом суда, то истец имел право

якты қасиеттері болуы қажет. Билер сайлау ісіне қатысты, қажеттілігіне қарай әртүрлі ережелерді түсіндіріп, жеткізеді. Егер де жауап беретін кісі сот құрамы не оның шешімімен келіспесе, онда талап етуші оның қызметінен бас тартуға құқығы болды.

Далада ең танымал билер үлкен беделге ие болды, олардың пікіріне хандар мен сұлтандар құлақ түріп, тыңдайтын еді. Билер соты казак даласы Ресей империясы құрамына кіргеннен кейін де жұмыс істеуін жалғастырды. Әйгілі ғалым Ш. Уәлиханов былай деп атап көрсететін: «билер сотының басты артықшылығы немқұрайлылық пен әртүрлі ресми кертартпалықтың жоқтығы. Бидің мәні беделге негізделген және бұл атак сот практикасына деген патент тәрізді. Билер қазір бізде өз кәсібімен жүрек қалауы бойынша шындап айналысады және сол себептен де өз беделі үшін уайым жейді. Ал егер де олар сайланатын шенеуініктерге айналса, олар көп жағдайда бәрінен бір дүние дәмететін және баршасы үшін төлем жасайтын басқармаларға айналатын болады»⁴

Қазақтардың шешендік өнері, билердің тілдің майын тамызып қарахалық алдында әділ төрелік айтуы мен суырып салма айтыс өнері туралы көптеген еуропалық саяхатшылар, мәселен, жер аударылған поляк Адольф Янушкевич жазған болатын.

Патшалық орыс әкімшілігі имперялық сот институтымен қатар, далалық билер соты мен діни шариат соты да болуына мойынұсынды. Отарлық немесе имперялық деп аталатын

отказаться от его услуг.

В степи наиболее известные бии обладали огромным авторитетом, к их мнению прислушивались ханы и султаны. Суды биев продолжали действовать и после включения казахских степей в состав Российской империи. Ч.Валиханов, выдающийся ученый отмечал: «Главное достоинство суда биев, по нашему мнению, заключается в отсутствии формальностей и всякой официальной рутины. Значение бия основано на авторитете, и звание это есть как бы патент на судебную практику. Бии у нас теперь занимаются своей профессией по призванию и имеют причины дорожить своей репутацией. Сделавшие же выборными чиновниками, они во всем будут походить на наших управителей, которые тянут со всех и во всем платят»⁴.

Об ораторском искусстве, публичности и состязательности казахских биев писали многие европейские путешественники, такие например, как польский ссыльный Адольф Янушкевич.

Примечательно, что, русская администрация согласилась с существованием суда биев и шариатского суда параллельно с имперскими судами. Колониальные или так называемые

⁴ Валиханов Ч. Собрание сочинений. В пяти томах. - Алма-Ата, 1985. Т.4. - С.93.

соттар негізінен қылмыстық жауапкершілігі ауыр істерді немесе мемлекеттің мүддесіне нұқсан келтірген қылмыстарды қарады.

Қазақтардың дәстүрлі соттары 1917 жылғы революцияға дейін болды және шынында да мүлік, тұрмыс және отбасылық сипаттағы мәселелерді шешетін еді. Тіптен кеңестік билік кезінде де ауыл-аймақтың көптеген даулы мәселелері өз шешімін ақсақалдар сотынан табатын. Бұл ретте орыс тілді тұрғындар да қазақ халқындағы қазақ билері сотының шешіміне жүгінуге тырысатын, өйткені олар артық төрешіліктен ада, тез және жария сот болды. Осы орайда ғалымдар келесі фактілерді келтіреді. Мысалы, тек қана Көкшетау сыртқы округінде 1859 жыл мен 1865 жылдары арасында орыс қауымдастығынан (славян) би сотына істі қару үшін 117 арыз түскен. Омск қаласында тұрған және далалықтардың этнографиясын зерттеуші А.Гейнс былай деп атап көрсеткен: «Би соты ауызша жүреді және барынша әділ әрі адал, сол себепті тек қазақтар арасында ғана емес, басқа ұлыс өкілдері мен казактар арасында беделге ие болды, сондықтан олардың көпшілігі билер сотына жүгінуге келеді.»

Қазақтардың соты, әдетте, өз шешімдерін «Жеті Жарғы» (жеті қағидалы заң жиыны) және әдет құқығының басқа да құқықтық құжаты негізінде шығарады. Сондықтан да империялық соттан ерекшелігі, олар екі жақты бітімгерлікке (медиаторлыққа) және құқық бұзғандарға келтірілген

имперские суды в основном рассматривали тяжкие по значимости преступления или же те, которые касались государственных интересов.

Казахские традиционные суды сохранились до революции 1917 года и действительно решали многие вопросы имущественного, бытового или семейного характера. И даже в период функционирования Советской власти, многие спорные вопросы решались на суде аксакалов. Даже русское население во многих случаях предпочитали суды казахских биев, как более публичные и мобильные, менее бюрократизированные. Учеными приводятся такие факты. Например, в период с 1859 по 1865 годы только в Кокшетауском внешнем округе было зафиксировано 117 русских (славянских) обращений в суды биев. Исследователь А.Гейнс, живший в Омске и изучавший этнографию степняков, отмечал: «Суд биев скор и производится на словах, он довольно справедлив и всегда бескорыстен, и потому пользуется уважением не только казахов, но и разnochинцев и казаков, из которых многие идут в суд биев».

Казахские суды, как правило, свои решения выносили на основе «Жеты Жаргы» (Семь уложений) и других положениях обычного права. Поэтому, в отличие от имперских судов, они склонялись к примирению сторон (медиаторству) и возмещению причиненного правонарушителем ущербa. В XXI веке, уже в независи-

залалды құн төлеуге шақырады. ХХІ ғасырда, қазіргі егемен Қазақстанда, қоғамымызда қайтадан төрелік сот және медиатарлық (бітімгерлік) секілді институттарға қайта оралды, олар сайып келгенде билер сотын еске түсіреді және оған ұқсас болып келеді.

Шокан Уалиханов кезінде былай жазған еді: «Би деген биік мәртебеге ие болғандар арасынан таласқа түскендер өз ісіне емін-еркін сот болатын адамды тандай алуы сайлау жұмысын толық алмастырады және де сайлау өткізілетін мақсаттан да артық нәтижеге қол жеткізеді...Ал өз ісіне салғырт қараған ниеті бөгде сотты бұл жағдайда ешкім таңдамайды, одан ешбір ұрыс-керіссіз бас тарта салады: осыдан кейін оған ешкім жүтінбейді – сонымен оның өз ісі де тәмам.»⁵

Сот процесі арызданушы өтінішін бергеннен кейін ғана, немесе билік құрылымының өкілдері: старшын, сұлтан немесе хандар өтініш жасаған кезде ғана басталатын. Бұл ретте ежелгі ырым-жырым жасау элементтері рәсім ретінде сақталған, мәселен іс басталарда оны қарайтын биге, процеске қатысушылары оның алдына қамшы тастайтын болға, бұл мен осы әділ сотқа сенемін дегенді білдірген. Билер ең қарапайым істерден бастап, күрделі дауларға дейін қарастырған.

Билер соты негізінен бірі бірімен талас пікір тудыру жолымен, айтыс арқылы жүрді, іске қатысушы тараптар осы сотқа қорғаушы адвокаттың функциясын орындайтын өз биімен келетін. Сот талқылары би үйінде, хан став-

мом Қазақстане, общество вернулось к таким институтам, как третейский суд и медиаторство (примирение), что по существу напоминает суд биев.

Чокан Валиханов писал следующее: «Свободный выбор судей из всех лиц, носящих звание биев, предоставленный тяжущимся, вполне заменяет выборы и даже более достигает той цели, с которой обыкновенно производятся выборы... Неблагонамеренный судья, при настоящем положении дел, без всяких скандалов может быть обойден: к нему никто не будет обращаться - и дело кончено»⁵

Судебный процесс начинался только после обращения заявителей или по просьбе представителей властных структур: старшин, султанов или ханов. Сохранились некоторые элементы древних ритуалов, например, обращаясь к тому или иному бию, участники процесса бросали перед ним плети в знак того, что они доверяют ему разбирательство своего дела. Бии занимались решением дел от малозначительных до самых сложных.

Суд биев основывался на принципе состязательности, участвующие в деле стороны могли явиться в суд со своим бием, выполнявшим функции адвоката. Судебные разбирательства проходили в доме бия, в ханской

⁵ Там же.

касында немесе ертерек алдын ала уәделескен жерлерде өтті. Би бір өзі тергеуші, прокурор әрі судья болды. Сот ауызша түрде болатын. Куәлар институты болды. Осындай соттың бір жағымды жағы оның ашық жария өтуі еді, яки процеске кез келген тілек білдірген адам қатыса алатын. Оның тағы бір артықшылығы, процестің өзі көп уақыт алмайтын, қағаз төрешелігінен ада болды. Егер де жауап беруші сот құрамымымен келіспесе ол оның қызметінен бас тарта алды. Сот процесіндегі бірінші сөзге талап арыз беруші, екіншісі – жауап беруші ие болды. Сөз талқысы кезінде процеске қатысушыларға бірі бірінің сөзін бөлуге қатаң тыйым салынды. Тараптар салмақты дәйектер мен дұрыс дәлелдер беруге міндетті болды.

Аталған ежелгі салт-дәстүр сайлау кезінде немесе саяси шилеңістерді шешу кезінде қолданылды. Бұл ретте билер, егер билеушілер шешімі ұлттық мүддеге сай келмесе, хандардың да, әскер басылардың өкімдерінің күшін жоя алатынын атап өткен жөн.

Осылайша, XV ғасырдың орта белесіндегі Қазақстанда ру аралық және тайпа аралық интеграциясының нәтижесінде біртұтас қазақ ретінде этносқа бірігуіне орай қоғамда жаңа құрылымы қалыптасуымен байланысты ұлттық басқарудың жаңа жүйесі қалыптасты. Оның негізгі белгілері: 1) басқару органдарының үстемдігі мен тәуелсіздігі; 2) жария яғни баршаға ашық билік болуы, бұл дегеніңіз қоғамдық өмірді басқарумен айналыстын арнайы органдардың болуы

ставка или же в заранее оговоренных местах. Бий в одном лице был и следователем, и прокурором, и судьей. Суд проходил в устной форме. Существовал институт свидетелей. Одной из положительных сторон суда была его публичность, когда в процессе мог участвовать любой желающий. Другим достоинством являлось то, что сам процесс проходил в очень сжатые сроки, без бумажной волокиты. Если ответчик не соглашался с составом суда, он мог отказаться от его услуг. В ходе судебного процесса первое слово предоставлялось истцу, второе – ответчику. Во время прений участникам процесса было категорически запрещено перебивать друг друга. Стороны обязывались предоставить веские доводы или улики.

Эти древние традиции часто использовались при выборах или же решении политических конфликтов. Отметим также, что бии могли оспорить решения ханов или военачальников, если те не отвечали национальным интересам.

Таким образом, в Казахстане в середине XV века в связи с формированием новой структуры общества в результате межродовой и межплеменной интеграции в единый казахский этнос, была сформирована новая система национального самоуправления. Ее характерными признаками являются: 1) независимость и верховенство органов управления; 2) наличие публичной власти, то есть специальных органов, занимающихся управлением общественной жизни (хан, султаны, бии, ханский совет

(хан, сұлтандар, билер, хан кеңес және т.б.); 3) хандар (жарғы) және билер (ереже) жасаған нормативтік қағидалар); 4) оған билік күші тарайтын әкімшілік аумағының басқару құрылымы; 5) басқару және елдің қорғанысын материалдық қамтамасыз ету үшін салықтар, алымдар, баж салығы болуы.

Сонымен, Қазақ даласында XV ғасырдың ортасында қалыптасқан хандық белгілері мемлекеттіліктің классикалық анықтамасында берілген мемлекет белгілерімен толық сай келеді. Ал мемлекет үшін мына сипаттар тән: егемендік, жариялы ашық билік яғни, басқару органдары; заңнама жүйесі; бір аумақтың юрисдикция; салықтар және алымдар; азаматтық (бодандық).

Осылайша, мынадай қисынды қорытынды жасауға болады, Қазақ хандығы – бұл оның классикалық анықтамасына берілген мемлекет ұғымына сай келеді, ол тарихи аренада унитарлық аумақтық құрылысымен шектеулі монархия нысанындағы құрылым. Шындығында басқа мемлекеттердің де шығу тегі – генезисі осыған ұқсас. Тек олардың атауы ғана жоғары билеуші атына сай өзгереді, бірақ ол әрине, істің мәнісін онша өзгертпейді, Өйткені, Еуропада – бұл королдік, патшалық, Шығыстың өзге елдерінде бұлар - шах, эмираты, көшпенділер елдерде - хандық, қағанат. Осыған Л.Н. Гумилев те назар аударған, ол хандарды герман императорлары, грек базиливертері, араб халифтері, қытайдың «аспан ұлдары» секілді егемен елдің билеушілері

и др.); 3) нормативные уложения ханов (жаргы) и биев (ереже); 4) территория, на которую распространялась власть управленческих структур; 5) налоги, сборы, пошлины, необходимые для материального обеспечения управления и обороны страны.

Все признаки сложившегося в казахской степи с середины V века ханства совпадают с признаками, государства, содержащимися в классическом определении государства, из которого следует, что для государства характерны: суверенитет, публичная власть, т.е. органы управления; система законодательства; территория юрисдикции; налоги и сборы; гражданство (подданство).

Таким образом, следует сделать логический вывод о том, что Казахское ханство - это государство, соответствующее его классическому определению, на исторической арене оно возникло в форме ограниченной монархии с унитарным территориальным устройством. Примерно таким же является генезис других государств. Только название у них разное, но это не меняет сути дела, по наименованию высшего правителя, в Европе - это королевство, царство, в странах Востока - шахство, эмират, в кочевых странах - ханство, кағанат. Обращая внимание на это Л.Н. Гумилев, называл ханов такими же суверенными государями, как германские императоры, греческие базиливерсы, арабские халифы, китайские «сыны неба»⁶.

⁶ Гумилев Л.Н. «Древняя Русь и Великая

деп санады.»⁶.

Қазақ хандығы азаматтық мәселесін санамағанда осы әмбебап белгілердің бәріне толық сай келді. Ал тіркелген азаматтық институты тіпті отырықшы халықтардың мемлекеті дамуының ерте сатысында да болмаған еді.

Хандық монархиялық нысандағы мемлекет түрі ретінде ең алдымен және басым көпшілігінде көшпелі халықтар арасында пайда болды. Олардың өмір сүру салты мен шаруашылық жүргізу ерекшелігіне орай халықтың есеп санағын тұрғылықты жеріне «байланыстыра» жүргізу техникалық тұрғыдан қиын еді және экономикалық тұрғыдан орында болмаушы еді. Қоғамдық өндірістің көшпелі шарушылық тәсілі осы көшпелі шарушылықтың қажеттіліктері талап ететін шектерде емін-еркін жүріп-тұру мұқтаждығын тудырады (жайылым, шабындық жерлері мен қыстау орындарының жағдайы, су айдыны болуы, климаттық табиғи жағдайлар және т.б.)

Алайда, осындай ерекше жағдайларда мемлекеттің (хандық) халықпен өзара байланысы жергілікті билеушілер арқылы да, кенет төтенше жағдаяттар туындаған кезінде қазіргі ұғымда курьер міндетін атқарған арнайы жаушылар – шабармандар арқылы да, сондай-ақ «ұзын құлақ», яғни ақпарат таратудың таза далалық әдіс-тәсілімен де беріліп отырды.

Адамзат тарихындағы көптеген мемлекеттерге олардың құрылуы және қалыптасуы кезеңінде тән бола қоймаған азаматтық мәртебесінің

Қазақское ханство соответствовало всем этим универсальным признакам, за исключением гражданства. Институт фиксированного гражданства на более ранних стадиях государственного развития отсутствовал и среди оседлых народов.

Ханство, в качестве государства с монархической формой правления, сформировалось изначально и преимущественно среди кочевых народов. В силу специфики их образа жизни и способа хозяйствования, фиксированный учет населения с «привязкой» их к постоянному месту жительства был затруднен технически и нецелесообразен в экономическом плане. Кочевой способ общественного производства с необходимостью предполагает свободу передвижения в пределах, диктуемых потребностями кочевого хозяйствования (состояние пастбищ и мест зимовок, наличие водоемов, климатические условия и др.)

Однако и в этих специфических условиях связь государства (ханства) с населением поддерживалась как по линии местных правителей, так и с использованием в экстренных случаях специальных гонцов (шабарманов), курьеров в современном понимании, и «ұзын құлақ», этого чисто степного способа передачи информации.

Отсутствие признака гражданства, характерного для многих государств в период их зарождения и становления, не меняло сути отношения

степь - м.: Айрис-пресс, 2008г., с.436,454

белгілері, мемлекет пен қоғам арасындағы қарым-қатынастардың мән-мәнісін жоққа шығарған еді. Сол замандағы тарихи жағдайларда осы елде өмір сүріп жатқан барлық адамдар автоматты түрде аталған елдің боданы немесе азаматы ретінде осы мемлекеттің заңды бағынышты кісісі болды.

Осыған байланысты қазақтардың өткен тарихи заманын түрлі бұрмалаушылықтардың қатаң түрде сынау керек, әсіресе түрлі саяси пиғылдар жетегінде оның мемлекеттік даму сатысын жоққа шығару еш сын көтермейтін жайт. Сол себепті хандық нысанында бес жүз жыл бұрын құрылған қазақтардың мемлекетінің ерекшелігіне тағы бір рет назар аудару қажет болады. XV ғасырдың ортасындағы тарихи фактілерге қоғамдық-саяси процестерге объективтік талдау жасау «дала демократиясы» мен мемлекеттік биліктің бөліну принципіне негізделген бірегей қазақ мемлекеттілігі институты туралы бұрмаланған көзқарас болуының алдын алудың қажет алғы шарты. Сонымен қатар демократия және мемлекеттік биліктің үш бұтағына бөліну үрдісі еуропалық елдердің саяси өміріне буржуазиялық революциялардың жеңістерінен соң, XVIII ғасырдан бастап енгізіле бастағаны белгілі.

Көшпенділердің орталықтандырылған алғашқы унитарлық мемлекеті ретінде құрылған Қазақ хандығының бірегейлігі келесі мәселенің түйіні болатын. Біріншіден, оның әлеуметтік базасын таптар, әлеуметтік қауымдық топтар не болма-

между государством и обществом. В тех исторических условиях все, кто постоянно проживал в этой стране, автоматически подпадали под юрисдикцию данного государства в качестве подданного или гражданина.

В связи с этим заслуживают осуждения манипуляции с историческим прошлым казахов, особенно в части его государственного этапа развития, в угоду различным политическим инсинуациям. Поэтому будет не лишним еще раз обратить внимание на своеобразие государства казахов, возникшего более пятисот лет тому назад в форме ханства. Объективный анализ исторических фактов общественно-политических процессов середины XV века является необходимым условием, предотвращающим искаженное представление об уникальной казахской государственности, опирающейся на институты «степной демократии» и принципы разделения государственной власти. Между тем, демократия и разделение государственной власти на три ветви стали вводиться в политическую жизнь европейских стран после победы буржуазных революций, начиная с XVIII века.

Уникальность Казахского ханства, как первого централизованного унитарного государства кочевников состояла в следующем. Во-первых, его социальной базой стало не общество, стратифицированное по классам, условиям и имущественному признаку, а консолидированные племена, сохранившие свой управленческий

са мүлдіктік белгісі бойынша жіктелген қоғам болған емес, бұлар өзінің басқарушылық әлеуетін сақтаған шоғырланып, топтасқан ру-тайпалары болды. Екіншіден, мемлекеттік органдардың қалыптасуы және қызметі Қазақстанның жағдайында өзінің ерекшелігіне ие болған әскери және далалық демократияның негізінде жүзеге асты. Үшіншіден, хандық биліктің династиялығы мен мұрагерлігі қатып қалған қасаң қағида болған емес және оның ережесінен ауытқуы жоғары биліктің дағдарысына әкелген емес. Төртіншіден, мемлекеттік биліктің ұйымдастыруы әлемдік аренада басқа мемлекеттерінің құрылуында ортақ игілікке айналған оригиналдық принциптер базасында жүзеге асырылды (мысалы, мемлекеттік биліктің үш бұтағына бөліну қағидаты).

Осылайша, Қазақ халқының тарихындағы саяси таңдау бұдан 550 жыл бұрын шектеулі монархия нысанындағы орталықтандырылған мемлекет құру арқылы жасалған болатын. Қазақ мемлекеттілігін сипаттай отырып, кейбір шетелдік саяси қайраткерлер оны тек XX ғасырдың тоқсаныншы жылдары басталды деп ашық түрде есептейді, бұл ретте олар мемлекет болып құрылу тарихын Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздік алған уақытынан бастағысы келеді. Бұның өзі тарихи шындықты көпе көрнеу бұрмалайды және мемлекет секілді жалпы ұлттық саяси инструменттің мәнісі мен белгілерін дұрыс түсінбеушілік болып табылады. Жоғарыда аталып өт-

потенциал. Во-вторых, формирование и деятельность государственных органов осуществлялась на основе военной и степной демократии, имевшей специфику в условиях Казахстана. В-третьих, династичность и наследственность ханской власти не являлась жестким правилом и отход от них не приводил к кризису верховной власти. В четвертых, организация государственной власти осуществлялась на базе оригинальных принципов, ставших впоследствии достоянием других государств на мировой арене (например, принцип разделения государственной власти на три ветви).

Таким образом судьбоносный в истории казахского народа политический выбор был сделан более 550 лет тому назад созданием централизованного государства в форме ограниченной монархии. Характеризуя государственность казахов, некоторые зарубежные политические деятели публично заявляли, что она сформировалась только лишь в начале девяностых годов XX века, имея в виду в качестве точки отсчета время провозглашения государственной независимости Республики Казахстан. Это сильно искажает историческую реальность и свидетельствует о непонимании сути и признаков такого политического инструмента общенационального самоуправления, как государство. Как было отмечено выше, в понятии «государство», в отличие

кеңдей «мемлекет» деген ұғымында «қоғам», «ел» деген ұғымдарға қарағанда қандай да бір елдің аумағындағы қоғамды ашық көпшілік түрде басқарушы мекеменің функциясы қамтылып отыр. Ал қазақтардың тарихына осы көзқарас тұрғысынан қарау олардың туған елі - Қазақ елінде хандық деп аталатын басқарушылық құрылымы қалыптасты және өмір сүрді.

Барлық қазақтардың ортақ соңғы ханы болған Тәуке ханның 1718 жылы дүние салуына дейін қазақ мемлекеті тарихында қазақтардың орталықтандырылған мемлекеттілігінің үш жүз жылдығы толды. Бір қызығы, Қазақ хандығы мемлекет ретінде тарихта болғаны факт, ал марксистік-лениндік негіздегі советтік тарихтануда қазақтардың төл мемлекеті болмаған. Бұндай шындыққа жанаспайтын қате қорытынды өкінішке қарай қазір де бар.

Дегенмен, тарихи ақиқаты сол - қазақ өлкесіндегі отарлау саясаты өрши түскен сайын жекелеген сұлтандардың сепаратизмі нығаюуына қарай, хандық билік біртіндеп біржолата тарқады. Хандық биліктің билікті жою үшін құқықтық негіздері «Сібір қырғыздары туралы жарғы» және «Орынбор қырғыздары туралы жарғы» деген құжаттар қабылданғаны пайда болды. Бұл жарғылар Батыс Сібір генерал-губернаторы М.М. Сперанскимен жазылды. XVIII ғасыр аяғындағы патша өкілі О.А. Игельстроммен жүргізілген реформалар бірқатар объективті себептерге бай-

от понятий «общество», «страна» отражаются основные признаки учреждения, выполняющего функции публичного управления обществом на территории той или иной страны. Взгляд на историю казахов с этой точки зрения обнаруживает, что в их стране - Қазақ елі, сформировалась и действовала управленческая структура, именовавшаяся ханством.

Вплоть до смерти последнего хана всех казахов Тауке в 1718 году, в эпохе казахской государственности можно выделить почти трехсотлетний период централизованной государственности казахов. Парадоксально, что факт Казахского ханства исторически достоверен, а вот государства у казахов, в марксистско-ленинском унифицированном его понимании советской историографией, не было. Этот вопиюще ложный вывод бытует, к сожалению, и сейчас.

Между тем историческая правда состоит в том, что по мере укрепления сепаратизма отдельных султанов, совпавшего с усилением колониальной политики в Казахском крае, ханская власть постепенно была упразднена. Правовые основы для ликвидации ханской власти созданы принятием «Устава о сибирских киргизах» и «Устава об оренбургских киргизах». Этот Устав был разработан под руководством генерал-губернатора Западной Сибири М.М. Сперанским. Реформы конца XVIII века, предпринятые наместником О.А. Игельстромом не были доведены до завершения в силу ряда объективных причин. В целом, реформы О.А. Игель-

ланысты аяғына дейін жеткізілмеді.

Тұтастай алғанда, О.А. Игельстром реформалары мен М.М. Сперанский «Уставы» хан билігін тарту және әкімшілік басқарудың жаңа жүйесін енгізу мақсатын қойған болатын⁷.

Осы жаңа жарғыларға сай хан билігі орнына басқарудың жаңаша округтық жүйесі енетін болды. Олар өзі болыстықтарға бөлінетін сыртқы округтері құрылды, болыстықтар өз кезегінде әкімшілік ауылдарға бөлінді. Сыртқы округтер, өз кезегінде сібір киргиздары облысына біріктірілді. Сыртқы округтарды аға сұлтандар басқарды, аулы – старшындар биледі. Болыстық басқармалары мен ауылдық старшындар әкімшілік, шаруашылық және полиция функцияларын атқарды. Бұдан бөлек әскери казактардан құрылған ішкі қарауыл да құрылды, бұның өзі аға сұлтанның билігін едәуір шектеп қойды. Ауылдың старшындарын жергілікті халық сайлады және олардың лауазымын округтік приказ бекітті. Ал сайлаудың өзі үш жылда бір рет өтетін болды.

Болыстық басшылары болып тек чингизидтер емес, бай-манап өкілдері де сайлана бастады (1854 жылдан бастап).

Болыс және ауыл старшындарын сайлау қызу тартыстың және даудайдың ортасы болды. Н. Коншин кезінде жазғандай «Округтардың ашылуына себепші болған жағдайлардың бірі сібір әкімшілігі өте орынды түрде өз пайдасына пайдаланған жер дауынан туындаған ру аралық алауыздық болатын. Бұдан

строма и «Уставы» М.М. Сперанского ставили своей целью отмену ханской власти и введение новой системы административного управления⁷.

В соответствии с ними вместо ханской власти вводилась новая окружная система управления. Были созданы внешние округа, которые подразделялись на волости, волости в свою очередь на административные аулы. Внешние округа, в свою очередь, объединялись в область сибирских киргизов. Внешние округа управлялись старшими султанами, а аулы – старшинами. Волостные управители и аульные старшины осуществляли административные, хозяйственные и полицейские функции. Учреждалась также внутренняя стража из военных казаков, что значительно ограничивала власть старшего султана. Аульные старшины избирались местными жителями и утверждались в этой должности окружным приказом. Выборы проходили один раз в три года.

Волостными управителями стали избираться не только чингизиды, но и представители имущих слоев (начиная с 1854 г.).

Выборы в волостные управители и аульные старшины стали местом жарких дебатов и противостояния. «Обстоятельствам, которые очень способствовали открытию округов, послужили родовые распри из-за земли, которыми очень искусно

7 Лапин Н.С. Деятельность О.А. Игельстрома в контексте казахско-российских взаимоотношений (1780-е-1790-е годы) – Астана: Издательство «Сарыарка», 2012. - 384 с.

басқа, орыс бодандығын тез қабылдауға жер таласынан бөлек болыстыққа таласқан сұлтандар арасындағы келіспеушілік те себепкер болды».

Бір жағынан алғанда бұл бір тарихи парадокс, бірақ осы бір тарихи сәттен бастап, биліктің осындай әкімшілік – аумақтық ұйымдастыруы принципі негізінде болашақ қазақ мемлекеттілігінің жаңа сапада қалыптасуының іштей жасырын, параллель әрі объективті ұзақ процесі басталды. Бұрынғы көшпелі жұртың біртіндеп, соның ішінде мәжбүрлеп те отырықшы елге айналуы, сауда мен өнеркәсіп дамуы, өзара ру аралық қақтығыстардың азаюы қазақтың көшпелі халқын ауыл, болыс және округтар бойынша әкімшілік-аумақтық тұрғыдан басқаруын қамтамасыз етіп отырды.

Қазақ даласындағы хандың билікті жою Қазақ мемлекетінің 300 жылдық даму тарихын үзіп тастағандай болды. Патшалық Ресейдің отарлық әкімшілік органдарындағы қызметтерге қазақ халқы өкілдерін тарту, хан, ру басы қызметтеріне тағайындалуы мен бекітуі істің мәнісін онша өзгерте алмады. Олар ендігі жерде басқа мемлекетке қызмет етуге, олардың талабын орындауға, мәжбүр болды, бұл Қазақ халқының өз қалауына, мүдде-тілегіне қайшы еді. Дегенмен де, бөтен мемлекеттің қол астында қалған қазақ жұрты - Қазақ Елі ретінде өзін сақтап қалды. Көп-

воспользовалась сибирская администрация. Кроме поземельных споров принятию русского подданства способствовали еще султанские распри из-за власти в разных волостях» писал Н. Коншин.

Парадоксально, но с этого исторического момента начинается процесс длительного, как бы внутренне скрытого, параллельного объективного процесса становления нового качества будущей казахской государственности, основанной на административно-территориальном принципе организации власти. Условия для постепенного, в т.ч. вынужденного оседания кочевников, развитие торговли и промышленности, ослабление междоусобиц обеспечивало административно-территориальное управление казахским кочевым населением по аулам, волостям и округам.

Ликвидация ханской власти прервала 300-летнее развитие казахского государства. Привлечение представителей казахов к службе в органах колониальной администрации России, назначение и утверждение в должностях ханов, правителей племен, не поменяло сути дела. Они служили уже другому государству, под его диктовку, а не волеизъявлению казахского народа. Но сохранилась страна казахов - Қазақ Елі, оказавшаяся под управлением чужого государства. Многочисленные национально-освободительные движения и восстания жестко подавлялись. Выживание Қазақ Елі, его естественное историческое развитие было со-

теген ұлт-азаттық қозғалыстар мен көтерілістер аяусыз басылып, жанышталып отырылды. Қазақ Елінің бодандық қапастан шығуға тырысып, өзінше тіршілік етуге тырысуы, оның тарихи дамуы оның өзіндік ұлттық мемлекетін құруына жол бермейтін қолдан жасалған қиындықтармен еш астаспайтын болды.

пряжено с искусственно созданными трудностями, которые не допускало бы свое, национальное государство.

Литература:

1. Аяган Б.Г., Нурпеисов Е.К. Казахское ханство – уникальная форма правления (XV-XVII в.в.) – В сб.: «от казахского ханства к независимому Казахстану». – Астана, 2015, с.113-117.
2. Аяган Б.Г., Нурпеисов Е.К. От ханства до Президентской Республики. – В сб «от казахского ханства к независимому Казахстану». – Астана, 2015, с.241-249.
3. Кляшторный С.Т., Султанов Т.И. Казахстан. Летопись трех тысячелетий. – Алма-Ата: «Рауан», 1992.-375 с.
4. Лапин Н.С. Деятельность О.А. Игельстрома в контексте казахско-российских взаимоотношений (1780-е-1790-е годы) – Астана: Издательство «Сарыарка», 2012.- 384 с.
5. Нурпеисов Е.К., Котов А.К. Государство Казахстан: от ханской власти – к президентской республике. – Алматы: «Жеті Жарғы», 1995, - 88 с.
6. Өзбекұлы С. Право кочевой цивилизации казахов. – Алматы: «Мектеп», 2002. – 224 с.
7. Султаны и батыры Среднего жуза (вторая половина XVIII в). Сборник документов / Составитель Сирик В.А. – Алматы: Литера-М, 2018.-560 с.
8. Темиргалиев Р.Д. Ак-Орда. История казахского ханства. – Алматы, 2013. – 296 с.
9. Темиргалиев Р.Д. Казахи и Россия. М.: Междунар. отношения, 2013. – 352 с.

6.2. Қазақстандағы бес республика

Құрамында отар Қазақстан бар Ресей елінде орын алған 1917 жылғы ақпан және қазан төңкерістері мұнда басқарудың ғасырлар бойы орныққан монархиялық нысанының жойылуына алып келді. Осы төңкерістің идеялық жетекшілері мен көшбасшыларының ой-пікірлері бойынша, оның орнына демократиялық республикалық басқару нысаны келуге тиіс болатын.

Ол бұрынғы Ресей империясының ұлт аймақтарын отарлық тәуелділік режимінен босатуға тиіс болды. Уақытша үкіметтің және большевиктер партиясының демократиялық ұрандарымен рухы көтерілген Ресейдің шет аймақтарының отар халықтары барынша негізді, тарихи және әлеуметтік әділдік өлшемдері бойынша өздерінің ұлттық-мемлекеттік өзін-өзі анықтау мезгілі туды деп санады. Олардың кейбіреулері (Ресей, Беларусь, Украина, Кавказ елдері республикалары) өздерін тәуелсіз социалистік мемлекет деп жариялап үлгерді. Бірақ 1922 жылы Кеңес Советтік Социалистік Республикасы деп аталатын социалистік федерацияның құрамына кіріп, бұл тәуелсіздікті олар тез жоғалтып алды.

Ресей империясының құлауымен байланысты Қазақстанның саяси мәртебесі іс жүзінде түк өзгермеді. Отарсыздану егемен казак мемлекеттілігінің қайта өркендеуіне алып келмеді. Ол РСФСР құрамында Ресей

6.2. Пять республик в Казахстане.

Февральская и октябрьская революции 1917 г. в России, в составе которой находился колониальный Казахстан, привели к ликвидации в ней веками устоявшейся монархической формы правления. По замыслу идеологов и лидеров этих революций на смену ей должна была прийти демократическая республиканская форма правления.

Она должна была освободить от режима колониальной зависимости национальные окраины бывшей Российской империи. Воодушевленные демократическими лозунгами Временного Правительства и партии большевиков колониальные народы Российских окраин вполне обоснованно, по меркам исторической и социальной справедливости полагали, что наступило время их национально-государственного самоопределения. Некоторые из них успели объявить независимыми социалистическими республиками (Россия, Белоруссия, Украина, Закавказские Республики). Впрочем, эту независимость они быстро утратили, войдя в 1922 году в состав социалистической федерации, именуемой Союзом Советских Социалистических Республик.

С крушением Российской империи политический статус Казахстана практически не изменился. Деколонизация не завершилась возрождением суверенной казахской государственности. Он оставался в

империясының бұрынғы шекаралары сақталған аумағының құқық мирасқорына айналған РСФСР билігі құрған төңкеріс комитеттерін басқаратын әкімшілік-аумақтық бірлік ретінде қала берді, Империялық ойлау мен империялық кеудемсоқтық сақталды. Олар ұлттық сана-сезімнің дамуы мен ұлыстардың ұлттық-мемлекеттік өзін-өзі айқындауына ұмтылысы жолындағы мықты кедергіге айналды.

Қазақстанның саяси және аумақтық мәртебесі нақты анықталмағандықтан да жағдай қиындай түсті. Қазақстан бұл кезде бұрынғы түсініктегі отар ел болған жоқ, бірақ тәуелсіз немесе автономиялы ұлттық мемлекет ретінде де жарияланған жоқ. Сол кездің саяси қолданысында орныққан «Дала өлкесі», «Қазақ өлкесі» терминдері белгілі бір дәрежеде Қазақстанның этникалық шекараларын белгілей отырып, қазақтар тұратын саяси шекараларды анықтаған жоқ. Уақытша үкімет, Кеңес өкіметі, түрлі бағыттағы саяси партиялар үшін Қазақ өлкесі Ресейдің ажырамас бөлігі болып саналды. Сондықтан олар үшін патша самодержавиясының құлауы әлі де болса империя аумағынан бас тарту дегенді білдірмеді. Оның үстіне, КСРО, империя жүріп өткен тарихи жол коммунистік партияның билігіндегі жаңа империяға өзгерді.

составе РСФСР в качестве административно-территориальной единицы, управляемой революционными комитетами, созданная властями РСФСР, которая стала правопреемником Российской империи с сохранением её территории в прежних границах. Имперское мышление и имперские амбиции сохранились. Они стали мощной преградой на пути развития национального самосознания и стремления этносов к национально-государственному самоопределению.

Ситуация осложнялась ещё тем, что статус Казахстана, в политическом и территориальном аспектах, не был чётко определён. Казахстан уже не был колонией в прежнем понимании, но и не был провозглашён в качестве независимого или автономного национального государства. Утвердившиеся в политическом обиходе того времени термины «Степной край», «Казахский край», в какой-то мере обозначая этнические границы Казахстана, не определяли политические границы проживания казахов. Для Временного правительства, Советской власти, политических партий разных ориентаций, Казахский край считался неотъемлемой её частью России. Поэтому для них падение царского самодержавия ещё не означало отказа от территории империи. Более того, как показывает исторический путь, пройденный СССР, империя была трансформирована в неимперию под властью коммунистической партии.

Ресейдегі Қазан төңкерісінен кейін оның Қазақстанмен бұрынғы империялық интеграциялық байланыстары әлсірей бастады. Уақытша үкімет демократиялық парламенттік республика құрылғанын жариялағанымен, аумақтық құрылыс мәселелерін егжей-тегжейлі шешуді Құрылтай жиналысының карауына қалдырып, тәуекелге бара алмады [1, 440-б.].

1917 жылы жүргізілген Қазақстанды жаппай бірақ жүйесіз кеңестендіру басында Уақытша үкіметтің басшылығымен өтіп, мемлекеттіліктің жаңа элементтерін алып келді. Жұмысшы, әскер, казак депутаттарының кеңестері негізінен қалалар мен басқа ірі елді мекендерде жұмыс істеді. Ұйымдастыру мен қызметтің бірыңғай қағидаттарымен камтылмаған бұл Кеңестер өздерін бастапқы кезеңде жергілікті жерлердегі Уақытша үкіметтің комиссарларына бағынышты ретінде көрді. Большевиктендіру шамасына қарай көптеген Кеңестер жоғары тұрған инстанция ретінде Ресейдің Ревәскери кеңесін таныды.

Екі жағдайда да Кеңестер өздерін қазақ мемлекеттілігінің қайта жаңғырған саяси негізі ретінде қарастырмады. Кеңестендірудің стихиялық толқыны егемен Қазақстан туралы мәселе қоюға дейін көтерілмеді. Тіпті қазақ мемлекеттілігін қайта жаңғыртудың «жұмсақ» жолын ұсынған «Алаш» саяси партиясының дәлелдері де ескерусіз, еленбей қалды. Қазақстанды басқару ісі асығыс құрылған Қырғыз және Сібір

После Февральской революции в России прежние ее имперские интеграционные связи с Казахстаном стали затухать. Временное правительство, провозгласив курс на демократическую парламентскую республику, в вопросах территориального устройства, проявляла нерешительность, оставляя их детальное решение на усмотрение Учредительного собрания [1, с. 440].

Массовая, но бессистемная Советизация Казахстана, проведенная в 1917 году вначале под эгидой Временного Правительства, а затем Советской власти, принесла элементы новой государственности. Советы рабочих, солдатских, казачьих депутатов действовали в основном в городах и других крупных населённых пунктах. Не охваченные едиными принципами организации и деятельности, эти Советы рассматривали себя в начальной период подчинёнными комиссарам Временного Правительства на местах. По мере большевизации многие Советы признавали в качестве вышестоящей инстанции Реввоенсовет России.

В обоих случаях Советы не рассматривали себя в качестве политической основы возрождающейся казахской государственности. Стихийная волна советизации не поднялась до постановки вопроса о суверенном Казахстане. Даже аргументы политической партии «Алаш», предлагавшей «мягкий» вариант возрождения казахской государственности, были оставлены без внимания. Дело управления Казахстаном было

революциялық комитеттеріне тапсырылды.

Сонымен бірге, «Алаш» партиясының бағдарламасы (1917ж.) тұтастай Қазақстанның мемлекеттік құрылысына арналды.

Партия көсемдеріне Қазақстанның болашағы Ресей Федерациясының құрамындағы автономиялық субъект ретінде көрінді. Оның үстіне федерацияның өзі тең құқылы мемлекеттердің одағы ретінде анықталды, мұнда «әрбір жеке мемлекет дербес әрі бірдей құқықтар мен мүдделер бойынша өздігінен басқарылады» (§1 «Алаш» партиясының бағдарламасы). Қазақстан автономиялы мемлекет ретінде РСФСР құрамына кіреді деп болжанды. Бұның астын сызып айтып қояйық, автономиялы, бірақ мемлекет ретінде.

«Алаш» партиясының бағдарламасы 2017 жылы 13-15 желтоқсанда Орынбор қаласында өткен II Жалпықазақ съезі үшін өзіндік саяси тұғырмаға айналды. Съезд, мәні бойынша, құрылтай съезі болды. Ол мынадай тарихи шешімдерді қабылдады:

I. Шығу тегі бір, мәдениеті, тарихы, тілі біртұтас қазақ-қырғыз (қырғыз) халқы билік жүргізетін тұтас аймақты құрайтын Бөкей Ордасы, Орал, Торғай, Ақмола, Семей, Жетісу, Сырдария облыстарының аумақтық-ұлттық автономиясын, Каспий бойы Каспий облысы Ферғана, Самарканд, Әмудария бөлімінің қырғыз (қазақ) уездерін, Алтай губерниясының іргелес қырғыз (қазақ) облыстарын құру.

поручено наспех созданным Киргизскому и Сибирскому революционному комитетам.

Между тем, Программа партии «Алаш» (1917 г.) была полностью посвящена государственному устройству Казахстана.

Перспектива Казахстана лидером партии представлялась в составе Российской Федерации в качестве её автономного субъекта. Причём сама федерация определялась как союз равноправных государств, где «каждое отдельное государство автономно и управляется само собой на одинаковых правах и интересах» (§1 Программы партии «Алаш»). Предполагалось, что Казахстан входит в состав РСФСР в качестве автономного государства. Подчеркнём это особо - автономного, но государства.

Программа партии «Алаш» стала своеобразной политической платформой для II Всеказахского съезда, состоявшегося 13-15 декабря 1917 года в г. Оренбург. Съезд, по сути, стал учредительным. Он принял историческое решение:

I. Образовать территориально-национальную автономию областей Букеевской Орды, Уральской, Тургайской, Акмолинской, Семипалатинской, Семиреченской, Сыр-Дарьинской, киргизских (казахских) уездов Ферганской, Самаркандской, Аму-Дарьинского отдела Закаспийской области, смежных киргизских (казахских) волостей Алтайской губернии, представляющих сплошную территорию с господствующим насе-

II. Қазақ-қырғыз (қазақ) облыстарына автономия беру (2, 69-бет). (Алаш Орда: Құжаттар жинағы, құраст. Н. Мартыненко Алматы: «Ай-кан» шағын баспасы 1992, 23-бет).

Мұның үстіне, Алаш көсемдері атап көрсеткендей: «Алаш автономиясы ешқашан Сібір және Түркістан облыстарының құрамына кірмеген қырғыз (қазақ) өлкесінің 6 миллион қазақ-қырғыз (қазақ) халқын біріктіреді, Алаш автономиясы Сібір секілді формасы шеңбер секілді аумағы, 10 миллион халқы бар ірі саяси бірлікті құрайды» [5].

Алаштың автономиялық сипаты оның конституциясын Бүкілресейлік Құрылтай жиналысы бекітуі тиіс болғандығында. Саяси және экономикалық дербестіктің негізін Алаш автономиялы облыстарының «жер бетіндегі, судағы барлық байлықтарымен, сондай-ақ жер қойнауымен бірге есептегендегі аумағы Алаш меншігін құрайтыны» қамтамасыз етуі тиіс еді (III-т. Съезд қаулысы).

Съезд кез келген конституция үшін ең негізгі мәселе болып табылатын ұлттық мәселені айналып өтпеді. «Қазақ-қырғыз (қазақтар) арасында тұратындардың барлығына азшылық құқығы кепілдік етіледі. Алаш автономиясының барлық мекемелерінде барлық ұлттардың өкілдері пропорционалды, тепе-тең болуы тиіс. Со-

лением казак-киргизского (казахского) единого происхождения, единой культуры, истории и единого языка.

II. Автономии казак-киргизских (казахских) областей присвоить (2,с.69). (Алаш Орда: Сборник документов сост. Н. Мартыненко Алаш-Ата: Малое издательство «Ай-кан» 1992. с.23)

При этом, как подчёркивали лидеры Алаш: «Автономия Алаш объединяет 6-ти миллионное казак-киргизское (казахское) население киргизского (казахского) края, никогда не входившего в состав Сибири и Туркестанских областей, Автономия Алаш подобно Сибири, занимает территории, имеющую форму почти круга, составляет крупную, с 10 миллионным населением политическую единицу» [5].

Автономный характер Алаш подчеркнут тем, что его конституция должна быть утверждена Всероссийским Учредительным собранием. Основу политической и экономической самостоятельности должно было обеспечить то, что «территория автономных областей Алаш со всеми богатствами, находящимися на поверхности земли, водами, их богатствами, а также недрами земли составляет собственность Алаш» (п. III Постановления съезда).

Съездом не обойдён один из краеугольных для любой конституции национальный вопрос. «Всем, кто живёт среди казак-киргиз (казахов), гарантируются права меньшинства. Во всех учреждениях автономии Алаш представители всех наций

нымен қатар Алаш автономиясының шегінде аумақсыз қалғандарға эксаумақтық және мәдени автономия беріледі» (Съезд қаулысының IV-тармағы). Оның үстіне «Алаш-Орда» уақытша Халық кеңесінің 25 мүшесінің 10-ы қазақтар арасында тұратын орыс және басқа ұлттар болуы тиіс болды. Сонымен бірге, кейбір деректер бойынша, олардың саны қазақ халқының жалпы санының 10%-ынан аспауы тиіс.

Съезге қатысушылар мемлекеттік билікті ұйымдастыру мәселелері Алаш автономиясы конституциясының жобасын талқылаған кезде құрылтай жиналысында егжей-тегжейлі қарастырылуы тиіс деп жорамалдай отырып, «Алаш-Орда» Уақытша халық кеңесін ұйымдастырумен шектелді, оның төрағасы болып баламалы негізде Әлихан Бөкейханов сайланды. Мұнда бұйрық нысанында былай деп жазылған: «Алаш-Орда» қазақ-қырғыз (қазақ) халқына жүргізілетін барлық атқарушыбилікті тез арада өз қолына алуы тиіс (Съезд қаулысы, VI-т.). Осыдан келіп, съезд автономиялы республиканы құрды. Съезд шешімінде «республика» термині қолданылмайтын болса да, оның негізінде құрылған автономия республика мәртебесіне оның қазіргі заманғы түсінігіне толық сәйкес келеді. Біріншіден, Алаш автономиясын заңды өкілді орган – II Жалпықазақ съезі құрды. Екіншіден, ол Ресей құрамында жарияланды. Үшіншіден, сайланбалы негізде

должны быть представлены пропорционально. Предоставляется также экстерриториальная и культурная автономия тем, кто без территории окажется в пределах автономии Алаш» (п. IV Постановления съезда). При этом было предусмотрено, что 10 из 25 членов Временного народного Совета «Алаш-Орда», должны быть представлены русским и другими народам, живущим среди казахов. Между тем, по некоторым данным, их численность не превышала 10% от общего числа казахского населения.

Участники съезда полагают, что более подробно вопросы организации государственной власти должны быть рассмотрены на учредительном собрании при обсуждении проекта конституции автономии Алаш, ограничили организацией Временного народного Совета «Алаш-Орда», председателем которого на альтернативной основе был избран Алихан Букейханов. При этом в императивной форме было предписано: «Алаш-Орда должна немедленно взять в свои руки всю исполнительную власть над казах-киргизским (казахским) населением» (п. VI Постановления съезда). Отсюда следует, что съездом учреждена автономная республика. Хотя в решении съезда не употребляется термин «республика», созданная на его основе автономия полностью соответствует статусу республики в современном понимании. Во-первых, автономия Алаш учреждена легитимным представительным органом – II Всеказахским съездом. Во-вторых, она провозгла-

жоғары атқарушы орган – Уақытша Халық кеңесі құрылды. Төртіншіден, Алаш Орда юрисдикциясының аумағы белгіленді. Бесіншіден, осы аумақтағы табиғи байлықтарға мемлекеттік меншік жарияланды. Алтыншыдан, Конституция қабылдап, кейіннен Бүкілресейлік Құрылтай жиналысында бекіту қажеттігі танылды.

Осылайша, **Қазақстан тарихындағы бірінші** демократиялық республика «Алаш» автономиясы болды. Формальды түрде ол 1918 жылдың аяғына қарай өмір сүруін тоқтатты. Уақытша Бүкілресейлік Үкіметтің 2018 жылғы 4 қарашадағы Жарлығымен: «Алаштың Үкіметі – Алаш Орда өзінің өмір сүруін тоқтатты деп саналсын» деп белгіленді (А.О.Р.Ф. XXIX, Ар. КС.М. 4-20-т.- 1918.- 22 қазан (4 қараша)).

Алайда, бұл жарлықтың заңды күші барынша күмәнді, біртұтас Ресей аумағында азамат соғысы жалдарында жарияланған Уақытша Бүкілресейлік Үкіметтің өзінің заңдылығына үлкен күмән туды. Уақытша Бүкілресейлік Үкіметпен қатар Бүкілресейлік Кеңестер съезінің 2017 жылғы 8 қарашадағы Декретімен бекітілген Кеңес үкіметі күшінде болды.

Әлемнің саяси картасынан Алаш автономиясының түбегейлі жоғалуы 1919 жылы құрылған Қырғыз (Қазақ) және Сібір Тексеру комисси-

шена в составе России. В-третьих, на выборной основе сформировано высшая исполнительная власть-Временный Народный Совет. В-четвертых, определена территория юрисдикции Алаш-Орды. В-пятых, объявлена государственная собственность на природные богатства на этой территории. В-шестых признана необходимость принятия Конституции с последующим ее утверждением Всероссийским Учредительным собранием.

Таким образом, **первой в истории Казахстана** демократической республикой стала Автономия «Алаш». Формально она прекратила существование к концу 1918 года. Указом от 4 ноября 1918 года Временного Всероссийского Правительства было установлено: «Правительство Алаша - Алаш-Орду считать прекратившим своё существование». (А.О.Р.Ф. XXIX, Ар. КС.М. 4-в-20.- 1918.- 22 октября (4 ноября)).

Однако, юридическая сила этого указа весьма сомнительна, под большим вопросом находилась легитимность самого Временного Всероссийского Правительства, провозглашённого в годы гражданской войны на единой территории России параллельно с Временным Всероссийским Правительством действовало Советское правительство, учреждённое Декретом II Всероссийского съезда Советов от 8 ноября 1917 года.

Окончательное исчезновение с политической карты мира автономии Алаш в решающей степени было обусловлено постепенной советизацией

ялары жүзеге асырған 1920 жылға қарай Қазақстанның бүкіл аумағын бірте-бірте советтендірумен байланысты болды.

Екінші республиканың құрылу тарихы кеңес үлгісі бойынша Қазақстан автономиясын жариялаумен байланысты. 1920 жылы 26 тамызда Бүкілресейлік Орталық Аткару комитеті мен Халық Комиссарлар Кеңесі «Қырғыз Автономиялық Советтік Социалистік Республикасын құру туралы» декрет қабылдайды. Осы Декреттің 1-тармағы былай деп жариялайды: «РСФСР-дің бір бөлігі ретінде Қырғыз Автономиялық Советтік Социалистік Республикасы құрылсын». Бірақ бұл тарихи маңызды, тағдыршешті деп айтарлық саяси-құқықтық құжат бірқатар принциптік мәні бар сұрақтарға жауап бермейді.

Халықтың, немесе оның беделді өкілдерінің бірінің Декретте көзделген құқықтары бар автономия мәртебесін беру туралы тілектері болды ма екен? Қазақстан қандай пікірлер бойынша өз алдына дербес Кеңестік Социалистік Республика мәртебесіне ұсынылмады?

Ұлттың өзін-өзі айқындауға деген табиғи құқығы неліктен елеп-ескерілмеді? «Бірігу үшін ажырау қажет» деген кеңінен мәлімделген лениндік қағидат неліктен жұмыс істемеді? Бұл сұрақтардың бірде-біріне кеңестің мемлекеттік құрылымның теориясы да, практикасы да ойға қонатын бірде-бір жауапты бере алмады.

всей территории Казахстана к 1920 году, осуществлённой созданными в 1919 году Киргизским (Казахским) и Сибирским Ревкомами.

История создания Второй Республики связана с провозглашением автономии Казахстана по советскому образцу. 26 августа 1920 года Всероссийский Центральный Исполнительный Комитет и Совет Народных Комиссаров принимают Декрет «Об образовании Автономной Киргизской Социалистической Советской Республики». П1. настоящего Декрета провозглашает: «Образовать Автономную Киргизскую Социалистическую Советскую Республику как часть РСФСР». Но этот исторически важный, можно сказать судьбоносный политико-правовой документ не содержит ответа на ряд принципиальных вопросов.

Было ли волеизъявление народа, или хотя бы его авторитетных представителей, о присвоении статуса автономии с правами, предусмотренными Декретом? По каким соображениям, Казахстан не удостоился статуса самостоятельной Советской Социалистической Республики?

Почему было проигнорировано естественное право наций на самоопределение? Почему не сработало широко декларировавшийся ленинский принцип: «Для того, чтобы объединиться - нужно разъединиться». Ни на один из этих вопросов ни теория, ни практика советского государственного строительства, вразумительных ответов не дала.

Автономия алғаннан кейін Қазақстанның қолы неге жетті? Біріншіден, саяси политическую таразылау. Қазақстан Қырғыз Автономиялық Советтік Социалистік Республикасы деңгейіне дейін көтерілді. Айтқандайын, нақты шындыққа сәйкес келетін халықтың «қазақ» этнонимі 1925 жылы енгізілді.

Екіншіден, басқару органдары ҚАССР Халық комиссариаттары деп атала бастады, бірақ бағыныстылығына қарай оларды РСФСР-дің аумақтық бөлімшелері деп атауға болар еді, өйткені шешім қабылдаған кезде оларда дербестік болмады. Сөйтіп, мысалы, ҚАССР Халық комиссариаттары - «азық-түлік, қаржы, жұмысшы-шаруа инспекциялары, сонымен қатар халық шаруашылығы кеңесі мен пошта, телеграфтарды басқару, Қырғыз статистикалық бюросы, қырғыз Төтенше жағдайлар комиссиясы, еңбек халық комиссариаты, жол қатынастары халық комиссариаты - РСФСР-дің тиісті Халық Комиссариаттарының тікелей қол астында қала берді (Декреттің 6-тармағы)». «ҚАССР Халық комиссариаттары - ішеі істер (пошта мен телеграфтарды басқарусыз), әділет, ағарту, денсаулық сақтау, әлеуметтік қамтамасыз ету, диканшылық өз әрекеттері мен іс-қимылдарында дербес және Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетінің алдында жауап береді» (Декреттің 7-тармағы).

Осылайша, республиканың халық комиссариаттарының жартысы тікелей РСФСР-дің тиісті халық комисса-

Что получил Казахстан после своей автономизации? Во-первых, политическую вывеску. Казахстан был возвышен до уровня Автономной Киргизской Социалистической Советской Республики. Кстати сказать, что соответствующий реальности этноним народа «казах» был введён в 1925 г.

Во-вторых, органы управления стали называться Народными комиссариатами КАССР, хотя по подчинённости их можно было называть территориальными подразделениями РСФСР, с вытекающим отсюда отсутствием у них самостоятельности при принятии решений. Так, например, Народные комиссариаты КАССР - «продовольствия, финансов, рабоче-крестьянской инспекции, а также совет народного хозяйства и управление почт и телеграфов и Киргизское статистическое бюро, киргизская Чрезвычайная комиссия, народный комиссариат труда и народный комиссариат путей сообщения - остаются непосредственном подчинении соответствующих Народных Комиссариатов РСФСР (п.6 Декрета)». «Народные комиссариаты КАССР - внутренних дел (без управления почт и телеграфов), юстиции, просвещения, здравоохранения, социального обеспечения и земледелие автономны в своих действиях и ответственны перед Всероссийским Центральным Исполнительным Комитетом» (п.7 Декрета).

Таким образом, половина наркоматов Республики подчиняются непосредственно соответству-

риаттарына бағынды. Екінші жартысы РСФСР БОАК алдында жауапты, бұл дегеніміз іс жүзінде бірдей, тек атаулары басқаша. Барлық халық комиссариаттары өздерінің әкімшілік кураторлары бойынша бөлінген. Ал аты дардай КАССР Орталық Атқару Комитеті мен Халық Комиссариаттарына ештеңе тимей, құралақан қалды.

Үшіншіден, барлық кемшіліктеріне карамастан, Декреттің бір сөзсіз артықшылығы бар. Ол Қазақстан аумағын мемлекеттік тұрғыдан межелеп, ажыратудың қазығын қақты, бұл қазіргі Қазақстанның мемлекеттік шекарасы мәселелерін шешуді айтарлықтай жеңілдетті.

Қазақстан автономиясын жариялаумен байланысты оқиғалардың әрі қарайғы хронологиясы қазақ халқының өз мемлекеттілігін қайта жаңғырту мәселесінде тілектерін еркін білдірге жол бермейтін сценарий бойынша өтті. Сөйтіп, Декрет қабылданғаннан кейін бір жарым ай өткен соң, 1920 жылы 6 қазанда ҚАССР Кеңесінің Құрылтай съезі «Қырғыз (Қазақ) АССР-і еңбеккерлерінің құқықтары декларациясын» қабылдады. Сонда, бұл құрылтай съезі РСФСР-дің біржақты шешімімен құрылған құжатты бекіткен болып шығады. Ұлттың өзін-өзі айқындау құқығының қисыны бойынша, «Қырғыз (Қазақ) АССР-і еңбеккерлері құқықтарының декларациясы» Қазақстан автономиясы туралы декретті қабылдау үшін негіз және шарт болуға тиіс. Осыдан келіп, қазақ ұлтының мемлекеттік өзін-өзі ай-

ющим наркоматам РСФСР. Другая половина ответственна перед ВЦИК РСФСР, что практически одно и то же, но в разных формулировках. Все наркоматы разобраны по своим административным кураторам. А высокопарно названным Центральному Исполнительному Комитету и Совету Народных Комиссаров КАССР ничего не досталось.

В-третьих, Декрет, при всех недостатках имеет одно несомненное достоинство. Он положил начало государственному размежеванию территории Казахстана, что существенно облегчило решение вопросов государственной границы современного Казахстана.

Дальнейшая хронология событий, связанных с провозглашением автономии Казахстана свидетельствует о том, что они проходили по сценарию, исключавшему свободное волеизъявление казахского народа в вопросе возрождения собственной государственности. Так, спустя полтора месяца после принятия Декрета, 6 октября 1920 года Учредительный съезд Советов КАССР принимает «Декларацию прав трудящихся Киргизской (Казахской) АССР». Получается, что этот учредительный съезд учредил то, что уже было учреждено односторонним решением РСФСР. По логике права нации на самоопределение, «Декларация прав трудящихся Киргизской (Казахской) АССР» должна была быть основанием и условием принятия Декрета об автономии Казахстана. Отсюда следует, что право казахской нации на госу-

қындау құқығы бұзылып, ол күштеп таңылған мемлекеттің нысанын қабылдады. Бұл нысан Декларация бойынша, Кеңес Республикасы болды. «Қырғыз (Қазақ - авт. ескертп.) өлкесінің аумағы Жұмысшы, еңбекші қырғыз (қазақ) халқының, шаруа, казак және кызыл әскерлер депутаттары кеңесінің республикасы болып жарияланады» (Декларацияның V бөлімі, 1-тармақ). Бұдан әрі көп уәде беретін демократиялық тұжырымдама айтылады: «Барлық - заң шығарушы, атқарушы және бақылаушы билік еңбекші халыққа тиесілі болуға тиіс (Декларацияның V бөлімі, 2-тармақ).

Осы жерден, өкінішке қарай, автономия пафосы аяқталып, әрі қарай мәтін бойынша ең болмаса жария етілген автономияның біршама дербестігі туралы айғақтайтын ережені табу қиынға түседі. Оның орнына РСФСР-дің саяси бағытын жүргізетін перифериялық органға айналдыратын ережелер жарияланады. ҚАССР кеңесінің съезі, атап айтқанда, мынаны қаулы етеді: «өндірістің, ... сондай-ақ банктің барлық құралдарын иелігінен айыру бойынша РСФСР саясатын жүргізу және бұл құралдарды Ресей Федерациясы еңбекшілері мемлекетінің қолына беруге ықпал ету», «жерге жеке меншікті жою саласындағы РСФСР саясатын жүргізу», «РСФСР тәжірибесіне толық сәйкес және қолданыстағы соңғы жалпы заңдар жинағы негізінде бұқара ұлттың денсаулығын қорғау», «еңбек туралы заңдар кодексі және Ресей жұмысшылары-

дарственное самоопределение было нарушено, и она приняла ту форму государства, которая была навязана. Этой формой, по Декларации, была Советская Республика. «Территория Киргизского (казахского - прим.авт.) края объявляется республикой Советов рабочих, трудового киргизского (казахского) народа, крестьянских, казачьих и красноармейских депутатов» (п.1 ч.У Декларации). Далее следует многообещающая демократическая формулировка: «Вся власть - законодательная, исполнительная и контролирующая должна принадлежать трудящемуся народу» (п.2 ч.У Декларации).

На этом, к сожалению, пафос автономии заканчивается и далее по тексту трудно найти положения, свидетельствующие хотя бы об относительной самостоятельности провозглашённой автономии. Вместо этого декларируется положения, превращающие её в периферийный орган проведения политического курса РСФСР. Съезд советов КАССР устанавливает в частности: «проводить политику РСФСР по экспроприации всех средств производства, ... а также банков и способствовать передаче этих средств в руки государства трудящихся Российской Федерации», «проводить политику РСФСР в области ликвидации частной собственности на землю», «охрану здоровья и нации широких масс в полном соответствии с опытом РСФСР и на основе существующих в последней общих узаконений», «кодекс законов о труде и все основные завоевания

ның еңбекті қорғау және әлеуметтік қамтамасыз ету саласындағы барлық негізгі жетістіктерін бірдей мөлшерде ҚАССР еңбекшілеріне тарату» (4-тармақ).

Егер бұған Декларацияның 5-тармағында Қазақ автономиясын құру туралы декреттің РСФСР-дің жоғары тұрған органдарына халық комиссариаттарының бағынуы бөлігінде біз бұрын келтірген ережелерін сөзбе-сөз келтіретінін қосар болсақ, онда Декларация мәтінін құрау және оны кейіннен қабылдау Ресейдің партия және мемлекеттік органдарының қатаң бақылауымен өткенін өкінішпен айтуға тура келеді.

Нәтижесінде қазақ халқы сенес өкіметінің арқасында өзінің мемлекеттігін қалпына келтірді деген әдемі саяси иллюзия жасалды. Іс жүзінде саяси мәртебесі өмірдің экономикалық және әлеуметтік салалары шын мәніндегі төңкерістік қайта құруларды басынан өткізсе де, бұрынғы күйінде, басқа мемлекетке тәуелді болып қалды.

Солай бола тұрса да, автономияның еркіндіктің мәні мен оның шекаралары туралы негізгі мәселені көрсетпейтін «ҚАССР еңбекшілері құқықтарының декларациясы» Қазақстанның 1926 жылғы Конституциясының жобасына толығымен енгізілді. Социалистік төңкеріс көсемдерінде, сірә, РСФСР құрамына кіретін әрбір автономияны «өз» Конституциясымен «марапаттау» ниеті болған сияқты.

Қазақстанда мұндай Конституцияның жобасы талқыланып, негіз ретінде 1924 жылы ҚАССР Кеңе-

рабочих России в области охраны труда и социального обеспечения в одинаковой мере распространить на массы трудящихся КАССР» (п.4).

Если добавить к этому то, что п.5 Декларации дословно воспроизводит приведённые нами ранее положения Декрета о создании казахской автономии в части подчинения наркоматов вышестоящим органам РСФСР, то с сожалением приходится констатировать, что составление текста Декларации и последующее её принятие происходили под жёстким контролем партийных и государственных органов России.

В итоге была создана красочная политическая иллюзия, что казахский народ, благодаря советской власти возродил свою государственность. На деле же политический статус остался прежним, зависимым от другого государства, хотя экономическая и социальная сферы жизни претерпели поистине революционные преобразования.

Тем не менее, «Декларация прав трудящихся КАССР», которая не отражала основной вопрос автономии о сути и границах её свободы, была полностью включена в проект Конституции Казахстана 1926 г. У вождей социалистической революции, видимо, был замысел «наградить» каждую автономию, входящую в РСФСР «своей» Конституцией.

В Казахстане проект такой Конституции был обсуждён и принят за основу на IV съезде Советов КАССР

стерінің IV съезінде қабылданды. Орталық атқару комитетіне мәтінді пысықтап, оны Бүкілресейлік Орталық атқару комитетіне бекітуге ұсыну тапсырылды. 1926 жылы 18 ақпанда Конституция жобасының түпкілікті редакциясы қабылданды, бірақ сол кезеңнің заңнамалары талап еткендей, РСФСР БОАК бекітпеді. Мұндай маңызды саяси-құқықтық құжат заңдық күшке ие болған жоқ. Ол Қазақстанда қалыптасып келе жатқан жаңа, екінші республикаға менсінбей қараудың тарихи куәсі болып қалды.

Конституцияның бұл жобасы бойынша Қазақстан РСФСР құрамындағы автономия болып қала береді. Конституцияның мәтіні пролетариат диктатурасының қажеттілігі, буржуазия мен байшылдықты басып-жаншу, баспаның капиталға тәуелділігін жою, халықтың кейбір санаттарын сайлау құқығынан айыру туралы ұрандарға толы. Сонымен бірге, жоғарыда айтылған Декретпен және Декларациямен салыстырғанда, ұлттық автономияны сипаттайтын ережелер қамтылған. Атап айтқанда, мемлекеттік тілдер болып қазақ және орыс тілдері танылады (13-бап). Қазақстан аумағында «Кеңестердің ҚОАК Жұмысшы-шаруа үкіметінің және барлық Кеңес үкіметі органдарының жұмысын бағыттайды» (29-бап), атқарушы органдардың бір бөлігі тұтастай ҚАССР Халық Комиссарлары Кеңесіне және Орталық Атқарушы Комитетіне бағынуы және бақылауында болуы тиіс (48-бап).

в 1924 году. Центральному исполнительному комитету было поручено доработать текст и представить его во Всероссийский Центральный исполнительный комитет для утверждения. 18 февраля 1926 года окончательная редакция проекта Конституции была принята, но не была утверждена. ВЦИК РСФСР, как требовалось законодательством того времени. Такой важный политико-правовой документ не обрёл юридическую силу. Он остался историческим свидетельством пренебрежительного отношения к формирующейся новой, второй республике в Казахстане.

По этому проекту конституции Казахстан остаётся автономией в составе РСФСР. Текст Конституции изобилует лозунгами о необходимости диктатуры пролетариата, подавлении буржуазии и байства, уничтожения зависимости печати от капитала, лишения избирательных прав некоторых категорий населения. Вместе с тем, по сравнению упомянутыми выше Декретом, и Декларацией, содержатся положения, характеризующая национальную автономию. В частности, государственными языками признаются казахский и русский языки (ст. 13). «КЦИК Советов направляет деятельность рабоче-крестьянского Правительства и всех органов Советской власти» на территории Казахстана (ст.29) установлено, что часть исполнительных органов всецело должны быть подчинены и подконтрольны Совету Народных Комиссаров и Центральному Исполнительному Комитету КАССР (ст.48).

РСФСР құрамында нағыз қазақ автономиялық мемлекеттігін құру жағына қарай қозғалыс басталған секілді болды. Бірақ, ҚАССР ОАК Қаулысымен осы Конституцияның қабылдануымен аяқталған алғашқы кадам ҚАССР-дің қабылданып қойған конституциясында РСФСР-дің жоғары мемлекеттік билігінің нығайуы болуға тиіс екінші шешуші кадамда өзінің жалғасын таппады. Бірақ бұлай болмады.

Осылайша, кеңестік автономия формалық жағынан республиканың белгілеріне сәйкес келгенімен, мазмұндық жағынан одан айтарлықтай айырмашылығы болды. Біріншіден, кеңестік автономия Қазақстанға РСФСР федералды органының шешімімен таңылды. Одан соң, Қазақстанның құрылтайшы органының шешімі осы шешімге сәйкестендіріліп, кейінгі күнмен шығарылды. Екіншіден, барлық атқарушы және бақылаушы органдар мемлекеттік биліктің тиісті федералды органдарына қандай да бір тәуелділікте қалды. Үшіншіден, тек дербес жүргізу арқылы шешілетін мәселелер аясы анықталған жоқ. Төртіншіден, автономиялық республиканың органдары іс жүзінде федералды биліктің аумақтық органдарының функцияларын іске асыруға тікелей қатыса немесе оларға барынша жәрдем көрсете отырып, олардың рөлін атқарды.

Осы және басқа сипаттамалары Кеңестік автономиялық Қазақстан Республикасын Алаш автономиясынан ерекшелеп тұрды. Автономиялық республика жағдайындағы әрі-

Казалось, начато движение в сторону создания реальной автономной государственности казахов в составе РСФСР. Но, первый шаг, завершившийся принятием этой Конституции Постановлением ЦИК КАССР, не получил своего продолжения во втором решающем шаге, которым должно было стать утверждение высшей государственной власти РСФСР уже принятой конституции КАССР. Но этого не произошло.

Таким образом советская автономия формально соответствуя признакам Республики, существенно расходилась с ней в содержательном плане. Во-первых, советская автономия была навязана Казахстану решением федерального органа РСФСР. Затем под него задним числом было подогнано решение учредительного органа Казахстана. Во-вторых, все исполнительные и контролирующие органы оказались в той или иной зависимости от соответствующих федеральных органов государственной власти. В-третьих, не был определен круг вопросов, решение которых было в исключительном автономном ведении. В-четвертых, органы автономной республики фактически выполняли роль территориальных органов федеральной власти, прямо участвуя в реализации их функций, либо оказывая им всяческое содействие.

Эти и другие характеристики отличали советскую автономную республику Казахстана от автономии Алаш. Неопределённость, «размытость» автономной республики придавало отсутствие у неё действующей

сәрілік, «бұлдырлық» оның қолданыстағы Конституциясы жоқ секілді әсер берді, оның жобасын ҚАССР мемлекеттік билігінің жоғарғы органдары қабылдағанымен, белгісіз бір себептермен РСФСР бекітпеді.

Осындай саяси-құқықтық мәртебесімен Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасы 16 жыл өмір сүрді. 1936 жылы ол КСРО құрамында одақтас республикаға айналып, қайта құрылды.

Мұнда сонымен қатар, Қазақ АССР-інің құрылуымен байланысты әзірге біржақты берілетін жауаптары жоқ бірқатар мәселелер туындайды.

Адам саны, экономикалық дамуы жағынан озық, ал аумақтық және білім беру саласында өзінің көршілері – Өзбекстан мен Түркіменстанды басып озатын Қазақстан 12 жыл өткен соң, одақтас республикаға айналады. Оларды федерация құрамына кіргізуге негіз болған - осы республикалар съезінің 1925 жылы қабылданған шешімдері. Оларда халықтың КСРО құрамына кіру туралы еріктері білдірілді. Осыған байланысты 1925 жылы 13 мамырда КСРО кеңестерінің III съезі КСРО-ның білім беру шартының Өзбек және Түркімен кеңестік социалистік республикаларына қолданылуы туралы шешім қабылдады. Сол арқылы 1922 жылғы 30 желтоқсандағы КСРО-ның құрылуы туралы шартқа жаңа республикалардың қосылу актісін заңды түрде рәсімдеу шарасы өтті.

Қазақстан халықтың еркін білдіру бойынша алдын ала рәсімдерді жаса-

щей Конституции, хотя ее проект был принят высшими органами государственной власти КАСР, но по неизвестным причинам не был утверждён РСФСР.

В таком политико-правовом статусе Казахская Автономная Советская Социалистическая Республика просуществовала 16 лет. В 1936 году она была преобразована в союзную республику в составе СССР.

Здесь также, как в случае с учреждением КазАССР, возникает ряд вопросов, на которые пока однозначных ответов нет.

Казахстан, не уступавший по численности населения, экономическому развитию, а в территориальном и образовательном отношении превосходящей своих соседей – Узбекистан и Туркменистан, становится союзной республикой спустя 12 лет. Основанием для их включения в состав федерации были решения съездов этих республик, принятые в 1925 году. В них было выражено волеизъявление народа о вхождении в состав СССР. В связи с этим 13 мая 1925 года III съезд советов СССР принял решение о распространении действия договора об образовании СССР на Узбекскую и Туркменскую советские социалистические республики. Тем самым состоялось юридическое оформление акта присоединения новых республик к договору об образовании СССР от 30 декабря 1922 года.

Казахстан стал союзной республикой путём включения в список

май-ак, 1936 жылғы КСРО Конституциясында көзделген одақтас республикалардың тізіміне қосылу арқылы одақтас республикаға айналды. Сол кезде бұрын КСРО-ны құраған және кейіннен оның құрамына кірген барлық одақтас республикалар өз шешімдерін өз халқының еркін билдіретін құқықтық актілерге негіздеді. Қазақстанның мұндай актісі болған жоқ, КСРО-ны құру туралы шартқа қосылу туралы шартқа олар қол қоймады. Шешім КСРО Кеңестерінің 1936 жылғы Конституцияның мәтінін бекіткен VIII съезінде біржақты тәртіпте қабылданды. Неліктен бұлай болды Әзірге жауап жоқ.

Сөйтіп, КСРО құрамында федерацияның жаңа субъекті – Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасы пайда болды. Ондағы мемлекеттік билік Ленин ашқан мемлекеттік басқарудың жаңа нысанының моделі бойынша құрылды. Ол белгілі және тиімді жұмыс жасайтын басқару нысандарының бірде-біріне сәйкес келмеді. Большевиктерді монархия да, президенттік республика да, парламенттік республика да қанағаттандырмады. Оларға қарсы Ленин нағыз халық билігінің демократиялық формасы ретінде Кеңестер идеясын ұсынды. Оның үстіне Кеңестер жүйесі ауылдық деңгейден бастап жалпы одақтық деңгейге дейін қоғамды төменнен жоғарыға қарай жарып өтуі тиіс. Мұнда компартияның басшылығымен Кеңестер өздеріне есеп беретін және бағынысты атқарушы органдарды құруы тиіс болатын. Мұндай тігінен құрылған өкілді ор-

союзных республик, предусмотренной Конституцией СССР 1936 года, без предварительных процедур по выявлению волеизъявления народа. Между тем все союзные республики, ранее образовавшие СССР и позже вошедшие в него, своё решение основывали на правовых актах, отразивших волеизъявление их населения. В Казахстане такого акта не было, договор о присоединении к договору об образовании СССР им не подписывался. Решение было принято в одностороннем порядке VIII съездом Советов СССР, утвердившим текст Конституции 1936 года. Почему так произошло? Ответа пока нет.

Таким образом в составе СССР возник новый субъект федерации Казахская советская социалистическая Республика. Государственная власть в ней была выстроена по модели открытой Лениным новой формы государственного правления. Она не вписывалась ни в одну из известных и эффективно действующих форм правления. Ни монархия, ни президентская, ни парламентская республики не устраивали большевиков. В противовес им Ленин выдвинул идею Советов, как самой демократической формы подлинного народовластия. Причём система Советов должна пронизать общество снизу доверху, начиная от сельского и заканчивая общесоюзным уровнем. При этом Советы под руководством компартии должны были формировать подотчётные и подконтрольные им исполнительные органы. Такая вертикально выстроенная система

гандар жүйесі Кеңес федерациясы – одақтас республикалардағы барлық субъектілерде мемлекеттік билікті ұйымдастырудың әмбебап діңгегіне, өзегіне айналды. Өкілді органдардың қатаң орталықтандырылған көп сатылы жүйесі төмен тұрған Кеңестер жоғары тұрғандарға дәйекті түрде есеп беретін жағдайда мемлекеттік билікті тігінен орталықтандырудың екінші желісімен қатар жүрді. Әңгіме көлденеңінен оларды сайлаған Кеңестерге, тігінен жоғары тұрған Кеңестердің ұқсас органдарына есеп беретін және бағынатын түрлі деңгейлердегі Кеңестердің атқарушы органдары туралы болып отыр.

Мемлекеттік билікті орталықтандырудың осы екі желісінің шыңында жалпыкеңестік органдар тұрды. Олардан шығатын әкімшілік бұйрықтар одақтас республикалардың жоғары билік органдарына жеткізіліп, нақты орындау үшін олар жергілікті органдарға тапсырылып отырды. Төңкерістік өзгерістерге толы жылдарда өзін бәлкім ақтаған кеңестік мемлекеттік басқару нысанының бұл ерекшелігі демократия жолындағы бюрократтық кедергіге айнала бастады, жергілікті өзін-өзі басқару институттарын дамыту үшін ешбір мүмкіндіктер қалдырмады.

Жағдай партия құрылымдарының мемлекеттік органдардың жұмысына тікелей араласуына байланысты белгілі бір деңгейде шиеленісіп, күрделеніп отырды. Партияның заңдарда қарастырылмаған белсенділігі Кеңестердің дербестігіне бұғау

представительных органов стала универсальным стержнем организации государственной власти во всех субъектах Советской федерации – союзных республиках. Жестко централизованная многоступенчатая система представительных органов, когда нижестоящие Советы были последовательно подотчетны вышестоящим, сопровождалась второй линией вертикальной централизации государственной власти. Речь идет об исполнительных органах Советов разных уровней, которые по горизонтали подчинялись избравшим их Советам, по вертикали были подотчетны и подконтрольны аналогичным органам вышестоящих Советов.

На вершине этих двух линий централизации государственной власти находились общесоюзные органы. От них административные команды передавались высшим органам власти союзных республик, которые доводили их до местных органов для фактического исполнения. Эта особенность советской формы государственного правления, возможно оправданная в годы революционных преобразований, стала превращаться в бюрократическую преграду на пути демократии, не оставляла шансы для развития институтов местного самоуправления.

Ситуация в решающей степени осложнялась непосредственным вмешательством партийных структур в деятельность государственных органов. Не предусмотренная законами активность партии заморозила самостоятельность Советов. В любом

салды. Қалай болғанда да Кеңестер жалған демократиялық перде болып шықты, өйткені мемлекеттік басқарудың барлық мәселелерін коммунистік партияның тиісті комитеттері шешіп отырды. Кеңестерге сайлауды ұйымдастырып, өткізген де – солар, Кеңес төрағасы кім болатынында, оның атқару комитетінің төрағасы кім болатынын да шешкен – солар. Кеңестердің күн тәртібі мен Кеңес шешімдерінің жобалары партия комитеттерімен келісілді. Сөйтіп, мәселе төменнен жоғарыға дейін қаралып, шешілді.

Партия ұйымдарының атқарушы құрылымдарында қашан да қоғамдық өндіріс салаларын, әлеуметтік саланы, әкімшілік органдарды: өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы, құрылыс, білім беру, медицина және күштік ведомстволардың тиісті салаларын қадағалайтын бөлімшелер болды. Партия органдарының болмашы ауытқушылықтары бар осы жүйесі Кеңестердің атқарушы құрылымдарында төменнен жоғарыға қарай қайтадан қалпына келтірілді. КОКП жетекші рөл атқарып тұрған кезде олар сөзсіз партияның іс жүзіндегі басқарушы органдарына айналды. Одақтас республиканың егемендігі осындай жағдайларда іс жүзінде жойыла бастады, ішкі мәселелерді шешкен кезде және шетмемлекеттермен өзара қарым-қатынастарда мемлекеттілік өзінің басты белгісінен – мемлекеттің тәуелсіздігінен айырылды. Партиялық билікпен бәсекеге түсуге қабілетті мемлекеттік билік іс жүзінде құрылған жоқ деуге болады.

случае Советы оказались лжедемократической ширмой, за которой все вопросы государственного управления решались соответствующими комитетами компартии. Это они организовывали и проводили выборы в Советы, это они решали, кто должен быть председателем Совета, председателем его исполкома. Повестка дня и проекты решений Советов согласовывались с партийными комитетами. Так дело обстояло снизу доверху.

В исполнительных структурах парторганизаций всегда были подразделения, курирующее соответствующие отрасли общественного производства, социальной сферы и административных органов: отделы промышленности, сельского хозяйства, строительства, образования, медицины и силовых ведомств. Эта система партийных органов с незначительными отклонениями была воспроизведена в исполнительных структурах Советов снизу доверху. При руководящей роли КПСС они неизбежно превращались в фактические управленческие органы партии. Суверенитет союзной республики при этих условиях фактически утрачивался, государственность лишалась своего главного признака - независимости государства при решении внутренних вопросов и во взаимоотношениях с иностранными государствами. Государственная власть, способная конкурировать с партийной, практически не была создана. Ее

Оның Кеңестерге еліктеуі 90 жылдардың басында абыройсыздықпен аяқталды.

КСРО-дағы іс жүзіндегі төрешілдік кеңес билігі деп аталатын бетпердені жамылды. «Барлық билік Кеңестерге!» деген ұранның маңызы жойылды, бірақ идеологиялық мақсаттарда сақталды.

Сонымен қатар кеңестік кезеңнің Конституциясы да, басқа нормативтік-құқықтық актілері де Кеңестер мен олардың атқарушы органдарының өз өкілеттерін партия ұйымдарымен төменнен жоғарыға дейін келісу, олардың ұсынымдарын, нұсқауларын және өзге де шешімдерін міндетті түрде орындауға қабылдауға қатысты міндеттерін қарастырмады. Сырт көзден жасырын өзінің заңнан тыс міндеттемелерінің күші бойынша Конституция мен заңдардан жоғары тұрған партиялық-нормативтік реттегіштер жұмыс істеді. Конституциялық тұрғыдан жарияланған КСРО-ның басқарушы рөлі заңдармен бәсекелесе алатын мемлекеттік қызметті реттеудің құқықтық емес (партиялық) әдістерін қолдану үшін кең жол ашты.

Өткен ғасырлар мен қазіргі заманның әлемдік тәжірибесі мемлекеттің қоғамды басқаруда олардың өзінің, оның үстінде тұрған ұйымның қандай да бір тікелей басшылық жасауға жол бермейтін бірден-бір егемен субъектісі болып табылатынын көрсетеді. Бұл жерде ерекше болып табылатыны – жаратушының ойынша оның үстінде діни ұстанымдары бар құдай тұрған теократиялық мемлекет

имитация в форме Советов бесславно завершилась в самом начале 90-х годов.

Фактическая партократия в СССР прикрывалась фасадом, так называемой советской власти. Лозунг «Вся власть Советам был выхолощен, но в идеологических целях сохрнен.

Между тем, ни Конституции, ни другие нормативные правовые акты советского периода не предусматривали обязанность Советов и их исполнительных органов снизу доверху согласовывать реализацию своих полномочий с партийными организациями, принимать к обязательному исполнению их рекомендации, директивы и иные решения. Действовали скрытые от постороннего глаза партийно-нормативные регуляторы, по силе своей неюридической обязательности, стоявшие выше Конституции и законов. Конституционно провозглашённая руководящая роль КПСС открыла широкий простор для распространения неправовых (партийных) методов регулирования государственной деятельности, конкурирующих с законами.

Мировая практика прошлых веков и современности показывает, что государство является единственным суверенным субъектом управления обществом, не допускающим какого-либо непосредственного руководства им самим, стоящей над ней организацией. Исключение составляет, разве что, теократическое государство, над которым по мысли создатель стоит бог с его божественными

болмаса.

Егемендіктің мәні оның иесі (мемлекет) елде үстем, ешкімге тәуелсіз билікті жүзеге асыратындығында. Бірақ егер осы «егемендікті» біреу басқаратын болса, онда ол егемен емес, біреуге бағынатын институт болып табылады.

Өзінің үстінде партияның басқарушы билігі тұрғанын ашық мойындау партияның қоғам мен оның институттарына жаппай үстемдік етуі фактісінің қоғамдық құбылысқа айналғанын мәжбүрлі көрсету болды. Бірақ оған заңдылық сипат беру кешіктірілді. Ол 1977 жылы берілді, бұл кезде Конституция Кеңес қоғамындағы КОКП-ның басшылық рөлін мойындады. Оның арасында осы рөлді іске асыру тетіктерін партия әзірлеп, оны жұртшылықтан жасырды. Нақты демократия жағдайында Парламенттің партиялық фракциялары жария еткен бастамалары заңнамалық болжамдардың жобалар мен шешімдердің негізіне айналады. Олар парламенттегі талқылаудың негізі болып табылады. Парламент оларды мақұлдаған жағдайда партияның еркі мен ұстанымы заңдастырылады. Осындай жолмен басқарушы партияның өктемдігін белгілеу мүмкіндігі жойылады.

Партия қоғам мен мемлекетке жаппай үстемдік жүргізген кезде бұл оларды басқаратын сыртқы күш ретінде болады. Партияның қарарлары, нұсқаулары мен ұсынымдары өзінің сипатының заңды болмауына карамастан, оларды міндетті орындату күшіне ие. Құқықтық емес

установлениями.

Смысл суверенитета состоит в том, что его носитель (государство) осуществляет в стране верховную, не от кого не зависимую власть. Но если этим «сувереном» кто-то руководит то он уже не суверенный, а подчинённый кому-то институт

Открытое признание над собой руководящей власти партии было вынужденной констатацией ставшего общественным факта тоталитарного господства партии над обществом и его институтами. Но придание ему легитимности запаздывало. Оно состоялось в 1977 г., когда Конституция признала руководящую роль КПСС в Советском обществе. Между тем механизмы реализации этой роли создавались партией и были скрыты от общественности. В условиях же реальной демократии озвучиваемые партийными фракциями Парламента инициативы становятся основой законодательных предположений, проектов и решений. Они являются предметом обсуждения в парламенте. В случае их одобрения парламентом воля и позиция партии легитимируются. Таким путём устраняется возможность установления диктата правящей партией.

При тотальном господстве партии над обществом и государством она выступает как внешняя сила, руководящая ими. Директивы, указания и рекомендации партии, несмотря на свой не юридический характер, обладают обязательной силой к их исполнению. Неправовое принуждение

мәжбүрлеу мемлекеттің егемендігіне қолсұғушылық болып табылады және оның тәуелсіздігіне зиян келтіреді. Бұдан бөлек, партия органдарда жұмыс істейтін барлық коммунистерді біріктіретін бастауыш партия ұйымдары секілді мемлекеттік құрылымдардың қызметіне әсер етудің соншама уқуатты тетігін пайдаланғаны КОКП тәжірибесінен белгілі. Ал партияның қатал тәртібіне құрсауланған олар әркім өз орнында, тіпті ол заңдар мен мемлекеттің мүдделеріне қайшы келсе де, партияның бағытын бұлжытпай орындады.

Осылайша, КСРО-ның пайда болғанынан бастап құлағанға дейінгі кезеңіндегі бүкіл тарихы мемлекеттің басты белгісі – егемендік, одақтас республикалардың қасбетін безендіре отырып, нақты мазмұны жоқ саяси декорацияға айналғанына айғақ болады. Бұған қоса, Қазақстанның егемендігіне қол жеткізуді одақтық және одақтық-республикалық министрліктердің заңмен рұқсат етілген қызметі мүмкін етпеді. Кеңес кезеңіндегі Қазақстана олардың хукімінде 80 % аумақ пен шамамен 90 % қоғамдық өндіріс болды.

XVII ғасырдың ортасында қазақтар жоғалтқан мемлекеттілік халықтың үмітіне қарамастан, 1917 жылғы қазан төңкерісінен кейін қалпына келтірілмегенін өкінішпен айтуға тура келеді. Ресми түрде танылмайтын, бірақ заңмен де шектелмеген, мемлекет те шектемеген, оппозициялық партиялардан да қысым көрмеген партократия Қазақстанда

является посягательством на суверенитет государства и подрывает его независимость. Кроме этого, из опыта КПСС известно, что партия использовала такой мощный рычаг воздействия на деятельность государственных структур, как первичные организации партии, объединяющие всех коммунистов, работающих в органах. А они, скованные жёсткой партийной дисциплиной, неуклонно проводили, каждый на своём месте, курс партии, даже если он противоречил законам и интересам государства.

Таким образом, вся история СССР с момента зарождения и до распада свидетельствуют о том, главный признак государства - суверенитет, украшая фасады союзных республик, превратился в политическую декорацию, не имеющую реального содержания. Кроме того, реализацию суверенитета Казахстана делала невозможной допущенная законодательно деятельность союзных и союзно-республиканских министерств. В Казахстане советского периода под их юрисдикцией находились 80 % территории и около 90 % общественного производства.

С сожалением приходится констатировать, что государственность утраченная казахами в середине XVII века, вопреки ожиданиям народа, не была восстановлена после октябрьской революции 1917 г. Официально не признаваемая, но фактическая партократия, неограниченная ни законом, ни государством, ни оппозиционными партиями, просущество-

1991 жылдың желтоқсанына дейін Кеңестердің гвзимемлекеті нысанында өмір сүрді.

Бұл жағдайларда Қазақстанның кеңес кезінде өзінің мемлекеті болды деген пікір тым асыра айтқандық болар еді. Мемлекеттік органдарға соншалықты ұқсайтын өкілді, атқарушы және сот институттары іс жүзінде одай болған жоқ. Оларжиналып келгенде мемлекет деп аталатын саяси институттың ерекшелігі талап ететін егемендігі бар басқару жүйесін құра алған жоқ. Бұл органдар компартияның монополиялық билігін – партократияны қолдай және қамтамасыз ете отырып, оның қолындағы басқару тетіктеріне, шылауына айналды.

Қазақстанда және КСРО-ның басқа одақтас республикаларында кеңесше ұйымдастырылған билік сырттай мемлекеттің құрылымдық құрылысын көрсеткенімен, шын мәнінде оның басты белгісі – егемендігінен, одан туындайтын барлық жағымсыз салдарларынан айырылды. Солай бола тұрса да, одақтас республика коммунистік партияның билігін жүзеге асыратын қатты өзгеріске түскен ерекше квазимемлекеттік ұйым болып шықты. Тоталитаризм мен қоғамды басқарудың әкімшілік-командалық әдістері біріктірілген партократиялық режим орнады. Айтқандай, кез келген кратия: автократия, теократия, охлократия, олигархократия, партократия, ең алдымен, мемлекеттің егемендігіне қол сұғады. Оны езгілеп, анық немесе

вала в Казахстане в форме квазигосударства Советов до декабря 1991 г.

В этих условиях утверждение о том, Казахстан в советский период имел свое государство было бы большим преувеличением. Представительные, исполнительные и судебные институты, так сильно смахивающие на государственные органы, таковыми фактически не были. Они в совокупности не создавали управленческую систему обладающую суверенитетом, как того требует специфика политического института, именуемого государством. Эти органы стали придатком, рычагами управления в руках компартии, поддерживая и обеспечивая ее монопольную власть-партократию.

По-советски организованная власть в Казахстане и в других союзных республиках СССР, внешне воспроизведя структурное строение государства, по сути была лишена его главного признака-суверенитета со всеми вытекающими негативными последствиями. Тем самым союзная республика оказалась сильно деформированной специфической квазигосударственной организацией, реализующей власть коммунистической партии. Был установлен партократический режим, совмещённый с тоталитаризмом и административно-командными методами управления обществом. Кстати сказать любая кратия: автократия, теократия, охлократия, олигархократия, партократия, посягает, прежде всего, на государственный суверенитет.

жасырын түрде өзінің мүдделеріне пайдаланады.

Жоғарыда сөз болған Қазақстанның үшінші республикасы бір жағынан, федералды органдар, екінші жағынан компартияның қатал өктемдігі қажетті еркіндік пен егемендіктен айырған мемлекет болды. Сондықтан осы мемлекеттік даму қисынына қайшы келетін жағдайды, оның жағымсыз тарихи салдарларын еңсеру Қазақстан тарихындағы тұрғын республиканың басты міндеті болды. Оны өтпелі республика деп атайды немесе өтпелі кезеңнің республикасы десек те осы айтқанмен бірдей. Компартияның қамқорлығымен кеңес өкіметінің жүйесінен парламенттік немесе президенттік республика түріндегі нағыз республикалық басқару нысанына көшу міндеті тұрды. Үшінші нұсқа – кеңес республикасы, 73 жыл өмір сүріп, бар абыройынан айрылды.

Тоқсаныншы жылдардың басында Кеңес өкіметін бөлшектеп, ыдырату үшін көп нәрсе жасалғанын айтып өткен жөн. 1990 жылы 24 сәуірде компартия «саяси жүйенің ұйытқысы» мәртебесінен айырылып, басқа қоғамдық ұйымдармен бірдей құқыққа теңестірілді. Бұл шара коммунистік тоталитаризм мәселесінің жартыкеш шешімі болса да, белгілі бір идеологиялық резонанс тудырмады.

1990 ж. өзі сайланар күні депутаттардың алдына шығып сөйлеген кезде Қазақстанның Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев былай деп

Подминает его, в явной или скрытой форме использует в своих интересах.

Третья республика Казахстана, о которой шла речь выше, оказалась лишённой необходимой свободы и суверенитета с одной стороны – жёстким диктатом компартии. Поэтому преодоление этой, противоречащей логике государственного развития ситуации, и ее негативных исторических последствий, стало главной задачей четвертой республики в истории Казахстана. Ее называют переходной республикой или, что одно и то же, республикой переходного периода. Предстоял переход от системы советской власти под патронажем компартии к подлинно республиканской форме правления в виде парламентской или президентской республики. Третий вариант – советская республика, был дискредитирован 73-летним периодом ее существования.

Следует отметить, что к началу девяностых годов было многое сделано для демонтажа Советской власти. 24 апреля 1990 года компартия лишилась статуса «ядра политической системы» и была уравнена в правах с другими общественными организациями. Хотя эта мера была половинчатым решением вопроса коммунистического тоталитаризма, но имела определённый идеологический резонанс.

Характерно, что выступая перед депутатами в день своего избрания в 1990 г. Первым Президентом Казахстана Н.А. Назарбаев заявил «Одно-

мәлімдеді: «Партия комитеттері тарапынан Кеңестерге жасалатын қамқорлыққа, соңғыларының нақты мемлекеттік және шаруашылық мәселелерді шешуге тікелей араласуына біржолата нүкте қою қажет». Бұл бағыттағы келесі бастама Конституцияға өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы Заң жобасын талқылау кезінде 1991 жылдың тамызында жария етілді. Ол, атап айтқанда, «құқық қорғау органдарында саяси партиялардың, басқа қоғамдық бірлестіктердің ұйымдық құрылымдарының қызметі мүмкін емес болып танылатынын» атап өтті. Мұның бәрі, КСРО алаңында қалыптасқан теріс тәжірибені еңсеруге бағытталды, А.А. Собчактың дұрыс байқағанындай, «заңдық тұрғыдан тиісті шешімдер қабылдауға тиіс және оған құқылы, сондай-ақ олардың қабылданбауы мен сақталмауына жауапты мемлекеттік органдар шешімді өздері қабылдамағандықтан, оған жауап бере алмайды. Партия органдары іс жүзінде бәрін шешеді, заң жүзінде ештеңеге жауап бермейді, өйткені олардың тиісті шешімдер қабылдау құқығы жоқ».¹

Мұндай бастамаларды заңдық тұрғыдан бекіту Кеңес билігін бөлшектеуде барынша сезімтал соққы болды, өйткені ол компартияның айтқанынан шықпай, қуатты саяси күштің шылауы болып, дербестік-

временно раз и навсегда необходимо положить конец опеке Советов со стороны партийных комитетов, непосредственному вмешательству последних в решение конкретных государственных и хозяйственных вопросов». Следующая инициатива в этом направлении была озвучена им в августе 1991 года при обсуждении проекта Закона о внесении изменений и дополнений в Конституцию. Он, в частности, отметил, что «признается недопустимой деятельность организационных структур политических партий, других общественных объединений в правоохранительных органах». Все это было направлено на преодоление сложившейся на просторах СССР порочной практики, когда, по верному замечанию А.А. Собчак, «государственные органы, которые юридически должны и имеют право принимать соответствующие решения, а также несут по ним ответственность за их непринятие и несоблюдения отвечать не могут, так как решения принимались не ими. Партийные же органы, которые фактически все решают, юридически не за что не отвечают, т.к. не обладают правом принятия соответствующих решений».¹

Законодательное закрепление таких инициатив стало весьма чувствительным ударом по демонтажу системы Советской власти поскольку она, как придаток могущественной политической силы в лице компартии и

¹ Собчак А.А. Становление новой власти политической системы: власть, партия и право. – ВКН. Право и власть. – М., Прогресс, 1990. – С. 145.

¹ Собчак А.А. Становление новой власти политической системы: власть, партия и право. – ВКН. Право и власть. – М., Прогресс, 1990. – С. 145.

тен толық айырылғандықтан жаңа жағдайларда жұмыс істей алмады.

Кеңестер жүйесіне одан кем түспейтін тағы бір зиян, соққы Президент Жарлығымен 1992 жылы 7 ақпанда жасалды, бұл Жарлық бойынша барлық деңгейдегі Кеңестерден атқарушы органдар бөлініп, олар кейіннен атқарушы биліктің тұтас жүйесіне ендірілді.

Осылайша, Кеңес жүйесін бөлшектеу басталды, ал болашақ мемлекеттің нысаны әлі де анықталған жоқ еді. Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің он екінші және он үшінші шақырылымы әлі де болса кеңестік жүйе бойынша жұмыс істеп жатыр еді. Өкілеттіктер аясы, құрылымы мен жұмыс тәртібі (Алқа, тұрақты комиссиялар, сессиялық тәртіп және т.б.) бұрынғыша қалды. Компартияның жаппай басқаруынсыз депутаттық корпусты қалыптастырудың біршама өзгеріске түскен тәртібі Жоғарғы Кеңестің жұмысын жандандыруға мүмкіндік берді. Бұл сонымен бірге заңдарды қабылдау процесін қиындатты, өйткені біреулердің уақыт талабына сәйкес, барабар, ойға қонымды ұсыныстары екіншілердің түсінбестігіне немесе саналы түрдегі қарсылықтарына тап болды. Жаңашылдар мен ескішілдер, ымырашылдар мен реакционерлер тіпті екінші кезектегі жаңа мәселелер бойынша да кейде өз ұстанымдары бойынша келіспейтін жағдайлар болды. Бұл жағдайларда кейде Президенттің реформаторлық идеялары да қабылданбады. «Митингілік» демократияның елестері

полностью лишённая самостоятельности, не могла функционировать в новых условиях.

Второй не менее ощутимой урон системе Советов был нанесен Президентским Указом от 7 февраля 1992 года, по которому от Советов всех уровней были отделены исполнительные органы с последующим их включением в целостную систему исполнительной власти.

Таким образом, демонтаж системы Советской власти начался, а форма будущего государства еще не была определена. Верховный Совет Казахской ССР двенадцатого и тринадцатого созывов еще продолжали действовать по советской системе. Круг полномочий, структура и порядок работы (Президиум, постоянные комиссии, сессионный порядок и др.) остались прежними. Несколько измененный порядок формирования депутатского корпуса без тотального руководства компартией позволил оживить работу Верховного Совета. Одновременно это осложнило процесс принятия законов, когда разумные, адекватные требованиям времени, предложения одних, наталкивались на непонимание или сознательное противостояние других. Новаторы и консерваторы, либералы и реакционеры стлкивали свои позиции порой даже по второстепенным вопросам. В этих условиях порой отвергались реформаторские идеи Президента. Отголоски «митинговой» демократии проникали в зал заседаний Верховного Совета.

кейде Жоғарғы Кеңестің мәжіліс залдарына да өткен кездер болды.

Бір сөзбен айтқанда, республиканың жоғары өкілді органы заң шығару қызметінде жаңа болып табылатын пікірсайысқа белсенділігіне қарамастан, кеңес дәстүрлерінің шегінен шыға алмады, әсіресе, төмен тұрған Кеңестерге басшылық жасау, биліктің жоғарғы эшалонына кадрлар тағайындау, олардың қызметін бақылау бөлігінде. Оны кеңестің иелігінен алу бұрынғы жүйені жақтаушылардың қатты қарсылық көрсетуімен, бірай байқаусыз, ауырлық тудырмай өтті. 1978 ж. Қазақ КСР Конституциясына енгізілген көптеген өзгерістер мен толықтырулар жүйелік емес, жағдаяттық әсер берді. Тек мемлекеттің дамуына түбегейлі экономикалық өзгерістер мен саяси реформалар жолында берік құқықтық іргетас қалауға лайық тәуелсіз Қазақстанның жаңа Конституциясы ғана мәселені түбегейлі шеше алатын еді.

Сондықтан да 1993 ж. Конституцияның жобасын екінші оқылымында талқылаған кезде Президент Н.Ә. Назарбаевтың Жоғарғы Кеңестің депутаттарына қойған сұрағы барыша түсінікті еді: «Сонымен, біз қандай мемлекеттілікті, қандай республиканы құрамыз – президенттік пе, жартылай президенттік пе, парламенттік пе немесе қандай да бір басқа ма? Біз барлығымыз президенттік республика құрамыз деген ортақ пікірге келген сияқты едік, және оны өз халқымызға жарияладық. Бірақ жобада

Одним словом высший представительный орган республики при всей его дебатной активности, что, разумеется, было новым в законодательской деятельности, не смог выйти за пределы советских традиций, особенно в части руководства нижестоящими Советами, назначения кадров высшего эшалона власти, контроля за их деятельностью. Его десоветизация проходила болезненно, при сильном сопротивлении сторонников прежней системы. Многочисленные изменения и дополнения, вносимые в Конституцию Казахской ССР 1978 г. давали ситуативный, а не системный эффект. Только новая Конституция независимого Казахстана, призванная заложить прочный правовой фундамент под его развития по пути кардинальных экономических преобразований и политических реформ, в том числе в вопросе формы государственного правления, могла решить вопрос окончательно.

Вполне понятен поэтому был вопрос Президента Н.А. Назарбаева, обращенный депутатам Верховного Совета при обсуждении проекта Конституции 1993 г. при втором чтении: «Какую же государственность мы создаем, какую республику стоим - президентскую, полу президентскую, парламентскую или какую-то другую? Вроде бы мы все сошлись на том, что у нас президентская республика, и объявили это своему народу. Но ведь в проекте все признаки такой республики размыты, а некото-

мұндай республиканың белгілері көмескі, анық емес, ал кейбіреулері мүлдем жоқ».

Осылайша, кейбіреулер есептейтіндей, 1993 ж. Конституция іс жүзінде парламенттік республиканы орнатты, мұнда жоғары билік жүйесіне парламенттің жетекші рөлі тән болып табылады. Президент Н.Ә. Назарбаевтың президенттік басқару нысанын сайлау туралы бастамасы іске асырылмаған болып шықты, содықтан бұл ойдағыдай іске асыру үшін қатаң орталықтандырылған атқарушы билік қажет болып табылатын экономикалық реформалардың барысында көріді. Президент пен Парламенттің ұстанымдарындағы карама-қайшылықтар қоғамның және депутаттық корпусының көңіл-күйінен байқалмауы мүмкін емес еді. Республиканың жоғарғы билігінде дуализм пайда болып, соның салдарынан саяси дағдарыс орын алды, мұны күтуге болатын еді. Радикалды экономикалық және саяси реформалардың жақтастары дағдарыс құбылыстарын еңсеруде Кеңестер жүйесінің өнімсіз рөлін түсіне келе, жергілікті Кеңестердің өзін-өзі таратуы туралы мәлімдеді, содан соң, Жоғарғы Кеңесте де, әрине, бұл солай болатыны сөзсіз еді.

Соның арасында Қазақстанда 1991 жылдан 1995 жылға дейін парламенттік емес, өтпелі республика жұмыс істеді. Мәселе Жоғарғы Кеңестің парламентке қойылатын басты талаптарға жауап бере алмауында еді. Парламент тек бір мезгілде заң шығарушы функцияларды

рые вообще отсутствуют».

Таким образом, Конституция 1993 г., как считают некоторые, установила фактически парламентскую республику, для которой в системе высшей власти характерна ведущая роль парламента. Инициатива Президента Н.А. Назарбаева о выборе президентской формы правления оказалась не реализованной это отрицательно сказалось на ходе экономических реформ, для успешной реализации которых нужна была жестко централизованная исполнительная власть. Противоречия в позициях Президента и Парламента не могли не сказаться на настроениях в обществе и в самом депутатском корпусе. Сформировался дуализм верховной власти в республике и как следствие разразился политический кризис, которого следовало ожидать. Сторонники радикальных экономических и политических реформ, придя к пониманию непродуктивной роли системы Советов в преодолении кризисных явлений, заявили о самороспуске местных Советов, а затем и в Верховном Совете, которого следовало ожидать.

Между тем в Казахстане с 1991 по 1995 гг. функционировала переходная республика, а не парламентская. Дело в том, что Верховный Совет не отвечал главным требованиям, предъявляемым парламенту. Парламент должен быть исключительно представительным органом,

жүзеге асыратын өкілді орган болуы тиіс. Кейбір елдерде – бұл тек заң шығарушы орган. Ал Жоғарғы Кеңес мұнымен қатар өкілді органдардың – ауылдық (селолық), аудандық (қалалық) және облыстық Халық депутаттарының кеңестерінің иерархиялық тігінен құрылған жүйесін басқарды.

Парламентке сайлау, әдетте, тепе-тең немесе аралас жүйе бойынша жүзеге асырылады, бұл онда парламенттік көпшілік фракциясын және оппозициялық фракцияны құруға мүмкіндік береді. Жоғарғы Кеңес депутаттарының көпшілігі қоғамдық ұйымдардың үміткерлерін қоспағанда, мажоритарлық жүйе бойынша сайланды. Содан кейін ғана саяси мүдделері бойынша топтарға немесе блоктарға бірікті.

Парламенттер тұрақты негізде толық құрамда жұмыс, ал кейбір елдерде шектелген құрамда жасайды. Жоғарғы Кеңестің жұмысы сессиялық негізде құрылды, бұл кезде депутаттар негізгі жұмысынан қол үзіп, кезекті сессияның отырыстарына қатысты.

Қазақстанның Жоғарғы Кеңесінің бегілері бар парламенттің классикалық сипаттамаларының осы және басқа да сәйкессіздіктерінен оны парламент деп аталатын өкілді органдардың қатарына есте қосуға болар ма еді? Сәйкесінше, жоғарғы мемлекеттік билік Жоғарғы Кеңеске тиесілі республика парламенттік деп атала алмайды. Нағыз парламенттік қызмет пен парламенттік құрылымдар кеңетік заң шығарушы органнан

одновременно реализующем законодательные функции. В некоторых странах – это только законодательный орган. А Верховный Совет наряду с этим возглавлял иерархический выстроенную вертикаль представительных органов – аульных (сельских), районах (городских) и областных Советов народных депутатов.

Выборы в парламент осуществляются, как правило, по пропорциональной или по смешанной системе, что позволяет создавать в нем фракции парламентского большинства и оппозиционную фракцию. Большинство депутатов Верховного Совета, за исключением кандидатов от общественных организаций, избирались по мажоритарной системе. И уже затем они объединялись в группы или блоки по политическим интересам.

Парламенты работают на постоянной основе в полном составе, а в некоторых странах в ограниченном составе. Работа Верховного Совета строилась на сессионной основе, когда депутаты отрывались от своей основной работы и принимали участие на заседаниях очередной сессии.

Из-за этих и других несовпадений классических характеристик парламента с признаками Верховного Совета Казахстана, его вряд ли можно отнести к разряду представительных органов, именуемых парламентом. Следовательно, республика, в которой высшая государственная власть принадлежит Верховному Совету не может быть названа парламентской. Подлинно парламентская деятельность и парламентские структуры

нағыз парламенттік құрылымдарға өзгеру процесінде орын алды. Сондықтан осы транзиттік кезеңдегі республика өтпелі болып табылады. **Бұл- төртінші республика.**

XX ғасырдың тоқсаныншы жылдарының басындағы саяси және экономикалық дағдарыс жағдайларында өтпелі республика мемлекеттік басқару бойынша тәжірибе жинақтады. Алда қазіргі заманғы республиканың объективті уағдаласқан моделіне үйлеспейтін нәрселерді бір мезгілде терістей отырып, келешегі бар, оң қадамдарды әрі қарай дамыту қажет болды. Оның анық контурларын Қазақстан Республикасының 1995 ж. қабылданған Конституциясы белгілеп берді: «Қазақстан Республикасы президенттік басқару нысанындағы біртұтас мемлекет болып табылады».

Бұл конституциялық норма президенттік республиканың әлемдік стандарттарына сәйкес келетін Қазақстандағы бесінші республиканы қалыптастыру мен оның қызметінің заңды жалғасы болып табылды.

Бесінші республикада мемлекет басшысы жалпы халық сайлаған Президент болып табылады. Бастапқыда оның конституциялық өкілеттіктері жаңа қоғамдық құрылысты қалыптастыру, нарықтық экономиканы ендіру, құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамның негіздерін құру мен нығайту соншалықты қажет болатын қатаң орталықтандырылған атқарушы биліктің қалыптасуын

находились в процессе трансформации от советского законодательного органа к подлинно парламентским структурам. Поэтому и республика этого транзитного периода является переходной. **Это четвертая республика.**

В условиях политического и экономического кризисов начала девяностых годов XX века переходная республика накопила опыт государственного управления. Предстояло дальше развивать положительные, имеющие перспективу шаги, одновременно отрицая то, что не вписывалось в объективно обусловленную модель современной республики. Ее четкие контуры были определены Конституцией Республики Казахстан 1995 г.: «Республика Казахстан является унитарным государством с президентской формой правления».

Эта конституционная норма явилась исходным легитимным началом формирования и деятельности пятой республики в Казахстане, соответствующий мировым стандартам президентской республики.

В пятой республике главой государства является всенародно избранный Президент. Первоначально его конституционные полномочия обеспечивали формирование жестко централизованной исполнительной власти, так необходимой в условиях формирования нового общественного строя, внедрения рыночной экономики, создания и укрепления основ правового государства и гражданско-

қамтамасыз етті.

Кейіннен президенттік республиканы Президент өкілеттіктерін заң шығарушы және атқарушы мемлекеттік билік тармақтарына қайта бөлу арқылы ымыраландыру үрдісі байқала бастады. Мұнда билік тармақтарының арасындағы қайшылықтарды шешуде жоғарғы төреші ретінде Президенттің рөлі артады.

Қазақстанда Президент лауазымын бекіту 1990 жылы әлі де болса президенттік республиканың құрылуын білдірген жоқ. Белгіленген конституциялық өкілеттіктерге ие Президент республиканың егемендігі мен Қазақстанның мемлекеттік тәуелсіздігі үшін орын алатын күрес майданында алдыңғы орынға шығарылды. Мұнда Президентке ол тікелей іске асыратын басқару өкілеттіктері берілмеді, атқарушы-таратушы органдар оған бағынбады, оларға бақылауды Кеңестер жасады. Президент билік үйесіне буынды жүргізуші ретінде емес, республика меодақтық орталықтың арасындағы қайшылықтарды жедел шешетін институт түрінде енгізілді. Бұл саяси қатынастар саласындағы өзіндік дағдарыс менеджері лауазымы болды.

Бірақ 1990-1995 жж. екпіндеп дамыған оқиғалар президенттік республика елді дағдарыс жағдайынан шығаруға қабілетті және оны әрі қарай өсіп-дамуын қамтамасыз ететін бірден-бір сенімді саяси құрал болып табылатынын көрнекі түрде көрсетті. Қоғамдық сананың бұл фактіні мойындауы Конституцияны қабыл-

го общества.

В последующем стала заметной тенденция либерализации президентской республики посредством перераспределения полномочий Президента законодательной и исполнительной ветвям государственной власти. При этом повышается роль Президента в качестве верховного арбитра при разрешении противоречий между ветвями власти.

Учреждение поста Президента в Казахстане 1990 году еще не означало формирования президентской республики. Президент с установленными конституционными полномочиями был выдвинут на передний фронт разворачивающийся борьбы за суверенитет Республики и государственную независимость Казахстана. При этом Президенту не было представлено непосредственно им реализуемых управленческих полномочий, исполнительно-распределительные органы не были ему подчинены, контроль над ними осуществляли Советы. Президент был включен в систему власти не в качестве ведущего звена, а в виде института для оперативного разрешения противоречий между республикой и союзным центром. Это была должность, своеобразного кризис-менеджера в сфере политических отношений.

Но стремительно развивающиеся события в период с 1990-1995 гг. наглядно демонстрировали, что президентская республика является единственным верным политическим инструментом, способным вывести страну из кризисного состояния и

дау үшін референдумда алынған көпшілік дауыстан көрінді. Ол заң бойынша Қазақстандағы бесінші республика деп атала алады.

обеспечить ей дальнейший рост. Признание общественным сознанием этого факта выразилось в большинстве голосов на референдуме за принятие Конституции. Она по праву может называться Конституцией пятой республики в Казахстане.

Литература:

1. Аяган Б.Г. Апогей и закат советского социализма. Казахстанский полигон (1970-1990 года) – Алматы: Қағанат-қс, 1999.-148 с.
2. Аяган Б. Ауанасова А., Нурпеисов Е. Смутное время. Неизвестные страницы известной истории.- Алматы: ТОО «Либер-М», 2017.-320 с.
3. Аяганов Буркитбай. Государство Казахстан: Эволюция общественных систем.- Алматы, 1993.-148 с.
4. Зиманов С.З., Рейтор И.К. Советская национальная государственность и сближение наций.-Алма-Ата: Наука, 1983-223 с.
5. Малиновский Р.А. Лидер: президентская власть в казахстане на рубеже эпох. – Астана: ТОО «Издательство» «Норма-К», 2012. – 528., 66 с.ил.
6. Нурпеисов К.Н. Становление Советов в Казахстане (март 1917 г. – июнь 1918 г.) – Алма-Ата: Наука, 1987.-240 с.
7. Нұрпейісұлы К. Алаш ақиқаты. – Алматы: «Ан Арыс» баспасы, 2010-424 с.
8. Нурпеисов Е.К. Конституционные основы становления новой государственности Казахстана. – В ст: Информационная эпоха: Общество, экономика, культура, право. – Алматы, 2002, с.39-41.
9. Нурпеисов Е.К. История постсоветской государственности Казахстане – объект научных исследований.- В кн.: Горизонты национальной истории (Развитие исторической науки Казахстана в эру независимости). Коллективная монография. Под ред. Б.Г. Аягана. – Астана: ТОО «Дәме», 2018, с. 118-136.
10. Нурпеисов Е.К. Эволюция государственно-правовой системы Казахстана – в сб.: Казахстанский путь становления и развития государственности: результаты, достижения, перспективы. – Астана, 2015, с.180-187.
11. Республика В кн.: Барихин А.Б. Большой юридический энциклопедический словарь. М.: Книжный мир, 2005, 544-545.
12. Чокай – Оғлы Мұстафа (Мұстафа Шоқай). Туркестан под властью Советов (к характеристике диктатуры пролетариата). – Алматы, 2017. -144 с.

6.3. Қазақстанның болашақ мемлекеттілігі туралы гипотезалар

Кез келген мемлекеттің болашағын егжей-тегжейлі болжау – іс жүзінде орындалмайтын міндет, өйткені оның тағдырындағы көптеген нәрсені, тіпті, субъективті сипатқа ие ситуативтік факторлар белгілейді. Соломон патша мен Тәуке хан билікте болған кезеңнің, тиісінше еврей және қазақ халқының «алтын ғасыры» деп аталғаны да кездейсоқ емес. Сонымен бірге, оларға дейін де олардан кейін де не көрші мемлекеттерде өз халқының жақсы өмір сүруін қамтамасыз ете алмаған басшылар да болды.

Бірақ, осының бәріне карамастан, мемлекет өмір сүретін қоғамдық жағдайларды зерделе келе, жақын және алыс перспективада оның даму векторларына ықпал беретін факторларды белгілеу болады. Оларды шартты түрде екі үлкен топқа бөлуге болады: әлеуметтік және аумақтық, олар дегеніміз – біріншіден, елдегі қоғамдық-саяси жағдай және, екіншіден – халық мекендеу жері.

Қазіргі уақытта Қазақстанда президенттік республика түріндегі биліктің демократиялық формасы орнатылды. Оның алдында билікті десовветизациялау және КСРО құлдырау жағдайында биліктің парламенттік формасын орнату әрекеттері арқылы тәуелсіз мемлекеттілікті орнатудың күрделі жолы болды. Токсаныншы жылдардың басындағы экономикалық тұрақсыздыққа батқан қоғамның

6.3 Гипотезы о будущей государственности Казахстана.

Заглянуть в будущее любого государства во всех деталях – задача практически не выполнимая потому, что многое в его судьбе определяется ситуативными факторами, имеющими подчас субъективный характер. Не случайно поэтому периоды правления царя Соломона и Тауке хана называют «золотым веком» соответственно еврейского и казахского народов. Между тем до и после них, либо в соседних государствах были правители, не сумевшие обеспечить благоденствие своему народу.

Но тем не менее, изучая общественные условия, в которых приходится действовать государству, можно установить факторы, задающие векторы его развития в ближайшей и отдаленной перспективе. Их условно можно разделить на две большие группы: социальные и территориальные, подразумевая под ними общественно-политическую ситуацию в стране в первом случае и ареал обитания населения во втором.

К настоящему времени в Казахстане утвердилась демократическая форма правления в виде президентской республики. Ей предшествовал сложный путь возрождения независимой государственности через десовветизацию власти и попытки учреждения парламентской формы правления в условиях распада СССР. Жестко централизованная президентская

аса саясаттануы жағдайында сондай қажетті орталықтандырылған президенттік билік, тарих көрсеткіндей, елді саяси және онымен ұштастырылған экономикалық дағдарыстан құтқарған жалғыз нақты құрал болып қалды.

Мемлекеттік билік формаларының эволюциясы проблемаларының тұғырында сол процестің мүмкін бағыттары туралы сұрақтың пайда болуы орынды болды.

Қолданыстағы билік формасының өзгеруі күтіледі ме немесе Қазақстанда жүйелі түрде жетілдіріліп отырған биліктің президенттік формасы мемлекеттілік дамуының жалғыз мүмкін бағыты болып табылады ма?

Мемлекеттік құрылыстың, қоғам мен мемлекеттің өзара қарым-қатынасының логикасынан көрінетіні — әрине, биліктің президенттік формасы федеративтік мемлекет үшін қажет, әсіресе, егер ол аумақтық емес ұлттық көрсеткіш бойынша құрылса. Федерация субъектілері арасындағы, олардың әрқайсысы мен федералдық лорталық арасындағы өзара қарым-қатынастар мәселелері ерекше күрделі саяси мәселелер санатына жатады. Олар жедел қарауды және тиісті билік құрылымының шешімін талап етеді. Бұл рөлді Парламент пен Үкімет атқара алмайды, шешім қабылдаудың олардың күрделі, соның салдарынан ұзақ ұйымдастыру-құқықтық рәсімдері бар. Сонымен олар президенттің жедел мүмкіндігінен ұтылуға.

власть, так необходимая в условиях чрезмерной политизации общества, погруженного в экономический хаос начала девяностых годов, оказалась, как показала история, единственно действенным средством, выведшим страну из политического и совпавшего с ним экономического кризиса.

В русле проблемы эволюции форм государственного правления вполне естественно возникает вопрос о возможных направлениях этого процесса.

Ожидается ли изменение существующей формы правления или в Казахстане единственно возможным направлением развития государственности является систематически совершенствующаяся президентская форма правления?

Из логики государственного строительства, взаимоотношений общества и государства следует, что президентская форма правления, безусловно, необходима для федеративного государства, особенно если оно сложилось не по территориальному, а национальному признаку. Вопросы взаимоотношений между субъектами федерации, между каждым из них и федеральным центром относятся к категории особо острых политических. Они требуют оперативного рассмотрения и разрешения соответствующей властной структурой. Парламент и правительство для этой роли не годятся, хотя бы из-за сложных, потому и длительных организационно-правовых процедур принятия решений. Этим они проигрывают оперативным возможностям президента.

Тұрақты саяси жағдайы бар унитарлық мемлекет жағдайында президенттік билікке қажеттілік болмайды немесе ол экономикалық өсу, көппартиялы жүйе кезінде саяси тұрақтылық, адамдардың өмірдің элеуметтік жағдайымен қанағат болу пайда болғанда өз өзімен жокқа шығады. Сондықтан шығар, әлемдегі жоғары дамыған унитарлық мемлекеттер парламенттік республиканы таңдауда не тарихи дәстүрлерді сақтай отырып, іс жүзінде монархияға парламенттік республиканың мазмұнын берумен оны формалды түрде сақтап қалады.

Демократия қағидаттарына сүйенген кез келген унитарлық мемлекеттің халық конфронтациядан ынтымақтастыққа бет бұрып, қоғамдық-саяси жағдай орныкса, егемендікке ішкі және сыртқы қауіптер болмаса, авторитаризмды, демократия аясы мен бостандық шегінің шектелуін болдырмау сияқты дағдарыс құбылыстарынан өткеннен кейін өзінен өзі парламенттік Республикаға ауысу әбден мүмкін. Мұндай ауысу процесі революция түрінде емес, қалыптасатын алғышарттарға қарай Президенттен Парламентке, орталық мемлекеттік билік органдарынан төмендегі құрылымдарға (орталық-сыздандыру), мемлекеттен – үкіметтік емес ұйымдар мен жергілікті өзін өзі басқаруға (этатизациясыздандыру) өкілеттіктерді қайта бөлу мөлшерге сәйкес тек эволюция түрінде өту тиіс.

В условиях унитарного государства со стабильной политической ситуацией необходимость в президентском правлении не возникает или же отпадает там, где оно было введено, при наступлении экономического роста, политической стабильности при многопартийной системе, удовлетворенности людей социальными условиями жизни. Видимо, не случайно высокоразвитые унитарные государства мира выбирают парламентскую республику, либо же, соблюдая исторические традиции, сохраняют формально монархию, придавая ей фактически содержание парламентской республики.

Любое унитарное государство, приверженное принципам демократии, после преодоления кризисных явлений, когда народ от конфронтации переходит к сотрудничеству, стабилизируется общественно-политическая обстановка, отсутствуют внешние и внутренние угрозы суверенитету, во избежание авторитаризма, сужения сферы демократии и границ свободы вполне естественно может перейти к парламентской Республике. Процесс такого перехода должен быть не революционным, а эволюционным с тем, чтобы по мере складывающихся предпосылок, соразмерно происходило перераспределение полномочий от Президента к Правительству, от центральных государственных органов власти к низовым структурам (децентрализация), от государства – к неправительственным организациям и местному самоуправлению (деэтатизация).

Осы тенденция Қазақстанда жақсы байқалып келеді. Оларға берілетін президенттік өкілеттіктерді қабылдау мен ойдағыдай іске асыруға қабілетті органдарды жаңғырту шартымен ғана ол өзін қалыптасқан факт түрінде көрсете алады. Хронология жағынан бұл қоғам өмірінің экономикалық, саяси, рухани саласындағы өзара байланысқан, бірақ өз табиғаты бойынша түрлі процестерді синхронизациялау үшін қажетті белгілі бір кезеңді алуы мүмкін. Теория жағынан Қазақстанның парламенттік республикаға болжам ауысуы Пралменттің құрылымы мен қызметі түбегейлі қайта құрылуы кезінде жүзеге асырылуы мүмкін, бұл жағдайда ол республикадағы мемлекеттік биліктің ең жоғары органының рөлін атқаратын болады.

Парламенттік республикаға деген тенденцияны одан әрі нығайту тұрғысынан мемлекеттік биліктің жоғары органдары жүйесіндегі Парламенттің рөлін талдау кезінде Қазақстанның заңнамалық органының екіпалаталық құрылымы мәселесі бірінші орынға шығуда, ол федеративтік мемлекеттерде (РФ, АҚШ, ГФР) кең қолданылуда. Оларда жоғары Палата федерация субъектілерінің мүдделерін білдіреді. Екіпалаталық Парламенттер унитарлық мемлекеттерде де жұмыс істейді, бірақ олардың құрамында мемлекеттік құрылым болып табылмайтын және федерация субъектісінің мәртебесі жоқ ұлттық немесе аумақтық автономиялар бар (Грузия, Чехия, Румыния, Польша,

Эта тенденция в Казахстане становится все более заметной. Она может проявить себя как сложившийся факт только лишь при условии модернизации тех органов, которые станут способными воспринять и успешно реализовать передаваемые им президентские полномочия. Хронологически это может занять определенный период, необходимый для синхронизации различных по своей природе, но вместе с тем связанных между собой процессов в экономической, политической духовной сферах жизни общества. Теоретически возможный переход Казахстана к парламентской республике может быть осуществлен при коренной перестройке структуры и деятельности Парламента, которому в этом случае уготована роль высшего органа государственной власти в республике.

При анализе роли Парламента в системе высших органов государственной власти с позиции дальнейшего укрепления тенденции к парламентской республике на первый план выходит вопрос о двухпалатной структуре законодательного органа Казахстана, который широко практикуется в федеративных государствах (РФ, США, ФРГ). В них верхняя Палата представляет интересы субъектов федерации. Двухпалатные Парламенты действуют и в унитарных государствах, но имеющих в своем составе Национальные или территориальные автономии, не являющиеся государственными образованиями и потому не имеющими статус субъекта федерации (Грузия, Чехия, Румы-

Испания, Италия және басқалар). Францияны ерекше атап өту қажет, өйткені ол унитарлық мемлекет болып есептелсе де, Конституция бойынша өзін теңіз аумақтарын қамтитын Қауымдастық ретінде жариялады (1958).

Жоғарыда аталған елдерді қоспағанда, барлық бұрынғы одақтық республикалар мен социалистік лагерь елдері деп аталатып кеткен елдер бірпалаталық Парламентін құрды. Егер, сол елдердің Конституциялары 1992-1994 жылдар аралығында қабылданғанын және уақыт бойынша бірпалаталық Жоғарғы Кеңесті құруды көздеген 1993 жылы Қазақстанда Конституцияны қабылдаумен сәйкес болғанын ескерсек, Қазақстан сол уақытта қалыптасқан бірпалаталық парламентті қалыптастырудың кеңес заманынан кейін орнатылған тенденция шегінен шықпағаны айқын.

Бірақ Қазақстанның Жоғарғы Кеңесінің екі мәрте парламенттік дағдарыспен тоқтатылған, 1991 – 1995 жылдар аралығындағы қызметі жұмыс істеген түріндегі жоғарғы өкілдік органы экономика мен мемлекеттік басқарудағы реформаларды тездету қарқынына сәйкес болмағанын көрсетті. Сондықтан, моделі 1995 жылғы Конституцияда екіпалаталық түрінде берілген бірегей жаңа Парламент керек болды. Мұндай құрылым, ең бастысы, өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдары ортасында Қазақстанда қалыптасқан экономикалық жағдайға байланысты. Сол кезеңнің экономикалық картасына көз тастасақ, Республика өңірлері

ния, Польша, Испания, Италия и др.) Особо следует отметить Францию, которая хотя и считается унитарным государством, но объявила себя по Конституции (1958) Сообществом, включающим заморские территории.

Все бывшие союзные республики и страны, бывшего, так называемого социалистического лагеря, за исключением вышеназванных, учредили однопалатный Парламент. Если учесть, что Конституции этих стран были приняты в пределах 1992-1994 г.г. и по времени совпадают с принятием в Казахстане Конституции 1993 г., которая предусматривала учреждение однопалатного Верховного Совета, то становится ясно, что Казахстан не выходил за пределы сложившейся тогда постсоветской тенденции формирования однопалатного парламента.

Но деятельность Верховного Совета Казахстана в период с 1991 по 1995 г.г., два раза прерывавшаяся парламентскими кризисами показала, что высший представительный орган в том виде, в котором он действовал, не соответствовал темпам ускорения реформ в экономике и государственном управлении. Поэтому, нужен был принципиально новый Парламент, модель которого была задана Конституцией 1995 г. в виде двухпалатного. Такая структура была обусловлена, прежде всего, экономической ситуацией, сложившейся в Казахстане к середине девяностых годов прошлого столетия. Достаточно взглянуть на экономическую карту того периода,

өндіріс салалары бойынша бір біріне қаншалықты ұқсамайтындығын түсінуге болады. Шығыс облыстарда, негізінде, қайта өңдеу өнеркәсібінің алып, бірақ толық көлемде жұмыс істемейтін одақтық бағынысты болған кәсіпорындар шоғырланған. Солтүстік облыстар басым ауылшаруашылық бағытты алған. Батыс облыстар мұнай-газ өндіру өңірі болған. Оңтүстік облыстар дәстүрлі түрде жеміс-жидек пен көкөкніс және де мал шаруашылығымен айналысқан.

Экономиканың басым бағытына сәйкес әр облыстың дағдарыс жағдайында өзінің спецификалық, күрделі шешімі табылмаған мәселелері болды. Егер елдің шығысы мен солтүстігінде шаруашылық байланыстарды қалпына келтіру және жеткілікті қажетті деңгейде өндірісті ұстап қалу мәселесі түбегейлі болса, батыста Қазақстан Республикасының мұнай кен орындарына юрисдикциясын орнату мен инвесторларды тарту мәселесі бірінші орында болды. Қазақстанның солтүстігі мен оңтүстігінде жерді ұзақмерзімді пайдалануға беру арқылы ауылшаруашылық өндірісті дұрыс жолға қою міндеті болды.

Осы және басқа да мәселелер заңнамалық деңгейде өзінің шешілуін талап етті, онсыз өзінің басқарушылық қызметінде атқарушылық биліктің заңсыз кеңістікте қалуы мүмкін еді. Осы міндетті басқаларға қарағанда, облыстардың өкілдері жақсы орындаушы еді, өйткені тікелей орындардағы жағдайдың

чтобы понять, что регионы Республики сильно отличались по отраслям производства. В восточных областях в основном была сосредоточена обрабатывающая промышленность с гигантскими, но не работавшими в полную силу, предприятиями союзного подчинения. Северные области были преимущественно сельскохозяйственной направленности. Западные области составляли нефти-газодобывающий регион. Южные области традиционно занимались плодотворством и животноводством.

Соответственно преобладающему направлению экономики, каждая область в условиях кризиса имела свои специфические трудноразрешимые проблемы. Если на востоке и центре страны остро стоял вопрос о восстановлении хозяйственных связей и удержании производства на допустимом нужном уровне, то на западе остро стоял вопрос об установлении юрисдикции Республики Казахстан над нефтяными месторождениями и о привлечении инвесторов. На севере и юге Казахстана предстояло наладить сельскохозяйственное производство путем передачи земель в долгосрочное пользование.

Эти и другие проблемы требовали своего решения на законодательном уровне, без которого исполнительная власть в своей управленческой деятельности могла оказаться вне правового поля. С этой задачей лучше других могли справиться представители областей, профессиональная подготовка и практический опыт ко-

түпкілікті білуге негізделген олардың кәсіби даярлығы мен іс жүзіндегі тәжірибесі өңірлердің спецификасын ескерумен нарықтық қатынастарға жауап беретін заңдарды әзірлеу мен қабылдауға ықпал етті. Әр облыстан екі өкіл сияқты өкілдік Сенаттың алғашқы құрамын ерекше көрсетеді, оның құрамына жоғары білімді кандидаттар, ғылым докторлары мен кандидаттары, ірі кәсіпорындардың басшылары, аудан мен облыс әкімдері, инженерлер мен жоғары білікті мамандар: мұнайшылар, машина жасаушылар, агрономдар, экономистер, педагогтар мен заңгерлер сайланды.

Қазіргі уақытта тәуелсіздіктің бастапқы кезеңінің өзекті экономикалық мәселелерінің көбі ойдағыдай шешілді. Облыстардың экономикалық дамуының деңгейлерін тең қылу жүргізілуде, бұл әлеуметтік даму деңгейіне де оң әсерін беруде. Қазір еліміз дамуының экономикалық стратегиясы облыстардың ерекшелігін ескерумен емес, өңірлендіру қағидаты бойынша құрылуда.

Мемлекет басшысы ретінде өз қызметін ел үшін болмаған экономикалық пен саяси дағдарыс кезінде бастаған Республика Президентіне елді дағдарыстан шығару мен құлдыра бастаған мемлекеттілікті жандандыру бойынша аса ауыр және қолдау таппайтын шара қабылдауда сүйеніш керектігі екіпалаталық Парламентті құрудың тағы бір маңызды себебі болды. Сол күрделі кезеңде Президентте оның реформаторлық

аторық, умноженный на доскональное знание положений дел на местах, способствовали разработке и принятию законов, адекватных рыночным отношениям с учетом специфики регионов. Такое представительство, по два человека от каждой области, особенно ярко демонстрируется первым составом Сената, в который были избраны кандидаты с высшим образованием, доктора и кандидаты наук, руководителей крупных предприятий, акимы районов и областей, инженеры и высококвалифицированные специалисты: нефтяники, машиностроители, агрономы, экономисты, педагоги и юристы.

В настоящее время многие из острых экономических проблем начального периода независимости успешно преодолены. Происходит выравнивание уровней экономического развития областей, что позитивно сказывается и на уровне социального развития. Ныне экономическая стратегия развития страны строится не с учетом особенностей областей, а по принципу регионализации.

Еще одной немаловажной причиной учреждения двухпалатного парламента явилось то, что Президенту Республики, начавшему свою деятельность в качестве главы государства в условиях небывалого для страны экономического и политического кризиса нужна была поддержка в принятии болезненных и непопулярных мер по выводу страны из кризиса и возрождению утраченной государственности. В тот сложный

бастамаларын толығымен қолдайтын саяси партия болмады, қасындағы әріптестерінде халық арасында мінсіз саяси беделі болмады және де олар өздері аз болды, бұған қоса, саяси өлшемдер бойынша олар көбінен жас болды.

Мұндай жағдайда Президентке ресми қолдауды тек Сенат қана көрсете білді, оның құрамында өмірлік іс-тәжірибесі, айтарлықтай кәсіби даярлығы бар, өндірістік пен басқарушылық қызметтің мән-жайын білетін, жоғары әлеуметтік жауапкершілігі бар және түбегейлі өзгерістер ісіне жаны ашитын адамдар болды. Сол таңдау дұрыс болды. Сенат қоғамда туындаған көптеген мәселелерге жауап беріп, алдағы міндетті ойдағыдай орындады.

Сонымен, белгіленген пропорционалдық сайлау жүйесімен ынталандырылған партиялық көпбейнелікті қалыптастыратын айтарлықтай экономикалық жетістіктер, бірыңғай ұлт болуға әкелген нығайған этника-аралық бірлестік Қазақстан бейнесін танымал етіп өзгертті. Үкіметтің әлеуметтік бағдарламаларының іске асырылуы арқасында облыстардағы халықтың қолайлы өмір сүруі олардың экономикалық профиліне тәуелді болмауға жол ашты. Облыстардағы өмір сүру деңгейі төмен тұрғындарға берілетін атаулы көмек олардың әлеуметтік қамсыздандырылуын кезең-кезеңмен жалпы республикалық деңгейге дейін жеткізді. Мәдени-тұрмыстық инфрақұрылымның дамуы

период у Президента не было политической партии, всецело поддерживающей его реформаторские начинания, единомышленники не обладали непререкаемым политическим авторитетом у населения и были малочисленными, к тому же по политическим меркам они преимущественно были молодыми.

В этих условиях официальную поддержку Президенту мог оказать только Сенат, состоящий из людей, умудренных житейским опытом, с солидной профессиональной подготовкой, знанием тонкостей производственной и управленческой деятельности, повышенным чувством социальной ответственности и болеющих за дело кардинального обновления. Расчет оказался верным. Сенат оправдал ожидания общества и справился с задачей успешно.

Таким образом, наглядные экономические достижения, формирующееся партийное многообразие, стимулированное установленной пропорциональной избирательной системой, крепнущее межэтническое единство, ведущее к сплочению в единую нацию, неизменно изменили облик Казахстана. Благодаря реализации социальных программ Правительства благосостояние населения областей стало меньше зависеть от их экономического профиля. Адресная поддержка социально уязвимой части жителей областей постепенно выравнивала их социальное обеспечение до общереспубликанского уровня. Развитие культурно-бытовой инфраструктуры так-

да облыстардың экономикалық әлеуетіне тәуелді емес болды.

Осындай жағдайда Сенатқа әр облыстан екі депутаттың сайлануы өзінің бастапқы маңызынан айырылды, өйткені қазір өндірістік саладағы экономикалық диспропорция қалыптасқан нарықтық тетіктермен ойдағыдай жойылуда. Алғашқысында Сенат алдында мемлекеттік тәуелсіздіктің бірінші жылдары жаппай орын алған демократия тұсында Мәжіліс депутаттарының тоқтатылмас популизмін ұстап қалу жөніндегі міндет қазіргі уақытта дапартиялық тізімдер бойынша сайлауды енгізу арқасында орындалды. Президенттің бағытын қолдайтын партиялардың пайда болуы Президенттің саяси жалғыздығы «феноменін» жойды, ол болғанда оның дұрыс және айғақ бастамалары мәжілісте қолдау таппаған еді. Сенат арқасында Президент пен депутаттар корпусы арасында пайда болуы мүмкін қарама қайшылықтарға жол берілмеді.

Осының бәрі унитарлық Қазақстан Республикасында екіпалағалық Парламентті құру мақсатқа сай болып танылудың себептері жойылғаны туралы айтады.

Осылайша, Сенат, облыс мүдделерін білдіру сияқты өз қызметінің мәнін жоғалтып, Мәжіліс функцияларын қайталайтын орган болып кетуі мүмкін. Сондықтан уақыт өте Қазақстанда қазіргі Мәжіліс негізінде бірпалаталық Парламент жұмыс істеуін болжауға болады, бұл унитарлық мемлекетке сәйкес келеді, ал

же мало зависит от экономического потенциала областей.

В этих условиях избрание в Сенат двух депутатов от каждой области теряет свой первоначальный смысл, так как экономическая диспропорция в производственной сфере сейчас уже успешно преодолевается сложившимися рыночными механизмами. Задача, стоявшая перед Сенатом первоначально по сдерживанию необузданного популизма депутатов Мажилиса на волне развернувшийся демократии в первые годы государственной независимости, к настоящему тоже решена благодаря введению выборов по партийным спискам. Возникновение пропрезидентских партий устранило «феномен» политического одиночества Президента, при котором его разумные и очевидные инициативы не находили поддержки в Мажилисе. Благодаря Сенату удавалось предотвратить возможные противоречия между Президентом и депутатским корпусом.

Все это свидетельствует о том, что устранены те причины, по которым учреждение двухпалатного Парламента в унитарной Республике Казахстан было признано целесообразным.

Таким образом, Сенат, утратив предмет своей деятельности – представительство интересов областей, невольно может оказаться органом дублирующим Мажилис. Поэтому можно предположить, что со временем в Казахстане будет функционировать однопалатный Парламент на базе ныне действующего Мажилиса,

Сенат таратылатын болады. Мүмкін, бұл елдегі институционалдык реформалардың оң нәтижелеріне қол жеткізілгеннен кейін жақын арадағы уақыттағы болып қалар.

Қазақстанның тәуелсіз мемлекеттік даму кезеңінде Мәжіліс эволюциясы оның одан әрі демократиялық жаңғыртулары белгісімен өтті. Кезең-кезеңмен депутаттардың сандық құрамы өсті, басында мажоритарлық қағидат бойынша жүргізілген сайлау аралас - пропорционалдык пен мажоритарлық қағидаттар бойынша өткізілетін болды, яғни партиялардың тізімдері бойынша. Ол тұрақты негізде жұмыс істеуді бастады. Халықаралық парламенттік іс-тәжірибеде Қазақстан халқы ассамблеясының өкілдерін Мәжіліске тікелей сайлануы да жаңалық болды. Бұның бәрі қазіргі Қазақстанның берік құқықтық жүйесін құрған заң шығармашылық жұмыстың нәтижелілігіне оң әсер етті. Жалпы, өзін заң шығарушы орган ретінде танытқан Мәжіліс қалыптасты. Тек заң шығармашылығы ғана емес, сонымен бірге парламентаралық ынтымақтастықта да іс-тәжірибе алды. Депутаттар парламенттік қызметтің стилі мен әдістерін де игерді. Мұндай жағдайда Мәжіліс мемлекеттік құрылыстың және басқа да жауапты мәселелерді шешуге дайын.

что более соответствовало бы унитарному государству, а Сенат будет упразднен. Возможно, это произойдет в недалёком будущем, по достижении позитивных результатов институциональных реформ, проводящихся в стране.

В период независимого государственного развития Казахстана эволюция Мажилиса проходила под знаком его дальнейших демократических преобразований. Постепенно увеличивается численный состав депутатов, первоначально проводимые по мажоритарному принципу выборы сменились смешанными - по пропорциональному и мажоритарному принципам, которые впоследствии были заменены на выборы по пропорциональному принципу, то есть по партийным спискам. Он стал работать на постоянной основе. Новым в международной Парламентской практике стали непосредственные выборы в Мажилис представителей Ассамблеи народа Казахстана. Все это положительно отразилось на результативности законотворческой работы, создавшей прочную правовую систему современного Казахстана. В целом Мажилис, олицетворяющий собой законодательный орган, состоялся. Накоплен опыт не только законотворчества, но и межпарламентского сотрудничества. Депутаты освоили стиль и методы парламентской деятельности. В этих условиях Мажилис вполне созрел для решения и других ответственных вопросов государственного строительства.

Сонымен, Қазақстанда оның тәуелсіздігі күнінен бастап қоғамдық-саяси және әлеуметтік-экономикалық өмірдегі түбегейлі өзгерістер оларға ұқсас келетін мемлекеттік басқару түрлерін жаңғыртуға себеп болуы мүмкін. Олар географиялық факторлармен бірге аумақтық мемлекеттік билікті ұйымдастыруды жаңғырту проблемасын өзектендіре алады.

Бұл ретте Қазақстан Республикасын унитарлық мемлекет ретінде конституциялық деңгейде және соған байланысты халықаралық деңгейде тану фактісі бастапқы болып тұр. Унитарлық ұлттық мемлекеттік құрылымдарға бөлінбеген аумақтың ішкі бірлігін көздейді. Қазақстан үшін унитарлық оның ұлттық мемлекеттік дамуынан бастап қалыптасқан тарихи факт. Кейіннен халықтың ұлттық құрамы полиэтникалық болған соң Қазақстанның унитарлық сипаты өзгерген жоқ. КСРО құрамында болған жағдайда да унитарлық сипат мызғымас болды. Ресейдің отаршылдық әкімшілігі мен КСРО-ның одақтық органдары Қазақстан аумағын қазақтардың тарихи жері ретінде таныған.

Қазақстанның аумақтық құрылысына деген мұндай қарым-қатынастың екі себебі бар: біріншіден, оның ұлттық құрамының өзгеруі басқа этностар өкілдерінің (орыс казактары мен крестьяндардың көшірілуі, «сенсіз» этностардың депортациясы,

Таким образом, произошедшие в Казахстане со дня его независимости коренные изменения в общественно-политической и социально-экономической жизни могут обусловить адекватную им модернизацию форм государственного правления. Они же в совокупности с географическими факторами могут актуализировать проблему модернизации организации территориальной государственной власти.

Исходным при этом является факт конституционного и в связи с этим международного признания республики Казахстан унитарным государством. Унитарность предполагает внутреннее единство территории, не расчленённой на национальные государственные образования. Для Казахстана унитарность исторический факт, сложившийся с начала его национального государственного развития. В последующем, когда национальный состав населения стал полиэтническим, унитарный характер Казахстана не изменился. Даже в условиях пребывания в составе СССР унитарный характер оставался незыблемым. Колониальная администрация России и союзные органы СССР признавали территорию Казахстана в качестве исторических земель казахов.

Такое отношение к территориальному устройству Казахстана объясняется двумя причинами: Во-первых, изменение его национального состава происходило исключительно за счёт притока представителей других этносов (переселение русских

тың жерлердің игерілуі, ауқымды социалистік құрылыстар және т.б.) ағымы есебінен ғана болған. Екіншіден, Қазақ мемлекетінің шекарасы қалай да өзгерсе де, ол басқа елдің халқын заңды мемлекеттілігінен айырып, оның аумағын басып алған емес. Бұл мән-жайлардың қазіргі жағдайда да үлкен маңызы бар.

Алайда, осы айқын тарихи жәйттарға қарамастан, Қазақстан дамуының жекелеген кезеңдерінде оның аумағында автономдық республикалар ашу мәселелері де көтерілген болатын. Мұндай фактілер Ерейментау қаласын астанасы етіп, неміс автономиясын құру әрекеті кезінде орын алған. Сепаратистік көңіл-күй республиканың шығысында да орын алды, ол кезде түрлі саясаткерлер Шығыс Қазақстан облысында тұратын орыстарға автономия беру мәселесін көтерген. Ал одан бұрын сексенінші жылдардың ортасында Алматы облысының аумағында Ұйғыр автономиясын құру қажеттілігі туралы саяси тұрғыдағы сөздер айтылды.

Өмір даналығын, сана сезім мен саяси әділдікті аласақ, әр этностың оның өмірін қамтамасыз ететін құрал ретінде өз мемлекеті болу тиіс деген көзқарас айқын. Өкілдері Қазақстанда тұратын барлық этностардың әлемдік қауымдастықта сондай мемлекеті бар. Жалпы этностың саяси, экономикалық және мәдени мүдделерін сол мемлекет қорғайды. Накты-тарихи әділдік жағынан эт-

казаков и крестьян, депортация «неблагонадёжных» этносов, освоение целины, грандиозные социалистические стройки и т.д.). Во-вторых, как бы не менялись границы Казахского государства, оно никогда не поглощало территорию другого государства, лишая тем самым этого государства народ исконной государственности. Эти обстоятельства имеют большое значение и в современных условиях.

Но несмотря на эти непреложные исторические обстоятельства в отдельные периоды развития Казахстана поднимались вопросы создания на его территории автономных республик. Такие факты имели место при попытке создания немецкой автономии со столицей в г. Ереиментау. Сепаратистские настроения проявляли себя на востоке республики, когда политиками разного толка ставился вопрос о предоставлении автономии русским, проживающим в Восточно-Казахстанской области. А ещё раньше, в середине восьмидесятых годов делались политические заявления о необходимости создании Уйгурской автономии на территории Алматинской области.

С точки зрения житейской мудрости, здравого смысла и политической справедливости ясно, что каждый этнос должен иметь своё государство, как инструмент, средство обеспечения его жизнедеятельности. Все этносы, представители которых проживают в Казахстане, такое государство в мировом сообществе имеют. Политические, экономические и культурные интересы этноса в целом

ностың ұлттық өзін өзі белгілеуге құқықтары бұзылмайды. Сондықтан, этникалық диаспораға қосымша мемлекет, әсіресе, басқа мемлекет шеңберінде, бөлу мәселесін көтеру кем дегенде әдепсіздік, тіпті, провокация деп айтуға болады.

Ұлттардың өзін өзі белгілеуге деген әмбебап құқығы олардың тарихи отанының шектерімен шектелген. Бұл дегеніміз – сол ұлтқа тиесілі диаспора түріндегі жекелеген бөліктерінің, этникалық топтың, жеке отбасы немесе аламның емес, жалпы ұлттың (этностың, халықтың) құқығы. Ұлттардың тең құқықты болуын да осындай тұрғыдан қарастыру қажет. Ұлттар арасындағы халықаралық-құқықтық қарым-қатынастар осы жолмен дамуда. Бұл жерде ұлттардың өзін өзі белгілеуге деген құқығы ұлттың тең болуының халықаралық-құқықтық қағидатпен мөлшерленеді. Ал ол бір этносқа екі мемлекетке ие болуға мүмкіндік бермейді, өйткені халықаралық ұйымдар шешім қабылдаған кезде бір этностың екі мемлекеттік құрылымы оған басқалардың алдында айтарлықтай басымдық береді.

Адамзаттың жаңа тарихында ұлттардың тең құқықтығы қағидаты жалпы сақталады. Бұл жерде екі корей мемлекеті бұл қағидаттан тыс тұр. Жуырда ғана екі германдық мемлекет те жалпы ережеден тыс болған, бірақ тарих бұны да жоққа шығарды. Корей мемлекеттеріне қатысты айт-

етим государством защищаются. С точки зрения конкретно-исторической справедливости, права этноса на национальное самоопределение не нарушаются. Поэтому ставить вопрос о наделении этнической диаспоры дополнительным государством, да еще в рамках другого государства, по крайней мере некорректно, а по большому счету провокационно.

Универсальное право наций на самоопределение ограничено пределами их исторической родины. Оно есть право нации (этноса, народа) в целом, а не отдельных его частей в виде диаспоры, этнической группы, отдельной семьи или человека, принадлежащих этой нации. Равноправие наций также следует рассматривать в этих позициях. По этому пути развиваются международно-правовые отношения между нациями. Здесь право наций на государственное самоопределение соразмеряется с международно-правовым принципом равноправия нации. А он не позволяет одному этносу иметь два государства, так как при принятии решений международными организациями, два государственных образования одного этноса создадут ему неоспоримое преимущество перед другими.

В новейшей истории человечества принцип равноправия наций соблюдается повсеместно. Исключение составляют два корейских государства. До недавнего времени исключением из общего правила были два германских государства, но история исключила это исключение. Что

сак, олардың диаметралдық қарама қайшы экономикалық пен идеологиялық жүйелеріне бас бұруы қабылданатын шешімдер бойынша олардың позицияларының бір болу мүмкіндігіне жол бермейді. Болашақта да олардың жақын болуы мен бір корей мемлекеті болып бірігуі мүмкіндігі де әбден болатын болжам.

Қазіргі уақытта, жер шарының көптеген халқы іс жүзінде өз мемлекеттілігіне ие болғанда бір унитарлық мемлекет негізінде федерацияның пайда болу мүмкіндігі өте төмен, ал Қазақстан үшін көрсетілген себептерге байланысты – ол мүмкін емес.

Унитарлық мемлекет басқарушылық мақсатында әкімшілік-аумақтық бірліктерге бөлінген оның юрисдикциясының бірыңғай тұтас аумағын белгілейді. Мемлекет аумағының сыртқы шекарасы бір уақытта оның егемендігінің геосаяси шекарасы болып табылады. Сондықтан, мемлекеттің шекарасын өзгертуге деген ұмтылыс, қандай да себеп болса да аумақ бөлігін талап ету – бұл оның егемендігіне деген қарсы әрекеттер болып табылады.

Қазақстан көршілес мемлекеттермен шекараны белгілеу кезінде нәлдік нұсқаны ұстанды. Оның мәні – Қазақстан өз шекарасын КСРО құлдырау сәтіне ол қалай болды, солай қалдыруда тұрды. Тарих көрсеткендей, бұл дұрыс ұстаным болды. Оның арқасында Қазақстан барлық көршілес мемлекеттермен мемлекеттік шекара сызбасын қандай да бір

касається корейских государств, то их приверженность к диаметрально противоположным экономическим и идеологическим системам исключает возможность совпадения их позиций по принимаемым решениям. Да и вероятность их сближения и слияния в будущем в одно корейское государство вполне допустимое предположение.

В настоящее время, когда практически большинство народов земного шара обрели свою государственность, вероятность возникновения федерации на базе одного унитарного государства ничтожно мала, а для Казахстана, в силу указанных причин – невозможна.

Унитарное государство предполагает единую целостную территорию его юрисдикции, разделенную, в управленческих целях, на административно-территориальные единицы. Внешние границы территории государства являются одновременно геополитическими границами его суверенитета. Поэтому всякое притязание на изменение границ государства, требование части территории, чем бы оно не мотивировалось – это посягательство на его суверенитет.

Казахстан отстаивал нулевой вариант при определении границ с сопредельными государствами. Суть его заключалась в том, что он отстаивал свои границы в тех очертаниях, в каких они были на момент распада СССР. История показала, что это была оправданная позиция. Благодаря ей Казахстану удалось без особых проблем согласовать со всеми сопредельными

проблемасыз келісіп алды.

Қалыптасып бекітілген шекараны өзгерту мәселесін көтеру ішінде ұлттаралық пен мемлекетаралық шиеленістер жатыр. Ешқандай дәлелдер осы бір «нәзік» те «жұқа» мәселені әділ шешуді қамтамасыз етпейді. Тарихи және демографиялық дәлелдер шекараны өзгерту қажеттілігін негіздейтін жиі кездесетін дәлелдер. Бұл ретте, біреулері өткенге бас бұрып, мемлекет бұрын болған шектердегі шекараны қалпына келтіруді ұсынады.

Соғыстар мен басқа да геосаяси факторлар, табиғи аптар нәтижесінде өмір сүруінің әртүрлі кезеңінде халықтар қазіргі шектерге сәйкес келмейтін өздерінің мемлекеттік шекарасының түрлі конфигурациясына ие болған. Егер, осы негізде халыққа бұрын алып отырған аумақты қайтарып берсек, онда тарихтың бітпес тереңділігіне барып, мемлекет шекарасының контурларын сонда іздеуге әкеп соқтырады. Бұл идея абстракция түрінде әбден дұрыс, тарихи процестерді сызбалық қарау кезінде тартымды. Бірақ, тарихтың қазіргі ағынында ол іске асырылмайды, өйткені мемлекетаралық шиеленістердің бітпейтін буынына әкеп соқтыру қауіпі бар.

Демографиялық факторды қолдаушылардың пікірінше шекара маңындағы аумақты мекендеген халық құрамында көршілес мемлекеттегі этнос өкілдері басым болса, ал

дельными государствами линии государственной границы.

Возбуждение вопроса об изменении устоявшихся границ таит в себе опасность межнациональных и межгосударственных конфликтов. Никакие аргументы не обеспечат справедливого разрешения этого деликатного вопроса. Наиболее часто встречающиеся аргументы, которыми оправдывают необходимость изменения границ исторический и демографический. При этом одни предлагают вернуться к истокам и восстановить границы государства в тех пределах которых оно существовало в прошлом.

В результате войн и других геополитических факторов, природных катаклизмов в разные периоды своего существования народы имели разную конфигурацию своих государственных границ, не совпадающую с ее современными пределами. Если на этом основании пытаются вернуть народу ту территорию, которую он занимал, то придется пойти в бесконечную глубь истории и искать там контуры границ его государства. Идея абстрактно идеальная, привлекательная при схематическом рассмотрении исторических процессов. Но в живом потоке истории она не реализуема, так как может спровоцировать непрекращающуюся цепь межгосударственных конфликтов.

Сторонники демографического фактора полагают, что изменения границ возможно при преобладании в составе населения приграничных территорий представителей этно-

түпкілікті ұлт аз болса, шекараны өзгертуге болады. Бұл ұстаным жоғарыда айтылып кеткен қауіптен гөрі әлдеқайда ауқымды шиеленіске әкеп соқтыруы әбден мүмкін.

Бұл ұстаным кемінде екі себеп бойынша негізсіз. Демографиялық фактор аса ситуативті болып табылады. Бүгінгі күні дау шығып отырған көршілес аумақта тұратын этнос аз болса да, уақыт өте келе, бірақ басқа мемлекетке ауысып үлгеріп, сол аумақта басым көпшілікте болуы мүмкін. Тиісінше, осы ұстанымның логикасы бойынша кері шешім қабылдау қажет. Бір бірімен өзара келісіп не әскери басымдықты пайдаланып, көршілес мемлекеттер оыс мәселеге нүкте қоймаса, бұл ұзаққа созылатын, тіпті бітпейтін процеске айналуға.

Демографиялық фактордың «нәзіктілігі» немес «жұқалығы» мынада болуға – сол мемлекеттің шекарасы манында тұратын түпкілікті емес этностың өкілдері оның азаматтары болып табылады. Олардың осы мәртебеде мемлекеттік өзін өзі басқаруға құқығы жоқ, өйткені ол құқық жалпы олардың ұлтына тиесілі және олар тұратын тарихи аумақта сол ұлт оны іске асырады. Сондықтан этнос өкілдерін бөліп, олар тұратын аумақты басқа мемлекетке қосу әрекеті олар азаматтары болып табылатын мемлекеттің егемендігі мен аумақтық тұтастығын өрескел бұзу ретінде қаралу тиіс. Қазіргі заманғы тарих мұндай аннексияның мысалдарын келтіріп, оның теріс геосаяси

са сопредельного государства, а коренная национальность составляет меньшинство. Эта позиция содержит в себе еще больший взрывоопасный потенциал, чем предыдущая.

Данная позиция не состоятельна, по крайней мере, по двум причинам. Демографический фактор является слишком ситуативным. Этнос, представленный на спорной сопредельной территории меньшинствам сегодня, спустя некоторое время может оказаться большинством, на этой территории, но успевшей отойти к другому государству. Значит, следуя логике этой позиции, надо принимать обратное решение. Так может продолжаться бесконечно пока сопредельные государства не поставят точку в этом вопросе, взаимно уступая друг другу, либо же используя военное превосходство.

Деликатность демографического фактора состоит в том, представители некоренного этноса, проживающие на приграничной территории данного государства являются его гражданами. В этом качестве они не обладают правом на государственное самоопределение, так как оно принадлежит и реализуется их нацией в целом на исторической территории ее проживания. Поэтому попытка отделения представителей этносов и присоединение территории их проживания к другому государству должно рассматриваться как грубое нарушение суверенитета и территориальной целостности государства, гражданами которого они являются. Современная история дает примеры

салдарлары туралы айтады.

Осылайша, қазіргі заманғы Қазақстан жағдайында оның унитарлық мәртебесін өзгерту перспективасының саяси, этникалық, экономикалық негіздемесі жоқ. Бар мәселе болашақта елдің әкімшілік-аумақтық бөлінуіндегі болуы мүмкін өзгерістер, олардан кейін мемлекеттік биліктің жергілікті органдары жүйелерінің құрылымдық қайта құрылуы болады.

Елдің әкімшілік-аумақтық бөлінуі мемлекеттік басқаруды оңтайландыру мақсатында, географиялық, демографиялық, саяси, экономикалық және басқа да факторларды ескерумен жүргізіледі. Бірақ, бұл ретте, кибернетикалық фактор, яғни тиісті аумақтағы тиімді мемлекеттік басқарудың мүдделері басты болып табылады. Осы факторлардың түрлі үйлесімі төменгі, әкімшілік-аумақтық бірліктердің және олардың үстіндегі мемлекеттік басқару деңгейлерінің мөлшері мен санын белгілейді. Мысалы, АҚШ-та жергілікті өзін өзі басқару институттарының дамуы себебінен үш деңгейлі бөлу белгіленген: федерация – штат – графство. Францияда халық саны жоғары болғандықтан бес деңгейлі бөлу қолданылады: республика – өңір – департамент – округ – коммуна. Молдова Республикасында шағын аумақтағы халық санының көптігінен үш деңгейлі бөлу құрылған: республика – аудан – село. Аумағы шағын кейбір кеңестік республикалардың

такой аннексии и ее негативных геополитических последствий.

Таким образом, в условиях современного Казахстана перспектива изменения его унитарного статуса не имеет ни политических, ни этнических, ни экономических оснований. Проблема состоит в возможных в будущем изменениях в административно-территориальном делении страны, за которыми должна последовать структурная перестройка системы местных органов государственной власти.

Административно-территориальное деление страны производится с целью оптимизации государственного управления, учетом географических, демографических, политических, экономических и других факторов. Но главным при этом является кибернетический фактор, то есть интересы эффективного государственного управления на соответствующей территории. Различное сочетание этих факторов определяет размеры и количество низовых, административно-территориальных единиц и надстраивающийся над ними уровень государственного управления. В США, к примеру, в силу развитости институтов местного самоуправления, установлено трехуровневое деление: федерация – штат – графство. Во Франции из-за высокой плотности населения практикуется пятиуровневое деление: республика – регион – департамент – округ – коммуна. В Республике Молдова из-за многочисленности населения и сравнительно небольшой территории учреждена

(Латвия, Литва, Эстония, Армения, Кыргызстан) аумақтық бөлінуі де ұқсас болған.

Қазіргі уақытта Қазақстанда оның дамуының кеңестік кезеңінен қалған төрт деңгейлі мемлекеттік бөлу қабылданған: республика - облыс - аудан (кала) - ауыл (село). Бұл ретте, облыстардың, аудандардың (қалалардың), ауылдардың (селолардың) шекарасы оларды ірі қылдыру немесе бөлшектеу нәтижесінде бірнеше рет өзгерді. Бірақ, мемлекеттік басқарудың төрт деңгейлі жүйесі іс жүзінде 1920 жылдан бастап, яғни, Қазақстанның барлық аумағында кеңес өкіметі орнатылған уақыттан бастап өзгерусіз қалған.

Бұның бәрі географиялық факторға - Қазақстанның кең байтақ аумағына байланысты, ол мемлекеттік басқарудың қолайлығы үшін иерархия қағидаты бойынша бөлінген, онда төменде тұрған бірліктің аумағы жоғарыда тұрған бірліктің кеңістік шектеріне кіретін болған. Сондықтан, ол әкімшілік-аумақтық бірлік деп аталады.

Бұл ретте, облыс аумағы тек оның құрамына кіретін аудандараумағынан тұрады. Оның аудандарды алмай, тікелей облыстық бағынышты ерекше аумағы жоқ. Сонымен бірге, аудандардың жағдайы басқаша. Олардың өмір сүруі үшін қажетті оларға іргелес аумақтармен (жайлау, көл, шөп өсетін жерлер) бірге елді мекендер

трехуровневая система: республика - район - село. Примерно таким же было территориальное деление некоторых советских республик (Латвия, Литва, Эстония, Армения, Кыргызстан), занимающих сравнительно небольшие территории.

В настоящее время в Казахстане принята четырехуровневая территориальное деление: республика - область - район (город) - аул(село), унаследованное от советского периода его развития. При этом границы областей, районов (городов), аулов (сел), неоднократно менялись в результате их укрупнения или дробления. Но четырехуровневая система государственного управления оставалась неизменной практически с 1920 года, то есть со времени установления советской власти на всей территории Казахстана.

Все это объяснялось географическим фактором - обширной территорией Казахстана, которая для удобства государственного управления была разделена по принципу иерархии, когда территория нижестоящей единицы входила в пространственные пределы вышестоящей. Каждая территориальная единица возглавлялась тогда и сейчас местными органами государственной власти. Поэтому она называется административно-территориальной единицей.

При этом территория области состоит исключительно из территорий входящих в нее районов. У нее нет особой территории прямого областного подчинения, минуя районы. В тоже время у районов иная ситуация.

аудан аумағының бір бөлігін ғана алып отыр. Ал оның айтарлықтай бөлігін егін, орман, су қоймалары, олардың пайдалы жер қазбаларымен жер учаскелері алып отыр. Осы аумақта егіншілік, мал шаруашылығы, жер қазбаларының кен орындарын өндіру, жол салу сияқты өндірістік қызмет жүзеге асырылады, рекреациялық пен табиғат қорғау іс-шаралары және көптеген басқа шаралар өткізілуде.

Осылайша, адамдардың саяси, экономикалық, рухани, әлеуметтік-тұрмыстық қажеттіліктеріне байланысты түрлі қоғамдық қарым-қатынастар пайда болатын, дамытын және тоқтатылатын аудан аумағы мемлекеттік басқарудың соңғы негізі болып табылады. Қателесіп ойлайтындардың пікірінше, аумақ емес осы қарым-қатынастар бірыңғай мемлекеттік басқарудың соңғы объектісі болып табылады.

Мысалы, медициналық қызмет көрсету, энергиямен және сумен қамтамасыз ету, еңбек қорғау мен қоршаған ортаны қорғау саласындағы құқықтық актілер нысанында шыққан ұйғарым, нұсқаулық, нормативтер түріндегі орталық мемлекеттік органдардың басқарушылық шешімдері аудан аумағында іске асырылады. Сондықтан негізгі жүктеме аудан буынына түседі. Ауылдық (селолық) және қалалық әкімшіліктер негізінде елді мекендердің мәсе-

Населённые пункты с прилегающими к ним территориями, необходимыми для их жизнеобеспечения (пастбища, озера, сенокосные угодья), занимают лишь часть территории района. А значительная ее часть занята полями, лесами, водоёмами, земельными участками с их полезными ископаемыми. На этой территории осуществляется производственная деятельность – полеводство, животноводство, разработка месторождений полезных ископаемых, прокладка дорог, проводятся рекреационные и природоохранные мероприятия и многое другое.

Таким образом, конечной базой государственного управления является территория района, на которой возникают, развиваются и прекращаются разнообразные общественные отношения в связи с политическими, экономическими, духовными, социальными – бытовыми потребностями людей. Эти отношения, а не территория, как ошибочно полагают, являются конечным объектом единого государственного управления.

Управленческие решения центральных государственных органов в виде предписаний, инструкций, нормативов, к примеру в области медицинского обслуживания, энерго и водоснабжения, охраны труда и окружающей природы, облакаемые в форму правовых актов, реализуется на территории на территории района. Поэтому основная нагрузка падает на районное звено. Аульские (сельские) и городские администрации занимается в основном пробле-

лелерімен айналысады, ал аудандық буын сол елді мекендерді қамтитын және олардан тыс ведомстволық бағынысты аумақта басқарушылық қызметті жүзеге асырады.

Сонымен бірге сол аудандық әкімшіліктер тігінен облыстық әкімшілікке бағынады, олар арқылы орталық биліктің басқарушылық шешімдері туралы ақпарат алады.

Бұрын мұндай ақпаратты ат үстіндегі хабаршымен (шабарманмен), кейін поезбен және ұшақпен, одан кейін телетайппен және факстармен жеткізілетін. Ақпаратты жеткізудің мұндай тәсілдері кезінде ауыспалы бекеттер қажет болды, олардың рөлін облыстық, аудандық және селолық әкімшіліктер орындады. Кері ақпарат та солар арқылы берілді. Бұның салдарынан орталықтан ақпарат тұрақсыз, тіпті көбінесе кешігіп келетін болған. Жергілікті атқарушы органдардың жоғары тұрған органның шешімін төменде тұрған органға берген кезінде оны дұрыс түсінбей, сонымен бастапқы басқарушылық ақпаратты өзгертуі мүмкін.

Әсіресе кері ақпараттың ағынын қалыптастыру кезінде де көптеген проблемалар туындайды. Бұл жерде бар нәрсені бояушылықтауға ұмтылудан бос емес жергілікті органдардың жоғары тұрған инстанциялар шешімдерінің орындалу барысы туралы дұрыс емес деректерді беруі, статистикалық көрсеткіштерді бұрмалауы, құжатайналымында формализм мен сөзбұдайлыққа жол беруі мүмкін. Егер, мұндай жағдайдың

мамы населённых пунктов, в то время как районное звено осуществляет управленческую деятельность на подведомственной территории, охватывающей эти населённые пункты и далеко выходящей за их пределы.

Одновременно с этим районные администрации подчиняются по вертикали областным, через них получают информацию от управленческих решениях центральной власти.

Раньше такая информация передавалась гонцами (шабарманами) на лошадях, позже поездами и самолётами, ещё позже телетайпами и факсами. При таких способах передачи информации нужны были перевалочные пункты, роль которых исполняли областные, районные и сельские администрации. Через них же шла обратная информация. Из-за этого информация от центра доставлялась неравномерно, зачастую запаздывала. Местные исполнительные органы, передавая решение вышестоящего органа нижестоящему, могли неверно его истолковать и исказить тем самым первичную управленческую информацию.

Еще больше проблем возникает при формировании потока обратной информации. Здесь местные органы, не свободные от стремления приукрасить действительность, могут представить неверные данные о ходе выполнения решений вышестоящих инстанций, исказить статистические показатели, допустить формализм и волокиту в документообороте. Если иметь в виду, что такое может случиться в каждом из звеньев государ-

мемлекеттік басқарудың әрбір буынында орын алуы мүмкін болса, онда жалпыұлттық шығын мөлшерін көз алдына келтіруге болады.

Бұның айқын мысалы – КСРО-дағы экономикалық пен әлеуметтік дамудың мемлекеттік жоспарлары. Жергілікті орындар берген бұрмаланған ақпарат негізінде жасалған сол жоспарлар жекелеген индикаторлар бойынша нақты жағдайға әлдеқайда сәйкес болмаған. Сондықтан партия органы бастамашылық еткен «бесжылдықты – үш жылда» атты бұрмаланған қозғалыс кең ауқымды тараған.

Сонымен бірге, қоғамдық процестерді цифрландыруға негізделген интернет-технологиялардың қазіргі жағдайында олар, «ауыспалы» буындарға соқпай, ақпаратты тікелей тұтынушыға жеткізуге және сол тәртіппен кері ақпаратты алуға мүмкіндік береді. Оның дұрыстығын сол технология арқылы орын алған оқиғалар мен олардың динамикасы арасындағы корреляциялық байланысты анықтау жолымен оңай тексеруге болады.

Бұл жағынан Қазақстан оң перспективалық мүмкіндіктерге ие болып отыр. Ақпараттандыру деңгейі бойынша ол 148 ел ішінен 36-шы орын алып отыр¹. Соның арқасында «электрондық» үкімет режимінде халыққа көрсетілетін мемлекеттік қызметтер саны өсуде. Ал ол үшін географиялық қашықтықтың ешбір

ственного управления, то легко можно представить размеры общенационального урона.

Наглядный пример тому государственные планы экономического и социального развития в СССР. Основанные на искаженной информации с мест эти планы по отдельным индикаторам оказывались далеко оторванными от действительности. Поэтому подогреваемое партийными органами нездоровое движение «пятiletку - за три года» получило достаточно широкий размах.

Между тем в современных условиях интернет-технологий, основанные на цифровизации общественных процессов, позволяют довести информацию до непосредственного потребителя, минуя «перевалочные» звенья и мгновенно и в том же порядке получить обратную информацию. Ее достоверность легко можно проверить, опять же с помощью той же самой технологии, путем выявления корреляционных связей между разными уже имевшие место событиями и их динамикой.

Казахстан в этом отношении имеет позитивные перспективные возможности. По уровню информатизации он занимает 36 место среди 148 стран мира¹. Благодаря этому нарастает число государственных услуг, оказываемых населению в режиме электронного Правительства. А для него географическое расстояние не

1 «Коммерсант. Власть» журналы, 2016 ж., 30 мамыр, 40-бет.

1 Журнал «Коммерсант. Власть», 2016 г., 30 мая, стр. 40

қатысы жоқ. Ол қызмет көрсету мен басқарушылық шешімдерді орындауды ұйымдастыру үшін уақыт пен мемлекеттік қызметшілер санын қысқартады.

Кибернетика көзқарасын алсақ, бұның бәрі мемлекеттік басқарудың облыстық деңгейі қажет емес деген ойға келтіреді. Сонымен бірге, жоғарыда айтылғандай, оның аудандардан жекешеленген аумағы жоқ. Аудан аумағында экономикалық пен рухани қарым-қатынастар жүйесіне тартылған елді мекендер, өндірістік қуаттылықтар, әлеуметтік-мәдени объектілер бар. Сондықтан мемлекеттің оларға деген басқарушылық іс-әрекетті аудандық мемлекеттік органдар (экологиялық пен санитарлық бақылау, фискалдық бақылау, қоғамдық тәртіп және т.б.) ойдағыдай жүзеге асыра алады.

Елде орын алып отырған қызметтерді мемлекеттен алып, оларды бәсекелес ортаға беру, нарық қатынастарының дамуы жағдайында, әсіресе мемлекет органдарының қызметін цифрландыруға байланысты облыс деңгейінде мемлекеттік басқарушылық қызмет көлемі айтарлықтай қысқартылатын болады. Осыған байланысты, жақын арада аумақтық бөлудің екі деңгейлі жүйесіне: аудан (қала) – ауыл (село) ауысатынын үлкен сеніммен айтуға болады. Оған сәйкес мемлекеттік басқарудың тік құрылымы үш буынды жүйе болып трансформациялануы мүмкін: орталық органдар – аудандық (қалалық) әкімшіліктер. Мұндай ауысуға жергілікті өзін өзі басқару

имеет нікого значения. Оно сокращает время и численность государственных служащих, необходимых для оказания этих услуг и организации исполнения управленческих решений.

Все это подводит к мысли, что областной уровень государственного управления с точки зрения кибернетики, является излишним. К тому же как было отмечено выше у нее нет обособленной от районов территории. На территории района располагаются населенные пункты, производственные мощности, социально-культурные объекты, вовлеченные в систему экономических и духовных отношений. В силу этого управленческое воздействие на них государства могли бы успешно осуществлять районные государственные органы (экологический и санитарный контроль, фискальный контроль, общественный порядок и т.д.).

В условиях происходящего в стране разгосударствления услуг и передачи их в конкурентную и при развитии рыночных отношений и, особенно, в связи с цифровизацией деятельности органов государства, предстоит значительное сокращение объема государственной управленческой деятельности на уровне области. В связи с этим с большой долей вероятности можно предположить, что в скором будущем возможен переход к двухуровневой системе территориального деления: район (город) – аул (село). Соответственно этому вертикальная структура государственного управления может

институттарын дамыту тенденциясы ықпал ететін болады.

Екі деңгейлі аумақтық бөліге көшу кезінде халық саны, аумақ мөлшері, табиғи-климаттық ерекшеліктер, өңірлердің коммуникациялық мүмкіндіктері, өндірістің басым түрлері сияқты факторларды ескерумен аудандарды біріктіріп ірі қылдыруды жүргізу дұрыс болады. Сонымен бірге, Қазақстанда урбанизация процесі аграрлық өндіріске озық технологияларды енгізуге байланысты өсу тенденциясына ие болғанын атап өту қажет. Босаған еңбек жасау жастағы халық ағынын аудан орталықтарында адамдарды жұмыспен қамту бойынша жағдай жасаумен сонда жіберу дұрыс болады.

Мұндай, жергілікті мемлекеттік билікті ұйымдастыруды болжамды оңайлату мемлекеттік басқаруды жақсартады және оған халықтың барлық санаты мен шаруашылық жүргізуші субъектілердің қолжетімділігін қамтамасыз етеді. Жергілікті биліктің мұндай жаңғыртылуы мемлекеттік биліктің деконцентрациясы мен орталықсыздандырылуы және жергілікті өзін өзі басқару жүйесінің қалыптасуы шартымен ойдағыдай болады. Жергілікті өзін өзі басқару институттарының мемлекеттік биліктің аудандық буынына деген жүктемені азайтып, елді мекендер деңгейінде өзіне көптеген басқарушылық функциялардың орындалуын алуы мүмкін.

трансформироваться в трехзвенную систему: центральные органы – районные (городские) администрации. Такому переходу будет способствовать тенденция развития институтов местного самоуправления.

При переходе к двухуровневому территориальному делению целесообразно провести укрупнение районов с учетом таких факторов как плотность населения, размеры территории, природно-климатические особенности, коммуникационные возможности регионов, преобладающие типы производства. Кроме того, следует отметить в виду, что процесс урбанизации в Казахстане имеет тенденцию к нарастанию в связи с внедрением в аграрное производство передовых технологий. Поток высвобождающегося трудоспособного населения желательно направлять в районные центры, создав там условия для трудоустройства людей.

Такое, вполне вероятное упрощение организации местной государственной власти существенно улучшит государственное управление и обеспечит его доступность широким слоям населения и хозяйствующим субъектам. Такая модернизация местной власти будет успешной при условии с деконцентрации и децентрализации государственной власти и формирования системы местного самоуправления. Институты местного самоуправления могли бы возложить на себя выполнение многих управленческих функций на уровне населенных пунктов, уменьшив тем самым нагрузку на районное звено государственной власти.

Литература:

1. Ауанасова А.М., Нурпеисов Е.К. Время возрождения. – Астана: Из-во «Sulupriut», 2018. – 310.
2. Жанузакова Л.Т. Конституционно-правовые проблемы организации и деятельности местных представительных органов в Республике Казахстан. – Алматы: «Са Га», 2003. – 340 с.
3. Нурпеисов Е.К. Эволюция формы государственного правления в Казахстане. – В сб.: Правовое обеспечение суверенитета Республики Казахстан: «вопросы теории и практики». – Алматы, 2001, с. 17-21.
4. Нурпеисов Е.К. Будущее Парламента Республики Казахстан: гипотезы и суждения. – В сб.: Материалы конференции «Формирование сильного и успешного государства в новой глобальной реальности». – Астана, ТОО КазГЮУ консалтинг, 2016, с.94-100.
5. Нурпеисов Е.К. законодательство и идея местного самоуправления. – Журнал «Право и государство», 2016, № 2 (71), с.55-59.
6. Ударцев С.Ф Конституция и эволюция общества (вопросы теории и философии права). – СПб.: Университетский издательский консорциум, 2015. – 388 с.
7. Ударцев С.Ф Космическое государство как государство будущего: возможные варианты формирования // Государство будущего. новые технологии и государственное управление под ред. Бокаева Б.Н. – Астана, 2019, с. 21-29.
8. Ударцев С.Ф Космическое государство как государство будущего: возможные варианты формирования и юридического закрепления статуса. / Научн. журнал «Правовая культура», 2019, № 1(36), С. 23-37.

Сөз соңы.**Послесловие.**

Аталған оқу құралы «Мемлекет және құқық теориясының проблемалары» арнайы курсы бойынша Қазақстандағы алғашқы басылым болып табылады. Сондықтан оны заң факультеттері мен жоғары оқу орындарының студенттері, магистранттары және оқытушылары әрқалай бағалайтыны - табиғи нәрсе. Осыған байланысты автор оқу құралы аясында талдау негізіне айналған мәселелер шеңберіндегі сыни ескертпелерді, пікірталас аясындағы ұсыныстарды алғыс айта отырып қабылдауға дайын. Олар кейінгі жұмыста қайта бағылған кездегі пысықталған нұсқасында пайдасын тигізеді.

Ескертпелер мен ұсыныстарды мына электронды мекенжайға жіберуге болады: nurela@yandex.ru

Данное учебное пособие является первым в Казахстане изданием по спецкурсу «Проблемы теории государства и права». Поэтому вполне естественно, что она неоднозначно будет оценена студентами, магистрантами и преподавателями юридических факультетов и вузов. В связи с этим автор готов с благодарностью воспринять критические замечания, полемические предложения по кругу проблем, ставших предметом анализа в рамках учебного пособия. Они будут полезны при последующей работе по его переизданию в доработанном варианте.

Замечания и предложения можно направить по электронному адресу: nurela@yandex.ru

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

Алғысөз.....	3
1 Билік және мемлекет.....	8
1.1. Билік феномені.....	8
1.2 Билікті күшейту.....	18
2.Қоғам мен мемлекет.....	31
2.1. Мемлекеттің қоғамнан алшақтауы.....	31
2.2. ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТ, НАРЫҚТЫҚ ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМ.....	44
3. Мемлекеттік билікті ұйымдастыру.....	63
3.1. Билікті құрылымдық тұрғыдан ұйымдастыру.....	63
3.2 Билікті аумақтық тұрғыдан ұйымдастыру.....	75
4. МЕМЛЕКЕТТІК БИЛІКТІ ДАМУЫНЫҢ ТАРИХИ ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ ҮРДІСТЕРІ.....	88
4.1 Биліктің шоғырлануы және бөлшектенуі.....	89
4.2. Билікті орталықтандыру және орталықтың иелігінен алу.....	101
5. Құқықтың әлеуметтік мәні.....	111
5.1. Құқық негіздері.....	112
5.2. Заңның шекаралары.....	124
6. Қазақстандағы мемлекет.....	135
6.1. Қазақ хандығы шектеулі монархия.....	136
6.2. Қазақстандағы бес республика.....	161
6.3. Қазақстанның болашақ мемлекеттілігі туралы гипотезалар.....	192
Сөз соңы.....	216

Предисловие.....	3
1 Власть и государство.....	8
1.1. Феномен власти.....	8
1.2 Этатизация власти.....	18
1. Общество и государство.....	31
2.1. Отчуждение государства от общества.....	31
2.2. ПРАВОВОЕ ГОСУДАРСТВО, РЫНОЧНАЯ ЭКОНОМИКА И ГРАЖДАНСКОЕ ОБЩЕСТВО.....	44
3. Организация государственной власти.....	63
3.1. Структурная организация власти.....	63
3.2 Территориальная организация власти.....	75
4. ИСТОРИЧЕСКИЕ И СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ.....	88
4.1 Концентрация и децентрация власти.....	89
4.2 Централизация и децентрализация власти.....	101
5. Социальный смысл права.....	111
5.1. Основания права.....	112
5.2. Границы закона.....	124
6. Государство в Казахстане.....	135
6.1. Казахское ханство-ограниченная монархия.....	136
6.2. Қазақстандағы бес республика.....	161
6.2. Пять республик в Казахстане.....	161
6.3. Гипотезы о будущей государственности Казахстана.....	192
Послесловие.....	216

Басуға 22.08.2019 жылы қол қойылды
Шартты баспа табағы 13,5 Пішімі 60/84^{1/16}
Таралымы 100 дана
Тапсырыс 0106
«Мастер ПО» ЖШС-де басылды
010005, Астана қ., Пушкин көшесі, 15-76
Тел.: 8/7172/223-418
e-mail: masterpo08@mail.ru